

घटक क्रमांक १

बँकिंग – अर्थ, कार्ये आणि वर्गीकरण

उद्दिष्टे

- १) बँकेचा अर्थ व माहिती मिळवणे
- २) बँकेच्या कार्याची माहिती देणे
- ३) बँकेचे रचनात्मक वर्गीकरण कसे केले जाते
- ४) बँकेचे कार्यानुसार वर्गीकरण कसे आहे त्या विषयी विद्यार्थ्यांना माहिती उपलब्ध करून देणे.

१.१ प्रस्तावना (Introduction)

आधुनिक काळात आर्थिक व्यवहार पैशाभोवती केंद्रित झालेले असतात. त्यामुळे पैसा ह्या घटकाला अर्थव्यवस्थेत असाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. अर्थव्यवस्थांमध्ये बँका अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावित असतात आणि विकसित व विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये असे आढळून येते की बचत करणाऱ्या व्यक्ती गुंतवणूक करतातच असे नाही किंवा गुंतवणूक करणाऱ्या व्यक्ती फक्त स्वतःचीच बचत करतांना दिसत नाही. उत्पादन प्रक्रिया गुंतागुंतीची असल्याने बचत व गुंतवणूक करणाऱ्या व्यक्ती भिन्न असतात. ह्या भिन्न घटकांना एकत्रित आणून उत्पादन प्रक्रियेत सातत्य ठेवण्याचे कार्ये बँका करित असतात. मध्यस्थांचे कार्ये करून बँका अर्थव्यवस्थेच्या जलद विकासाला हातभार लावण्याचे कार्य करित असतात. उत्पादन, विभाजन, उपभोग, विनिमय या सर्वच क्षेत्रात बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. त्यामुळे बँका आधुनिक अर्थव्यवस्थांचे आधारस्तंभच असतात.

१.२ बँक संकल्पनेचा उदय (Origin of the Concept of Banking)

बँक हा शब्द Banco (बँको), बँकस (Bancus) या शब्दावरून रूढ झाला असावा असे मानले जाते. हे सर्व शब्द एक 'विशिष्ट प्रकारचे बाक' असे सुचित करतात. आर्थिक व्यवहारासाठी युरोपियन ज्यू सावकार अशा विशिष्ट बाकांचा वापर करित असत. पैसे उधारीने देण्याचा व्यवहार बराच तेजीत असल्यामुळे हा शब्द प्रचारात झाला. इंग्लंडमधील लोबार्डीतील ज्यू लोक अशाच प्रकारच्या बाकांचा वापर करित असल्याचे उल्लेख आढळतात. क्वचित व्यवसायात एखाद्या ज्यूचे दिवाळे वाजले तर तो आपला बाक मोडून टाकत असे यावरून ज्या व्यक्तीचे किंवा संस्थेचे दिवाळे वाजले आहे अशा व्यक्तीसाठी हा Bankrupt शब्द रूढ झाला असावा.

बँकेची व्याख्या व अर्थ (Meaning and Definition of Bank)

१) प्रा. सेयर्सची व्याख्या

“ज्या संस्थांची कर्जे ज्यांचा उल्लेख लोकांकडील ठेवी असा करण्यात येतो. अन्य संस्थांची किंवा व्यक्तींची कर्जे फेडण्यासाठी सहज मान्य केली जातात, अशा संस्था म्हणजे बँका होत.”

२) सर जॉन पॅगेट

यांच्या मते “जी व्यक्ती किंवा संस्था लोकांकडून ठेवी स्वीकारित नाही, बचत किंवा चालू खाती यांचा व्यवहार करित नाही, चेक देत नाही किंवा स्वीकारत नाही, तसेच कोणत्याही प्रकारच्या चेकचे पैसे गोळा करण्याचे काम आपल्या खातेदारासाठी करित नाही, त्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला बँक म्हणता येणार नाही.”

या व्याखेत ठेवी स्वीकारणे व चेकचा वापर करणे ही महत्त्वाची कार्ये सांगितली आहेत. चेकचा वापर करण्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य त्यांनी सांगितले आहेत. बँक ही बँक व्यवहारापुरतीच मर्यादित असते. बँकेच्या व्यतिरिक्त बँका अन्य कोणतेही व्यवहार करित नाहीत.

३) गिलबर्ट यांची व्याख्या

“बँक चालक किंवा बँकर हा पैसे कर्जाऊ घेणारा आणि पैसे कर्जाऊ देणारा या दोहोतील मध्यस्थ म्हणून कार्ये करतो. पैसे कर्जाऊ घेणे आणि देणे या व्यवहारात जो फरक उरतो त्यावर बँक चालकांचा नफा अवलंबून असतो.”

ही व्याख्या बँकेच्या नफा हेतूवर अधिक भर देणारी आहे.

वरील सर्व व्याख्यांवरून हे स्पष्ट होते की, बँका ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे या बरोबरच प्रतिनिधी म्हणूनही कार्ये करित असतात.

१.३ बँकेचे परंपरागत व आधुनिक कार्ये

(Function of Bank - Traditional and Modern)

एकूण बँक व्यवहारांपैकी बराच मोठा व्यवहार व्यापारी बँका सांभळतात. व्यापारी बँका सर्वात जुन्या बँका आहेत. या बँका मुख्यतः ठेवी गोळा करून त्यावर व्यवहार करणाऱ्या बँका आहेत. आधुनिक काळात सामान्यतः बँका जी कार्ये करतात, ती दोन प्रकारची असतात.

अ) मुख्य कार्य किंवा प्राथमिक स्वरूपाची कामे

ब) दुय्यम स्वरूपाची कार्ये

आधुनिक व्यापारी बँका विविध प्रकारची कार्ये करतात. देश काळ आणि परिस्थितीनुसार बँकांच्या कार्यात थोडा फरक असला तरी त्यांची प्रमुख कार्ये जगभर सारखीच आहेत. व्यापारी बँकांची प्रमुख कार्ये खालीलप्रमाणे :-

अ) मुख्य कार्ये किंवा प्राथमिक स्वरूपाची कामे

ठेवी स्वीकारणे :- आपल्या व्यवसायाचा आवश्यक भाग म्हणून बँका ग्राहकांच्या ठेवी स्वीकारतात. निरनिरळ्या प्रकारच्या ग्राहकांना सोयीस्कर ठरतील अशा ठेवींचे प्रकार उपलब्ध करतात. खालीलप्रमाणे बँका चार प्रकारच्या ठेवी स्वीकारतात.

अ) चालू ठेवी :- चालू खात्यातील ठेवीदारांना त्यांच्या इच्छेनुसार बँकेला पूर्वसूचना न देता परत मागता येतात. मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांचे नेहमी मोठ्या प्रमाणावर पैशांचे व्यवहार होत असतात. त्यावेळी बहुतेक व्यापारीलोक चालू खाते उघडतात. या खात्यातून रोजच्या रोज मोठे पैशांच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार शक्य होतात. पैसा सुरक्षित राहतो. आवश्यकतेनुसार वापरही करता येतो. या ठेवीतील पैसा ठेवीदार कोणत्याही क्षणी काढू शकत असल्याने बँका तो पैसा किफायतशीर गुंतवणुकीसाठी वापरू शकत नाही.

ब) बचत ठेवी :- मध्यम वर्गातील सर्वसामान्य लोकांना बचतीची, काटकसरीची सवय लागावी म्हणून अशा प्रकारच्या खात्यात ठेवीदारांवर पैसे केव्हा व किती वेळा काढता येतील यावर बंधन असते. तसेच त्या प्रकारच्या ठेवीतून काढावयाची रक्कम मोठी असेल तर बँकेला तशी पूर्वसूचना द्यावी लागते.

क) मुदत ठेवी :- या प्रकारच्या ठेवींमध्ये विशिष्ट रक्कम विशिष्ट मुदतीसाठी कायम ठेवली जाते, मुदत संपल्यानंतर व्याजासह एकूण रक्कम ग्राहकांना एकरकमी परत करतात. मुदत ठेवीतील पैसा सामान्यपणे मुदत संपल्याशिवाय काढता येत नाही. हा पैसा बँका सुरक्षितपणे लाभदायक गुंतवणुकीसाठी वापरू शकतात. साहजिकच ठेवीची मुदत जितकी अधिक असेल त्या प्रमाणात अधिक व्याजदर देऊन बँका या ठेवी स्वीकारतांना मुदत ठेवीच्या करारासह ठेव पावती दिली जाते. मुदतअखेर ठेव पावती सादर केल्यावर ठेवीतील सर्व पैसा व्याजासह परत केला जातो.

ड) आवर्त ठेवी :- किरकोळ व्यापारी, पगारदार व्यक्ती, गृहिणी इ.साठी दरमहा नियमितपणे काही वर्षे थोडी थोडी बचत करून मुदतीअखेर एकरकमी पैसा देणारी ही आवर्त ठेव योजना असते. ग्राहकाला ५ वर्षात पैसे दुप्पट झाल्याचे आणि एकरकमी मुबलक पैसा हाती पडल्याने आवर्त ठेवीतील पैसा सुरक्षितपणे वापरता येतो.

२) कर्ज देणे :- बँका आपल्या ग्राहकांना शक्यतो अल्प मुदतीची कर्जे देतात. कारण त्यांनी आपले भांडवल प्रामुख्याने मागणी करताक्षणी परत करण्याच्या अटीवर स्वीकारलेल्या ठेवींच्या आधारावर दिलेले असते. बँका आपल्या ग्राहकांच्या गरजांनुसार निरनिराळ्या प्रकारची कर्जे देत असतात. यातील चालू कर्ज प्रकार महत्त्वाचे आहेत.

अ) रोख कर्ज :- भारतात सर्वच व्यापारी बँका रोख कर्ज देतात. कर्ज घेऊ इच्छिणारी व्यक्ती आवश्यक ते तारण घेऊन बँकेकडे जाते. बँकेची तारण विषयीची खात्री करून देते. तारण पुरेसे व विश्वासाचे आहे अशी बँकेची खात्री होताच बँक त्या कर्जदारचे कर्ज मंजूर करते. कर्जदाराच्या नावे बँकेत खाते उघडण्यात येते. मंजूर करण्यात आलेली रक्कम त्या व्यक्तीच्या खात्यात जमा केली जाते. कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीला एक चेक बुक दिले जाते. कर्जदाराला आपल्या खात्यातून हवी तेवढी रक्कम काढता येते. जेवढी रक्कम कर्जदाराने प्रत्यक्ष वापरली असेल तेवढ्याच रकमेवर व्याज आकारले जाते.

ब) अधिकर्ष सवलत :- अधिकर्ष सवलतीचे कर्ज देण्यासाठी खातेदाराला त्यांच्या खात्यात असलेल्या रकमेपेक्षा त्याच्या गरजेनुसार अधिक रक्कम काढण्याची परवानगी देण्यात येते. खात्यात जमा असलेल्या रकमेपेक्षा जास्तीत जास्त किती रक्कम काढावयाची ते बँक ठरविते. प्रत्यक्ष खातेदाराने जेवढी रक्कम वापरली असेल तेवढ्याच रकमेवर बँक व्याज आकारते. अशा प्रकारची अधिकर्ष सवलत जास्तीत जास्त ९० दिवस अथवा त्यापेक्षा कमी मुदतीसाठी मंजूर करण्यात येते.

क) मुदतीची कर्ज :- व्यापारी बँका एकरकमी कर्जेसुद्धा मंजूर करतात. बहुधा ही कर्जे अल्पमुदतीसाठी असतात. अल्पमुदत ह्या शिवाय बँका १ ते ३ वर्षांकरिता मध्यम मुदतीचे कर्ज आणि ३ ते ५ वर्षांसाठी दीर्घ मुदतीचे कर्जही देतात. व्यापारी बँका शक्यतो दीर्घ मुदतीची कर्जे देण्याचे टाळतात. कारण आपल्याजवळचा पैसा रोख स्वरूपात ठेवणे त्या अधिक पसंत करतात. दीर्घकालीन कर्जामुळे पैसा बराच काळपर्यंत गुंतून राहतो. तसेच ज्या उत्पादन कार्यासाठी हा पैसा वापरण्यात आला असता ते उत्पादन जर अपयशी झाले तर पैसे बुडण्याची शक्यता असते.

३) बिले वटविणे :- बिले वटविणे हे व्यापारी बँकांचे अतिशय महत्त्वाचे काम आहे.

उदा. समजा 'अ' व्यापारी पुण्याहून मुंबईला खरेदीसाठी गेला व त्याने काही वस्तू 'ब' कंपन्यांकडून खरेदी केल्या. खरेदी केलेला माल पुण्याच्या आपल्या पत्त्यावर किमतीच्या बिलासह पाठवून द्या असे व्यापाऱ्याला सांगितले. त्या बिलावर आपण ही रक्कम देण्याची जबाबदारी घेतली असे लिहून 'अ' व्यापारी सही

करतो. 'ब' व्यापारी संबंधित माल आणि बिल 'अ' व्यक्तीच्या नावे पुण्यातील बँक शाखेकडे पाठवून देतो. बँक 'अ' व्यक्तीला त्याचा किती रुपयाचा माल आलेला आहे हे कळविते. 'अ' व्यापारी 'ब' व्यापाऱ्याच्या खात्यात ती रक्कम जमा करतो. सामान्यपणे दिवसाच्या आत बिलाची रक्कम व्यापाऱ्याला भरावी लागते. बिल वटविण्यापासून त्याची रक्कम वसूल होईपर्यंतच्या काळासाठी बँकेने बिलधारकाला एक प्रकारे कर्ज दिलेले असते.

ब) दुय्यम स्वरूपाची कार्ये (Secondary Function of Bank)

१) खातेदाराचा हस्तक म्हणून कार्ये करणे :- खातेदाराचा हस्तक किंवा प्रतिनिधी म्हणून काही बँका काही कार्ये करतात. यात खातेदाराची येणी वसूल करणे, देणी अदा करणे, येण्यामध्ये खातेदाराला खंड, घराचे भाडे, भांडवलावरील व्याज, भाग भांडवलावरील लाभांश आणि नफा इ. रूपाने मिळणारे उत्पन्न वसूल करणे आणि घराचे भाडे देणे, विम्याचे हप्ते भरणे, घराची घरपट्टी, पाणी पट्टी भरणे इ. देणी देणे होय. ह्या कामांबरोबरच खातेदारासाठी शेअर्स, कर्जरोखे, डिबेंचर्स, बचत प्रमाणपत्र, मॅच्युअल फंड, सुरक्षित कर्ज रोखे इत्याची खरेदी करणे किंवा गरज भासेल तेव्हा विक्री करणे इ. कामे बँका आपल्या तज्ज्ञांमार्फत करतात. ह्या कामाबद्दल बँकांना कमिशन मिळते.

२) विश्वस्त म्हणून कार्ये करणे (Trusty) :- एखादी व्यक्ती आपल्या मृत्यूनंतर मालमत्तेचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी विश्वस्त म्हणून सोपविते. बँका मृत व्यक्तीची मालमत्ता त्याची मुले सज्जान होईपर्यंत सांभाळ करतात. मुले सज्जान झाल्यानंतर मालमत्तेचे मुलांकडे हस्तांतरण करतात. या कामाबद्दल बँकांना सेवा शुल्क किंवा कमिशन मिळते.

३) पैसे पाठविणे (Money Transfer) :- ज्याप्रमाणे पोस्ट ऑफिसमार्फत मनी ऑर्डरने पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठवता येतात. त्याचप्रमाणे बँका पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी चेक्स, डिमांड ड्राफ्ट, मेल ट्रान्सफर, टेलिग्राफ इत्यादी साधनांच्या माध्यमातून अल्प कमिशन आकारून पाठविण्याचे काम करतात. बँकांच्या या कार्यामुळे पैसा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी लवकरात लवकर पाठविणे शक्य होते. यामुळे आर्थिक व्यवहाराची गतिशीलता वाढण्यास मदत होते.

४) ग्राहकांचा आर्थिक हवाला घेणे (Reference) :- याला ग्राहक हमी पत्रक (Letters of credit) असेही म्हणतात. एखाद्या व्यापाऱ्यास विदेशात मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक व्यवहार करावयाचे असतील तर बँक त्या व्यापाऱ्यास हमीपत्रक देऊन त्याची आंतरराष्ट्रीय बाजारात पत वाढविते. हमी दिलेल्या व्यापाऱ्याने विदेशी देणे देण्यास असमर्थता दर्शविली तर बँकेने त्याचा हवाला घेतलेला असल्यामुळे वसूल करते. हमीपत्रक देऊन बँका कमिशन कमावतात.

५) प्रवासी धनादेश देणे (Traveler Cheques) :- देशात आणि विदेशात प्रवास करण्यास बराच पैसा लागतो. प्रवासात रोख पैसा जवळ बाळगणे धोक्याचे असते. प्रवाशांची ही अडचण लक्षात घेऊन बँका प्रवास करणाऱ्यांना प्रवासी धनादेश देतात. प्रवासाला जाणारी व्यक्ती बँकेत आपली रक्कम जमा करून बँकेकडून प्रवासी धनादेश पुस्तिका घेते. प्रवास करणारी व्यक्ती जेथे गरज भासेल तेथे बँकेने सूचित केलेल्या बँकेत गरजे इतक्या रकमेचा धनादेश देऊन पैसे काढते. धनादेश वटवितात. बँक सहाजांची व ओळखपत्राची शहानिशा करते.

६) सुरक्षित खणांची व्यवस्था करणे (Safe Custody, Safe Volts) :- महत्त्वाचे दस्तऐवज, शेअर्स, डिबेंचर्स, बाँड, बचत प्रमाण पत्रे, मौल्यवान दाग-दागिने घरात ठेवणे धोक्याचे असते. हे सर्व सुरक्षितपणे सांभाळण्याची जबाबदारी बँका सुरक्षित खणांची व्यवस्था करून स्वीकारतात. सुरक्षित खण बँका आपल्या खातेदारांना नाममात्र भाडे घेऊन वर्षभराच्या कालावधीसाठी उपलब्ध करून देतात. सुरक्षित खणाच्या दोन चाव्या असतात, एक चावी बँक अधिकाऱ्याकडे असते आणि दुसरी चावी ग्राहकाकडे. दोन्ही

चाव्या एकाच वेळेस लावल्यावर खण उघडतो. या खणात काय ठेवायचे आणि काय ठेवायचे नाही हे खण वापरणारा ग्राहकच ठरतो. अलीकडील काळात बँका सुरक्षित खणात काय ठेवले आहे याची यादी मागतात. सुरक्षित खण लुटले गेल्यास नुकसान भरपाई देणे शक्य व्हावे म्हणून यादीची मागणी केली जाते.

७) भांडवल उभारणीस मदत करणे :- आधुनिक काळात उद्योगांच्या उभारणीसाठी, अधुनिकीकरण आणि विस्तारीकरणासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची गरज असते. उद्योग संस्था भांडवल उभारण्यासाठी खुल्या बाजारात शेअर्स किंवा डिबेंचर्सची विक्री करतात, ही विक्री करण्याची आणि भांडवल उभारणी करून देण्याची जबाबदारी बँका स्वीकारतात. ठरलेल्या कालावधीत शेअर्स किंवा डिबेंचर्सची विक्री झाली नाही तर स्वतः खरेदी करून भांडवल उभारून देते. या कामाबद्दल बँका कमिशन आकारतात.

अशा प्रकारे बँका आधुनिक काळात विविध कामे करून राष्ट्र उभारणीस प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष हातभार लावतात.

बँकेचे रचनात्मक वर्गीकरण (Structural Classification of Banks) -

या ठिकाणी रचनेच्या दृष्टिकानातून बँकांचे प्रकार कसे केले जातात ते पाहू. कोणत्याही देशातील बँक व्यवसायाची रचना ही त्या देशातील आर्थिक, सामाजिक व प्रसंगी राजकीय परिस्थितीवर अवलंबून असते. अर्थव्यवस्थेतील गरजांचे स्वरूप बँक व्यवसायाची रचना ठरविण्यात प्रमुख असते.

अशा प्रकारे रचनेचा विचार केल्यास बँकांचे पुढील प्रकार मानले जातात.

१. एकावयवी बँक पद्धती (Unity Banking System)
२. शाखा बँक पद्धती (Branch Banking System)
३. समूह बँक पद्धती (Group Banking System)
४. साखळी बँक पद्धती (Chain Banking System)

१. एकावयवी बँक पद्धती (Unity Banking System)

एकावयवी बँक पद्धती ही बँक व्यवसायाची मुळची (original) पद्धती मानता येईल. एकावयवी बँकेचे कार्य मर्यादित असते. या बँकेची इतरत्र कोठेही शाखा नसते. बँकेच्या एकमेव कार्यालयातूनच ही बँक आपल्या ग्राहकांसाठी विविध प्रकारची कार्ये करित असते. आज जगातील बहुतेक देशांत शाखा बँक पद्धती आढळत असली तरी एकावयवी बँक पद्धतीने अमेरिकेत मात्र लोकप्रियता टिकवून ठेवल्याचे आढळते. अमेरिकेतील बऱ्याचशा घटक राज्यांत एकावयवी बँक पद्धती अस्तित्वात आहे. अलीकडे अमेरिकेतील काही घटक राज्यांनी त्यांना उत्तेजन दिल्याचे आढळते.

*** एकावयवी बँक पद्धतीची वैशिष्ट्ये (Features of Unity Banking)**

- १) ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे यासाठी बँकेचे व्यवहार एकाच बँकेमार्फत केले जातात.
- २) प्रत्येक बँक ही स्वायत्त संस्था असते आणि बँकेला शाखा नसतात.
- ३) बँकेचा व्यवहार एखादे शहर अथवा गाव एवढ्यापुरताच मर्यादित असते.
- ४) बँकांचे कार्यक्षेत्र स्थानिक स्वरूपाचेच असल्याने बँकेचे ठेवी आणि कर्जाचे व्यवहार मर्यादितच असतात.
- ५) प्रत्येक बँक स्वतंत्र अस्तित्त्व असणारी असल्याने स्वतःचे भांडवल, नियामक मंडळ यासंबंधी स्वतंत्र नोंदी असतात.

*** एकावयवी बँक प्रणालीचे फायदे (Merits of Unity Banking)**

- १) लहान प्रमाणावरील व्यवसायाचे फायदे – एकावयवी बँक पद्धतीत बँकेचे कार्य एका विशिष्ट विभागापुरते व एका कार्यालयापुरतेच मर्यादित असल्यामुळे बँकेच्या कार्याची व्याप्ती मर्यादित असते.

त्यामुळे लहान व्यक्ती यांना मिळणारे सर्व फायदे एकावयवी बँकांना मिळू शकतात.

- २) **कार्यक्षम व्यवस्थापन** – एकच कार्यालय, छोटे भांडवल व मर्यादित व्यवहार यामुळे एकावयवी बँकेच्या व्यवस्थापनात कार्यक्षमता येते. शाखा बँक पद्धतीमध्ये शाखांची संख्या भरमसाट वाढल्यास गोंधळ निर्माण होण्याची शक्यता असते. अशी शक्यता एकावयवी बँक पद्धतीत नसते. एकावयवी बँकेतील कर्मचारीही कामाचा ताण असल्यामुळे आर्थिक कार्यक्षम असतात. बँक ही एक सेवा संस्था असल्यामुळे एकावयवी बँकेतील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेला अतिशय महत्त्व असते.
  - ३) **त्वरित निर्णय** – एकावयवी बँक पद्धतीत निर्णय लवकर घेता येतात व त्यांची अंमलबजावणीही त्वरित करता येते. त्यामुळे बँकेशी व्यवहार करणाऱ्या ग्राहकांचा फायदा होतो. शाखा बँक पद्धतीत एका शाखेने निर्णय घेतल्यास त्याला मुख्य कार्यालयाची मान्यता घ्यावी लागते. ती लवकर न मिळाल्यास निर्णय घेण्यास व अंमलबजावणी करण्यात वेळ वाया जातो.
  - ४) **कर्मचाऱ्यांचा ग्राहकांबरोबर प्रत्यक्ष संपर्क** – एकावयवी बँक एका विशिष्ट विभागातच कार्य करित असल्यामुळे बँकेचा अधिकारी व नोकरवर्ग त्या विभागातील कारखानदार, व्यापारी इत्यादी लोकांची व्यावसायिक पत ओळखून असतो. त्यामुळे बँकेचा व्यवहार केवळ औपचारिक न राहता बँकेतील नोकरवर्गाचा त्या ग्राहकांशी घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित होतो. त्यांना कर्ज देण्याचे व्यवहार करताना बँकेला कर्जदार व त्यांची बाजारातील पत यांची पूर्ण माहिती असते. त्यामुळे कर्ज देण्याच्या व्यवहारात निर्णय लवकर घेता येतात. कर्ज बुडण्याची शक्यताही कमी असते.
  - ५) **लवचिक धोरण** – गरजेनुसार बँकेच्या व्यवहारविषयक धोरणात ताबडतोब बदल करता येतात. नियम करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे या दोन्ही गोष्टी एकाच कार्यालयात होत असल्यामुळे बँक व्यवहारातील नियम जाचक ठरत असल्यास त्यात त्वरित सुधारणा करता येते. उद्योगधंद्यांच्या कर्जविषयक गरजा भागविताना अशा लवचिक धोरणांचा फार उपयोग होतो.
  - ६) **स्थानिक ठेवीचा उपयोग स्थानिक आर्थिक विकासासाठी** – विशिष्ट प्रादेशिक विभागातच कार्य करित असल्याने त्या विभागातील ठेवींचा उपयोग त्या विभागाच्याच आर्थिक विकासासाठी होतो. या जाणिवेने लोकही अधिक बचत करून बँकेत ठेवी ठेवण्यास उद्युक्त होतात. त्यामुळे बँकांतील ठेवी वाढून त्या प्रदेशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते.
  - ७) **कमी खर्च** – बँकेचा आकार लहान व व्याप्ती मर्यादित यामुळे बँकेच्या व्यवस्थापन व आस्थापन खर्चातही बचत होते.
  - ८) **बुडित कर्जाचे कमी प्रमाण** – एकावयवी बँक पद्धतीत बँका बुडण्याचा धोका खूपच कमी असतो. बँकेच्या चालकांना आपल्या कार्यक्षेत्रातील व्यापारी व कारखानदार यांच्या व्यवहारांशी व त्यांच्या विश्वासाहतेची पूर्ण माहिती असल्याने कर्जे देतानाच योग्य ती काळजी घेता येते.
- * **एकावयवी बँक पद्धतीचे तोटे /दोष** –
वर सांगितल्याप्रमाणे एकावयवी बँक पद्धतीचे विविध फायदे असले तरी या पद्धतीत काही अंतर्भूत दोषही असतात.
- १) **श्रमविभागणी व विशेषीकरणाचा अभाव** – बँकेचे व्यवहार मर्यादित असल्याने श्रमविभागणी तत्वाचा अवलंब करता येत नाही. बँकेचे व्यवहार मोजकेच असल्याने प्रत्येक विभागासाठी वेगवेगळे तज्ज्ञ नेमणे त्यांच्या आर्थिक कुवतीच्या बाहेर असते. त्यामुळे त्यांना विशेषीकरण करता येत नाही व त्यामुळे त्यापासून मिळणारे फायदे मिळवता येत नाहीत.
  - २) **विविध सेवांचा अभाव** – एकावयवी बँक पद्धतीत बँकेच्या इतरत्र शाखा नसल्यामुळे अनेक प्रकारच्या सेवा बँक ग्राहकांना देऊ शकत नाही. अथवा दिल्यास त्या सेवांचा खर्च वाढतो. उदाहरणार्थ

पैशांची पाठवणी, सुरक्षित कप्पे पुरविण्याची सेवा, प्रवासी चेक्स इत्यादी.

- ३) **बँक अस्तित्वाला धोका** – स्थानिक व्यापारी व कारखानदार यांच्या घनिष्ठ संबंधांमुळे हेच व्यापारी व कारखानदार बँकेवर अयोग्य कर्जासाठी देखील दडपण आणू शकतात व त्यांना नकार देणे काही वेळा अडचणीचे होऊन बसते. शाखा बँक पद्धतीमध्ये विशिष्ट शाखेचे व्यवस्थापक आपल्या मुख्य कार्यालयाकडे बोट दाखवून अयोग्य कर्ज नाकारू शकतो. अशा दडपणांना एकावयवी बँकेचा व्यवस्थापक बळी पडल्यास बँकेचे अस्तित्व धोक्यात येण्याची शक्यता असते.
- ४) **मर्यादित भांडवल** – लहान प्रमाणावरील व्यवसायाला उत्पादन प्रमाण लहान असल्यामुळे अनेक आर्थिक उणिवा जाणवत असतात. संशोधन सेवा, वितरण किंवा सार्वजनिक संबंध यावर फारसा खर्च करणे शक्य होत नाही. बँकांचे कार्यक्षेत्र फारच मर्यादित असल्याने बँकांची भरभराट त्या परिसरातील अन्य व्यवसायांच्या भरभराटीशी निगडित असते. कच्च्यामालाचा तुटवडा वाहतुकीच्या मर्यादित सोयी, कुशल कामगारांचा तुटवडा यासारख्या अनेक कारणांनी अनेक व्यवसाय मागासलेले राहतात. त्यामुळे त्या व्यवसायाशी संबंधित असणारा बँक व्यवसायही मागासलेलाच राहतो.
- ५) **आर्थिक विकासात प्रादेशिक विषमता** – अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातूनही एकावयवी बँक पद्धत तोट्याची ठरते. आर्थिक प्रगतीकरिता आवश्यक असलेल्या भांडवल निर्मितीसाठी देशात बँक व्यवसायाची अधिकाधिक वाढ होणे आवश्यक असते. त्यासाठी बँकेचे जाळे देशभर विणले गेले पाहिजे. परंतु एकावयवी बँक पद्धतीत ते शक्य नसते. तसेच समतोल आर्थिक विकास व्हावा यासाठी प्रगत विभागातील लोकांची बचत मागासलेल्या विभागासाठी वापरता आली पाहिजे. एकावयवी बँक पद्धतीत हे शक्य होत नाही.

२) शाखा बँक पद्धती (Branch Banking system) –

शाखा बँक पद्धतीमध्ये बँकेचे एक मध्यवर्ती कार्यालय असते व देशाच्या विविध विभागात या बँकेच्या शाखा कार्ये करित असतात. साधारणतः देशाच्या एखाद्या प्रमुख शहरात मध्यवर्ती कार्यालय स्थापन केले जाते. शाखा विस्तार हेच बँकेचे धोरण असल्याने शाखा बँक पद्धतीत बँकेच्या शाखा किती असू शकतील यावर मर्यादा नाही. अर्थातच देशातील मध्यवर्ती बँक ही बँक व्यवसायाची नियंत्रक असल्याने बँकेला शाखा विस्तारासाठी मध्यवर्ती बँकेची पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे या पद्धतीत बँकेच्या शाखा परदेशातही उघडता येतात.

* शाखा बँक पद्धतीचे वैशिष्ट्ये (Features Branch Banking system) –

- १) या बँक पद्धतीचा उदय व विकास इंग्लंडमध्ये झाला. भारतात देखील शाखा बँक पद्धती मोठ्या प्रमाणावर प्रगत झालेली दिसून येते.
- २) बँकेला आपल्या शाखांचा विस्तार मध्यवर्ती बँकेच्या परवानगीने करता येतो.
- ३) बँकेचे एक मध्यवर्ती कार्यालय देशाच्या एखाद्या प्रमुख शहरात कार्यरत असून तिच्या शाखा देशात व विदेशात पसलेल्या असतात.

* शाखा बँक पद्धतीचे फायदे (Merits of Branch Banking) –

- १) **मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहाराचे फायदे** – शाखा बँकांच्या कार्याचा व्याप मोठा असल्या कारणाने बँकेच्या विविध विभागाच्या व्यवस्थापनासाठी योग्य व्यक्ती नेमता येतात. संशोधन व प्रशिक्षण यांची तरतूद करता येते. चाकोरीबद्ध कार्यक्रम मुख्य कार्यालयात ठरवून तो इतर शाखांना पाठविता येतो. म्हणजेच यात दुहेरी कष्ट वाचतात. आणि मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहाराचे फायदे या बँक पद्धतीला मिळतात.

- २) **रोख निधीचे प्रमाण कमी ठेवणे** – या बँक पद्धतीत बँकांना फार मोठ्या प्रमाणावर रोख पैसा प्रीन्सीपल अण्ड प्रेक्टिस ऑफ बैकिंग

अथवा निधी जवळ बाळगावा लागत नाही. प्रत्येक शाखेमध्ये थोडा रोख पैसा असला तरी चालते. कर्जाच्या वेळी जवळच्या शाखेतून पैसा आणून व्यवहार करता येतो. त्यामुळे कर्ज व्यवहारासाठी जास्त पैसा उपलब्ध होतो. व त्यातून बँकांना व्याजरूपाने भरपूर उत्पन्न मिळते.

- ३) **जोखमांचे वितरण** - शाखा बँक पद्धतीत पैशाच्या गुंतवणुकीत विविधता राखून व्यवहारातील धोके टळत असतात. बँकेचा पैसा अनेक ठिकाणी विविध पद्धतीने गुंतवलेला असल्याने एखाद्या प्रदेशात अथवा उद्योगात जरी आर्थिक आपत्ती आली तरी बँक समूह धोक्यात येत नाही.
  - ४) **पैसे पाठविण्याच्या पद्धती** - शाखा बँक पद्धतीमुळे शाखांमार्फत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैशाचे स्थलांतर करणे अत्यंत कमी खर्चाचे असते. इतर बँक पद्धतीत मात्र हा खर्च जास्त असतो.
  - ५) **कार्यक्षम व्यवस्थापन** - या बँका आर्थिकदृष्ट्या भक्कम असल्याने आपले प्रशासन व्यवस्थित राहावे यासाठी जास्त पगार देऊन व हुशार व्यक्तीची नेमणूक करतात. परिणामी शाखा बँक व्यवस्थापन कार्यक्षमपणे होत असते.
  - ६) **भांडवलाची गतिक्षमता जास्त असते** - शाखा बँक पद्धतीमुळे बँकांकडे असणारे भांडवल गतिक्षम राहून त्याचा योग्य प्रकारे वापर करता येऊ शकतो. आवश्यक त्या विभागात आणि वेळप्रसंगी इतर शाखांमधून भांडवल पुरवठा करता येतो. आवश्यक त्या ठिकाणी भांडवल गुंतवणूक झाल्याने उत्पन्न वाढण्यास मदत होते.
  - ७) **बँक संचालनात काटकसर** - या बँक पद्धतीत व्यक्ती सर्व शाखांवर नियंत्रण ठेवू शकते त्यासाठी प्रत्येक शाखेला वेगळा खर्च करावा लागत नाही. त्याचप्रमाणे बँक व्यवसाय वाढविण्यासाठी जाहिरातीवर होणारा खर्च कमी असतो. परिणामी संचालनात काटकसर करता येते.
  - ८) **विविध सेवा** - शाखा बँक पद्धतीमुळे त्या ठिकाणच्या गरजा लक्षात घेऊन मौल्यवान वस्तू सांभाळणे, विश्वस्त म्हणून कर्ज देणे, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैसे पाठविणे इ. विविध सेवा या बँक पद्धतीमुळे नागरिकांना मिळू शकतात.
- ※ **शाखा बँक पद्धतीचे दोष / तोटे (Demerits of Branch Banking) -**
- १) **सदोष किंवा अकार्यक्षम व्यवस्थापन** - शाखा बँक पद्धतीत बऱ्याच वेळा सदोष व्यवस्थापनाचा धोका आढळून येतो. या बँक पद्धतीत अनेक शाखा असल्याने प्रत्येक शाखेवर नियंत्रण ठेवणे अवघड जाते. त्यामुळे शाखांमध्ये गैरव्यवहारांची व अफरातफरीची शक्यता असते.
  - २) **तटस्थ किंवा निष्क्रिय भूमिका** - शाखा बँक पद्धतीत शाखा अधिकारी इतर प्रदेशातून आलेले असतात. त्यामुळे या शाखा अधिकाऱ्यांना त्या प्रदेशाची तेथील लोकांच्या गरजांची कल्पना नसते. त्याचप्रमाणे त्यांना स्थानिक लोकांबद्दल आस्था नसते. त्यामुळे शाखा अधिकारी तटस्थ किंवा निष्क्रिय भूमिका स्वीकारतात. शाखा अधिकाऱ्यांच्या वारंवार बदल्या होत असल्याने हे अधिकारी स्थानिक लोकांशी जुळवून घेत नाहीत.
  - ३) **कमकुवत बँकांना संरक्षण** - शाखा बँक पद्धतीत बँकांना एकमेकांना आर्थिक साहाय्य मिहत असते. म्हणजे ज्या बँका आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत त्यांना इतर बँकांकडून पैसा पुरविला जातो. व्यवसायात टिकवून धरले जाते. परंतु अशी परिस्थिती दीर्घकाळ राहिली तर या बँका कोलमडून पडण्याची शक्यता असते.
  - ४) **आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण** - शाखा बँक पद्धतीत आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण घडून येते. ज्या शाखांची स्थापना एखाद्या पुढाऱ्यांकडून किंवा सत्ताधारी व्यक्तींकडून होते त्याच व्यक्तीला त्या शाखेतील ठेवींचा उपयोग जास्त प्रमाणात होत असतो व अशाप्रकारे त्या व्यक्तीच्या हाती बँकेतील सर्व सत्ता एकवटलेली असते. त्याप्रमाणे वेगवेगळ्या शाखेतील ठेवी मुख्य कार्यालयाकडे गोळा होत

असल्याने मुख्य कार्यालय आर्थिकदृष्ट्या सार्वभौम बनते.

- ५) **गळेकापू स्पर्धा** – शाखा बँक पद्धतीमुळे बँका बँकांमध्ये गळेकापू स्पर्धा निर्माण होते. एकाच गावामध्ये अनेक बँका कार्य करीत असतील तर बँकां-बँकांमध्ये आपले व्यवहार पाठविण्यासाठी स्पर्धा निर्माण होते व या स्पर्धेतून या बँका एकमेकांचा द्वेष करतात. दुसरी बँक कधी बंद पडेल याचाच ते विचार करतात. परिणामी बँक व्यवसाय अडचणीत येतो.

१.३.३ समूह बँक पद्धती (Group Banking)

ज्या बँक पद्धतीत दोन किंवा अधिक बँकांवर एखादी संयुक्त भांडवली संस्था किंवा विश्वस्त संस्था त्यांचे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे नियंत्रण असते तेव्हा तशा बँक पद्धतीला समूह बँक पद्धती म्हणतात. या बँक पद्धतीत दोन किंवा दोनापेक्षा जास्त बँका स्वतंत्रपणे बँक व्यवसाय करीत असतात. त्यांचा एकमेकांशी प्रत्यक्ष संबंध नसतो. पण त्यांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नियंत्रण एखाद्या भांडवली संस्थेकडून असते. एकाच नियंत्रणाखाली राहून परस्पर सहकार्याचे काम करीत राहिल्यामुळे या प्रकारच्या बँका लवकर विस्तृत होतात. बँका बँकांचे सहकार्य वाढल्याने बँकांना स्वतःजवळ फार मोठी रक्कम ठेवावी लागत नाही.

* समूह बँक पद्धतीचे फायदे/गुण (Merits of Group Banking)

या प्रकारच्या बँक पद्धतीत शाखा बँक पद्धती व स्वतंत्र बँकपद्धती यांचे फायदे एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रत्येकाला केंद्रिकरणाचे फायदे मिळतात. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा परिघ वाढतो. ज्यांच्याकडून नियंत्रण ठेवण्यात येते ते अशा सर्व बँकांच्या कार्यात एकसूत्रीपणा आणण्याचा प्रयत्न करतात. सर्वांसाठी एकत्र जाहिरात केली जाते. तज्ज्ञांना नेमून त्यांच्या सेवेचा फायदा बँकांना हाऊ शकतो.

* समूह बँक पद्धतीचे तोटे/दोष (Demerits of Group Banking)

- १) **समूहातील एक बँक बुडण्याचा परिणाम** – सर्वात महत्त्वाचा तोटा असा की, समूहातील एखादी बँक बुडाली तरी त्याचा परिणाम त्या समूहातील सर्वच बँकांवर होण्याची शक्यता असते.
- २) **नियंत्रित बँकांच्या धोरणात विविधता** – मध्यवर्ती नियंत्रित संस्थेकडून नियंत्रित बँकांची कार्यक्षमता वाढविण्याचे प्रयत्न जरी होत असले तरी यश मिळत नाही. नियंत्रित बँका स्वतंत्र असल्याने मध्यवर्ती संस्थेच्या सर्वच नियमांचे पालन त्या करतील असे नाही. त्यामुळे नियंत्रित बँकांच्या धोरणात विविधता येऊन गोंधळ निर्माण होण्याचा संभव असतो.
- ३) **लाचलुचपतींना वाव** – काही वेळा या पद्धतीत सर्व नियंत्रित बँकांसाठी विविध वस्तूंची खरेदी एकत्रितपणे करण्याचा प्रयत्न उ केला जातो. त्यामुळे लाचलुचपतींना वाव मिळण्याची शक्यता असते.

१.३.४ साखळी बँक पद्धती (Chain Banking System)

या पद्धतीतही एक व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूह अनेक बँकांवर नियंत्रण प्रस्थापित करतो. असे नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी विविध बँकांचे शेअर्स मोठ्या प्रमाणात खरेदी केले जातात किंवा विविध बँकांच्या संचालक मंडळावर विशिष्ट व्यक्तीच आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. शेअर्स विकत घेऊन अथवा संचालक मंडळ ताब्यात घेऊन बँका नियंत्रणाखाली आणल्या जातात.

वास्तविक समूह बँक पद्धती किंवा साखळी बँक या दोहोंचे उद्दिष्ट अनेक बँका समान नियंत्रणाखाली आणणे हेच असते. परंतु त्याचे मार्ग भिन्न असतात.

※ साखळी बँक पद्धतीची वैशिष्ट्ये (Features of Chain Banking)

- १) विविध बँकांच्या धोरणात समानता – बँकांची एक साखळीच तयार होते कारण बऱ्याच बँकांतील धोरणात समानता आणता येते व बँकांकडील भांडवलाचा अधिकाधिक उपयोग करून घेता येतो.
- २) उद्योगधंद्यांना मोठ्या प्रमाणात कर्ज – तसेच अनेक बँका एकत्रित येऊन कर्ज देऊ शकतात. त्यामुळे उद्योग धंद्यांना देखील मोठ्या रकमेची कर्जे मिळवणे सोपे जाते.
- ३) तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनामुळे कार्यक्षमता वाढते व खर्च कमी – या पद्धतीत बँकांच्या आपापसातील सहकार्यामुळे तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन उपलब्ध होऊन कार्यक्षमता वाढते व खर्चही कमी होतो.
- ४) गुंतवणुकीत विविधता – धोरणात एकसूत्रीपणा आणता येत असल्यामुळे साखळी पद्धतीत बँका गुंतवणूक विविध क्षेत्रांत करतात व त्यामुळे कर्जे बुडण्याचा धोका टाळता येतो. म्हणजेच गुंतवणुकीत विविधीकरण साधता येते.
- ५) कार्यक्षम व्यवस्थापन – विविध बँकांच्या नियंत्रणात केंद्रिकरण झाल्याने त्याचा फायदा व्यवस्थापकीय कार्यक्षमता वाढण्यास होतो.

※ साखळी बँक पद्धतीची तोटे (Demerit of Chain Banking)

- १) गैरव्यवहारांना उत्तेजन – या पद्धतीत देखील समूह बँक पद्धतीप्रमाणेच व्यवस्थापन देखरेख, तपासणी इ. बाबतीत येते. त्यामुळे गैरव्यवहारांना उत्तेजन मिळून बँकांची कार्यक्षमता कमी होते.
- २) बँकेच्या धोरणात ताठरता – विविध बँकांतील संचालक मंडळात तीच ती माणसे असल्यामुळे बँकांच्या धोरणात ताठरता निर्माण होते. कालानुसार बँकेचे धोरण त्वरित बदलता येत नाही. त्याचा परिणाम कर्ज व्यवहारांवर व उद्योगधंद्यांवर होण्याचा संभव असतो.

१.४ बँकांचे मालकी-हक्कानुसार वर्गीकरण (Ownership Classification of Banks)

- १) खाजगी क्षेत्रातील बँका (Banks in Private Sector)
- २) सहकारी क्षेत्रातील बँका (Banks in Co-operative Sector)
- ३) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (Banks in Public Sector)

१) खाजगी क्षेत्रातील बँका (Banks in Private Sector) –

खाजगी क्षेत्रात व्यवसाय करणाऱ्या बँका मुख्यत्वेकरून संयुक्त भांडवली स्वरूपाच्या बँका असतात. याशिवाय एक व्यक्ती मालकी तत्त्वावर चालणाऱ्या किंवा भागीदारी पद्धतीवर चालणाऱ्या परंपरागत बँकाही अस्तित्वात असतात. या बँका सहसा एकाच व्यक्तीची किंवा एकाच कुटुंबाचे असते. अशा प्रकारच्या बँकांना परंपरागत पद्धतीच्या बँका म्हणता येईल.

अ) परंपरागत पद्धतीच्या बँका (Indigenous Banks) –

या व्यवसायाचे स्वरूप घरगुती असून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हा व्यवसाय सोपविला जात असे. जसजसा काळ पुढे गेला तसतसे बँकांचे स्वरूप व रचनाही बदलत गेली. भारतासारख्या देशात अजूनही या परंपरागत बँकांचे अस्तित्व महत्त्वाचे आहे.

※ परंपरागत बँकांची वैशिष्ट्ये (एतद्देशीय बँकांची वैशिष्ट्ये) –

- १) परंपरागत बँकिंग व्यवसाय हा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाणारा कौटुंबिक स्वरूपाचा असतो.

व्यवसायाचे शिक्षणही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केले जाते.

- २) प्रत्येक सराफी पेढी ही स्वतंत्ररीत्या व्यवसाय करित असते. तिची स्वतःची धोरणे ठरलेली असतात. परंतु पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविणे, हुंड्या वटविणे यासंबंधी त्यांनी इतरांशी काही करार केलेले असतात.
- ३) काही बँकांच्या उपशाखाही असतात. त्या मुख्य बँकांच्या पूर्ण नियंत्रणाखाली असतात. त्यांच्या दैनंदिन कामासाठी स्वतंत्र मुनिम नेमलेले असतात.
- ४) या बँका ठेवी स्वीकारतात परंतु व्यवहारासाठी चेकचा वापर करण्याची पद्धत नसते.
- ५) या बँका वचनपत्रे किंवा स्थावर आणि जंगम मालमत्तेच्या तारणावर कर्ज देत असतात.

* परंपरागत बँकांच्या व्यवहारावरील मर्यादा -

- १) परंपरागत बँका जुन्या पद्धतीने व्यवसाय करित असल्याने आधुनिक बँकांशी स्पर्धा करू शकत नाहीत.
- २) या बँका ठराविक पद्धतीची किंवा विशिष्ट व्यक्तीच्याच हुंड्या वटवितात. त्यामुळे हुंड्या वटविण्याचा व्यवसायही खूप मर्यादित असतो.
- ३) या बँका स्वतंत्र रित्या व्यवसाय करित असल्याने त्यांच्या व्यवसायात एकवाक्यता नसते. एकत्रीपणाच्या अभावी व्यवसाय असंघटित राहिलेला असतो. त्यामुळे अनेक अडचणी येतात.
- ४) या बँका पूर्णपणे स्वतःच्याच भांडवलावर व्यवसाय करित असतात. त्यामुळे त्यांच्या व्यवहारावर मर्यादा पडत असतात.
- ५) या बँकांच्या व्यवसायाच्या विशिष्ट स्वरूपामुळे त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे किंवा योग्य पद्धतीने देखरेख करणे शक्य नसते.

ब) संयुक्त भांडवली संस्था (Joint Stock Banks) -

संयुक्त भांडवली बँका म्हणजे व्यापारी बँका. कोणत्याही संयुक्त भांडवली संस्थेप्रमाणे या बँका आपले भांडवल शेअर्स विकून जमा करतात. शेअर्स खरेदी करणारे भागधारक काही प्रतिनिधींची निवड करतात. निवडलेल्या प्रतिनिधींचे व्यवस्थापक मंडळ तयार करून बँकांचा दैनंदिन कारभार पाहणे, बँकांची धोरणे निश्चित करणे इ. कामे केली जातात. या बँका लोकांकडून ठेवी स्वीकारतात आणि भांडवल उपलब्ध करतात. बँकविषयक सुविधा ग्राहकांना उपलब्ध करून देतात.

* संयुक्त भांडवली संस्थांचे महत्त्व -

- १) या बँक पद्धतीत वैयक्तिक कौशल्य, उद्योजकता, नेतृत्व यासारख्या गुणांना वाव मिळतो.
- २) या बँक पद्धतीत कर्ज धोरण लवचिक स्वरूपाचे असते. त्यामुळे उद्योग धंद्याच्या गरजा योग्य प्रकारे भागविल्या जातात. सर्व कार्ये त्वरित केली जातात.
- ३) या बँकांच्या कार्यक्षमतेवर व्यक्तीची पत अवलंबून असते. त्यामुळे त्या व्यक्ती अतिशय कार्यक्षमतेने व्यवहार करतात. गैरव्यवहारांना स्थान नसते.
- ४) या बँका नफ्याच्या उद्देशाने काम करतात. परिणामी समाजाला आवश्यक त्या सेवा कमी खर्चात मिळतात. सतत व्यवसाय वाढविण्याचा प्रयत्न बँका करित असल्याने गरजू व्यक्तींना पुरेशा प्रमाणावर कर्जपुरवठा होत राहतो.
- ५) या बँकांचे समाजातील उद्योजक-व्यापारी यांच्याशी संबंध असल्याने कर्जाची हमी देणे, शेअर्स विक्रीची हमी देणे, नवीन उद्योजकांना सल्ला देणे यासारखी कामे बँकांना सहज शक्य होतात.

* संयुक्त भांडवली संस्थांचे तोटे/उणिवा/दोष -

- १) अयोग्य स्पर्धा - या बँक पद्धतीत व्यवसाय वाढविणाऱ्या प्रयत्नातून बँका-बँकांमध्ये गैर पातळीवरील स्पर्धा निर्माण होते. त्यातून गैरमार्गाचा अवलंब केला जातो. याचा समाजावर व बँक

व्यवसायावर विघातक परिणाम होतात

- २) **एकांगी वाढ** - या बँकांना शहरातून गुंतवणुकीची वाढती संधी मिळत असल्याने फायदा जास्त मिळतो. म्हणून बँका शहरात व्यवसाय सुरू करण्यास उत्सुक असतात.
- ३) **आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण** - या बँका उद्योगाच्या विकासासाठी वित्त साहाय्य करतात. बँका आणि उद्योगधंदे यांच्या हाती आर्थिक सत्तेचे किंद्रिकरण होऊन सर्व तोटे सहन करावे लागतात.
- ४) **आर्थिक विकासाच्या गरजांकडे दुर्लक्ष** - नफा मिळवण्यासाठी बँका ज्या क्षेत्रात जास्तीत जास्त फायदा मिळेल त्याच क्षेत्रात गुंतवणूक करतात. परिणामी आर्थिक विकासाच्या गरजांकडे दुर्लक्ष होते.
- ५) **स्पर्धेमुळे होणारे तोटे** - खाजगी क्षेत्रातील बँका परस्परांशी तीव्र स्पर्धा करतात. स्पर्धा कोणत्याही क्षेत्रातील असून ती तीव्र व्हायला लागली की, त्याचे दुष्परिणाम जाणवू लागतात. बँकांच्या कार्यालयाची इतकी गर्दी होते की त्यातील कित्येक बँकांना पुरेसे काम नसते.
- ६) **आकार्यक्षम व्यवस्थापन** - उद्योगधंदे व व्यापार यांच्या वाढीबरोबर त्यात नवीन नवीन सुधारणा होत असतात. त्याचबरोबर बँक विषयक गरजाही वाढत असतात. परंतु सर्वच बँकांना खर्च परवडत नाही. त्यामुळे आहे त्या कमर्चारीवर्गाच्या आधारे सर्व व्यवसाय चालतो.

२) सहकारी क्षेत्रातील बँका (Banks in Co-operative Sector)

काही व्यक्ती स्वखुषीने एकत्र येऊन सामुदायिक जबाबदारीच्या तत्त्वावर व्यवसाय सुरू करतात. या तज्ज्ञांच्या मते सहकारी संस्था म्हणजे त्या संस्थेची मालकी आणि व्यवस्थापन हे त्या संस्थेतर्फे पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा वापर करणाऱ्या उपभोक्त्यांकडे असतो. लोकशाही पद्धतीने या संस्थेचा कारभार चालविण्यात येतो. संस्थेच्या सदस्यांबरोबर अन्य लोकांनासुद्धा ती संस्था सेवा पुरविते. अशा रीतीने सहकारी तत्त्वावर कार्य करणाऱ्या बँकांना सहकारी बँका म्हणतात.

* सहकारी बँकांची वैशिष्ट्ये

- १) कर्जाची गरज या समान गरजेतून लोक एकत्र येऊन बँक स्थापन करतात.
- २) विशिष्ट उद्दिष्ट निश्चित केलेले असते.
- ३) या बँकेचा कारभार नियामक मंडळातर्फे चालविला जातो. सभासद या नियामक मंडळाची निवड करतात.
- ४) सभासदांव्यतिरिक्त अन्य गरजू व्यक्तींना सेवा पुरविल्या जातात.
- ५) व्यापार, शेती, उद्योग इ. ना कर्जे किंवा बँक सेवा पुरविणे हा उद्देश बँकांच्या स्थापनेमागे असतो.

* सहकारी बँकांचे प्रकार

अ) ग्रामीण सहकारी बँक

सहकारी तत्त्वांचा अवलंब करणाऱ्या ग्रामीण भागात आलेल्या बँकांना ग्रामीण सहकारी बँका म्हणतात. ग्रामीण भागातील पतविषयक गरजा भागविणे या मुख्य उद्देशाने बँका स्थापन झालेल्या असतात.

उद्दिष्टे -

- १) ग्रामीण भागातील शेतकरी व अन्य गरजू व्यक्तींना आवश्यक तेव्हा पतपुरवठा करणे.
- २) लोकांमध्ये बचतीच्या सवयी निर्माण करून त्यांना बचत वाढविण्यास प्रवृत्त करणे.
- ३) शेतकऱ्यांच्या गरजेनुसार बी-बियाणे, खते यांच्या खरेदीसाठी लघुउद्योगांना कच्चा माल, यंत्र, वगैरेच्या खरेदीसाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- ४) उत्पादन विक्रीसाठी आवश्यक ते कर्जसाहाय्य करणे.
- ५) आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी केल्या जाणाऱ्या इतर प्रयत्नात सहभागी होणे.

ब) नागरी सहकारी बँका

जर्मनीमध्ये शहरातील कामगारांसाठी म्हणून ही चळवळ प्रथम जर्मनीमध्ये सुरू झाली, अशीच चळवळ लुगी लुझाटी यांनी इटालीमध्ये सुरू केली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ही चळवळ जगातील सर्व देशांत पसरली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ही चळवळ संपूर्ण जगभर अतिशय झपाट्याने पसरली. कारण या काळात शहरीकरणात झपाट्याने वाढ झाली. उद्योगधंद्याच्या विकासामुळे लोकांचे जीवनमान उंचावले. वस्तूंच्या किंमती भरमसाट वाढल्या. मध्यम वर्गाच्या कर्जविषयक गरजा वाढू लागल्या. या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी बँकांची आवश्यकता भासू लागली. मोठ्या उद्योगधंद्याच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी लहान प्रमाणावरील उद्योगधंद्यांना कर्जाची गरज भासू लागली. त्यातूनच सहकारी संस्था निर्माण झाल्या.

उद्देश व कार्ये -

- १) सभासद व बिगर सभासदांना कर्ज देणे.
  - २) सभासद व इतर सभासदांकडून ठेवी स्वीकारणे.
  - ३) घरगुती वापराच्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी भाडे खरेदी योजना राबविणे.
  - ४) सभासदांनी स्विकारलेली किंवा मान्य केलेली बिले वसूल करणे.
  - ५) सभासदांच्या मौल्यवान वस्तू, कागदपत्रे सुरक्षित ठेवण्याची जबाबदारी घेणे.
- * **कार्यक्षमता** - एका विशिष्ट गावापुरते किंवा शहरापुरते बँकेचे कार्यक्षेत्र असते. नगरपालिका किंवा महापालिका हद्दीत या बँका कार्ये करतात.
  - * **सभासदत्व** - लहान, मोठे उद्योजक, मध्यम वर्गीय उद्योजक, कारखानदार व कामगार यांना बँकेचे सभासदत्व देण्यात येते. सभासद हा शहराचा रहिवासी असतो. बँकेच्या भौगोलिक कार्यक्षेत्राचा रहिवासी असणाऱ्या आणि कायद्याने अधिकारी असणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला सभासद होता येते.
  - * **कर्जव्यवहार** - बँका तारणावर कर्ज देतात तर कधीकधी विनातारण कर्जाची मर्यादा त्यांच्या भागाच्या संस्थेवर अवलंबून असते. या बँका सहसा भांडवली वस्तू, घरगुती वापराच्या किंमती वस्तू खरेदीसाठी कर्जे देतात. लहान-मोठे उद्योग सुरू करण्यासाठी व्यापाऱ्यांना कर्जपुरवठा करतात.

३) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (Banks in Public Sector)

देशातील मध्यवर्ती बँक खाजगी भांडवलदारांच्या नियंत्रणाखाली नसावी हा विचार चालू शतकाच्या आरंभापासून मान्यता पावलेला आहे. कारण ती बँक चलननिर्मिती तसेच सरकारची बँक आणि बँकांची बँक यासारखी सार्वजनिक हिताची कामे करते. आज जगातील बहुतेक सर्वच देशांत मध्यवर्ती बँका सरकारी मालकीच्या आहेत.

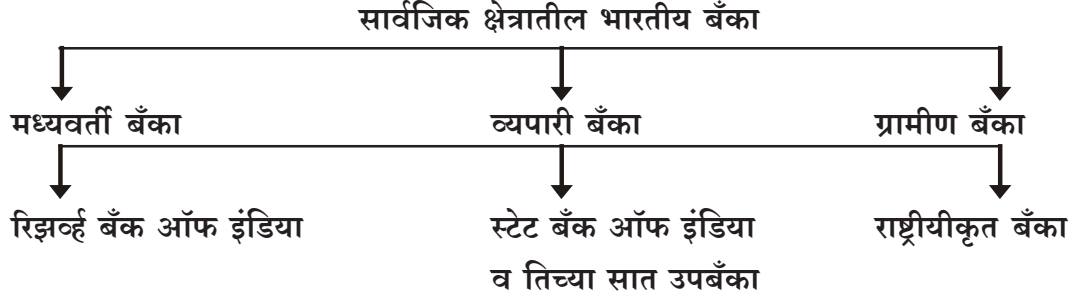
भारतात १ जाने. १९४९ रोजी रिझर्व्ह बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. या बँकांचे संपूर्ण भांडवल सरकारचे असून तिचे नियंत्रण भारत सरकारने नेमलेले संचालक अधिकारी यांच्याकडून केले जाते.

सार्वजनिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या बँकांच्या आणि खाजगी क्षेत्रात काम करणाऱ्या बँकांच्या रचनेमध्ये आणि उद्दिष्टांमध्ये खूपच फरक असतो. दोन्ही क्षेत्रातील बँकांची कार्यपद्धती व व्यवस्थापन यातही खूपच तफावत असते. यासाठी दोन्ही प्रकारच्या बँकांच्या उद्दिष्टांचा व कार्यपद्धतीचा तौलनिक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

उद्दिष्टे -

- १) आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण टाळणे
- २) दुर्लक्षिलेल्या अग्रकमाच्या उद्योगांना प्राधान्य मिळणे.
- ३) खाजगी क्षेत्राचे स्वार्थी व सदोष व्यवस्थापन नष्ट करणे.

- ४) कामगारांना सेवेच्या चांगल्या अटी व रास्त वेतन मिळणे व समाजवादी समाजरचना अमलात आणणे.

* सार्वजनिक बँकांची वैशिष्ट्ये -

- १) या बँकांची मालकी व व्यवस्थापनामध्ये सरकारचे वर्चव असते.
- २) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका नफा हेतूपेक्षा व्यापक सामाजिक हितावर अधिक भर देतात.
- ३) देशाच्या समतोल विकासाला पोषक धोरणाचा पुरस्कार करतात.
- ४) आर्थिक विषमतेला अडसर घालतात.

* बँकांचे कार्यात्मक वर्गीकरण (Functional Classification of Banks)

बँकांचे वर्गीकरण त्यांच्या विशिष्ट कार्यावरून केल्यास या वर्गीकरणाला बँकांचे कार्यात्मक वर्गीकरण म्हणतात. त्यानुसार बँक वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे

- १) **व्यापारी बँका** - राष्ट्रीयीकरण १९६९ मध्ये. अर्थव्यवस्थेतील व्यापार वाढावा व व्यापारीवर्गाला आपले देवाण-घेवाण व्यवहार सुलभतेने करता यावे, आर्थिक अडचणींवार मात करावी इ. उद्देशाने व्यापारी बँकांची स्थापना झाली. या बँकांचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे व्यापाऱ्यांना कर्ज पुरवठा करणे म्हणून या बँकांना व्यापारी बँका असे म्हणतात. या बँक अर्थव्यवस्थेतील नागरिकांकडून अल्प मुदतीच्या ठेवी स्वीकारतात आणि गोळा केलेल्या ठेवींचा उपयोग व्यापाऱ्यांना अल्पमुदतीची कर्जे देण्यासाठी करतात. तसेच या बँका व्यापाऱ्यांकडून निर्माण झालेल्या हुंड्या वटविण्याचे कार्य करतात.
- २) **विनिमय बँका** - आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरळीतपणे व्हावा यासाठी संबंधित देशाच्या चलनाची अदलाबदल करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या कार्यासाठी विनिमय बँकांची स्थापना करण्यात येते. या बँका चलनाची खरेदी, विक्री करणे, विदेशी हुंड्या वटविण्याचे सोयी उपलब्ध करून देणे इ. प्रकारची आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला पोषक ठरणारी महत्त्वाची कार्ये विनिमय बँका करतात.
- ३) **सहकारी बँका** - परस्पर सहकाराच्या तत्त्वावर सहकारी बँकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. बँकांचे सभासद असलेल्या व्यक्तींना साहाय्य करणे हा प्रमुख उद्देश सहकारी बँकांचा असतो. खेड्यापासून मोठ्या शहरापर्यंत विविध क्षेत्रांत सहकारी बँका स्थापन झालेल्या आहेत. उदा. औद्योगिक सहकारी बँका, शेतकी सहकारी बँका, घरबांधणीस साहाय्य करणाऱ्या सहकारी संस्था इत्यादी विशेषतः देशातील लहान क्षेत्रांना लागणारा व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा या बँका करीत असतात.
- ४) **भूतारण बँका** - शेती क्षेत्राला दीर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करण्यासाठी भूतारण बँकांची स्थापना करण्यात आली. शेतीला कर्ज देताना शेतजमीन तारण म्हणून बँका लिहून घेतात व कर्जाची रक्कम शेतकऱ्यांसाठी देतात. असे कर्ज सामान्यतः शेतीचे यांत्रिकीकरण, उत्पादन क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने सोयी करणे इ.साठी दिले जाते.
- ५) **बचत बँका** - सर्वसामान्यतः बँका लोकांकडून ठेवी स्वीकारतात, गरजू लोकांना पैसे कर्ज म्हणून

देतात. परंतु काही बँका ठेवी स्वीकारतात मात्र पैसा कर्ज म्हणून देत नाहीत अशा बँकांना बचत बँका असे म्हणतात. लोकांना बचतीच्या सवयी लावणे, अनेक लोकांकडील बचतरूपाने असलेला अल्प प्रमाणातील पैसा एकत्रित करण्याचे कार्य या बचत बँका करीत असतात. व्यावहारिक अर्थाने बचत बँका या बँका नसतात. त्या फक्त सामान्य जनतेची बचत एकत्रित करणाऱ्या संस्था असतात. समाजातील अल्पउत्पन्न असणाऱ्या व ठराविक उत्पन्न गटातील लोकांना बचतीसाठी प्रवृत्त करून त्यांना गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध करून देण्याचे कार्य या बँका करीत असतात.

जगातील बहुतेक देशांमध्ये पोस्ट ऑफिसमध्ये बचत खाती सांभाळणारा विभाग असतो. आता टपालाच्या सोयी उपलब्ध झालेल्या आहेत. बचत खाती सांभाळणारा विभाग असतो. त्यावर लोकांचा विश्वास असतो. त्यामुळे लोकांचा प्रतिसादही चांगला असतो. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे हा पैसा सरकारजमा असल्याने सरकार लोककल्याणासाठी हा पैसा वापरू शकते. येथे बँकेचे ठेवीदार व भागधारक एकच असतात. त्यामुळे ठेवीदारच मालक असतात.

६) **शेती बँका (Agricultural Bank)** – शेती हा प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. या व्यवसायाला सुद्धा उद्योग व व्यापाराप्रमाणेच कर्जाची गरज असते. हे कर्ज अल्प व मध्यम मुदतीसाठी घ्यावे लागते. परंतु व्यापारी बँका सुरुवातीच्या काळात शेती कर्ज देण्यासाठी उदासीन होत्या. याचे कारण म्हणजे शेती उत्पन्नातील अनिश्चितता, शेत जमिनीच्या किंमतीतील चढ-उतार, योग्य तारणाचा अभाव, शेतकऱ्यांची कर्जफेडीची अपात्रता इ. सर्व कारणांमुळे व्यापारी बँका कर्ज देत नव्हत्या. म्हणून शेती क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्यासाठी शेतकी बँकांची स्थापना करण्यात आली. या बँकांमार्फत शेतकऱ्यांना जमिनीच्या तारणावर कर्ज दिले जाते. पुरेसा कर्जपुरवठा व्हावा यासाठी शाखा बँका उघडण्यात आल्या आहेत.

७) **मध्यवर्ती बँका** – प्रत्येक देशातील अर्थव्यवस्थेत बँका महत्त्वपूर्ण कामगिरी करीत असल्या तरी बँकांचे कार्य नफ्याच्या प्रेरणेने चालत असल्यामुळे अधिकाधिक नफा मिळवण्याच्या आशेने अर्थव्यवस्थेला हानीकारक अशा गोष्टीही बँकांकडून घडण्याचा संभव असतो. त्यामुळे भाववाढ, होऊन सर्व समाजाला त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. आधुनिक काळात बहुतेक सर्व अर्थव्यवस्थेमध्ये ज्या बँका अस्तित्वात येतात. मध्यवर्ती बँका सरकारची बँक म्हणून काम करणे, चलन निर्मिती व नियंत्रण करणे, देशातील सर्व बँक व्यवहाराचे नियमन करणे व त्यांना आवश्यक तेव्हा सल्ला देणे पत नियंत्रण करणे, आणि देशातील शिखर बँक म्हणून काम करणे ही मध्यवर्ती बँकेची प्रमुख कामे आहेत.

मध्यवर्ती बँका लोकांबरोबर प्रत्यक्ष व्यवहार करीत नाहीत. लोकांच्या ठेवी स्वीकारत नाही किंवा लोकांना कर्जपुरवठा करीत नाही. अप्रत्यक्षरीत्या ती बँक शेती, उद्योगधंदे, सहकारी संस्था वगैरेना मदत करते. वीजपुरवठा करणाऱ्या वेगवेगळ्या संस्थांना आवश्यक तर आर्थिक आधार देणे ही कामे मध्यवर्ती बँक करते. बहुधा प्रत्येक देशात एकच मध्यवर्ती बँक असते आणि तिची मालकी व व्यवस्थापन सरकारकडे असते. मध्यवर्ती बँकेचे नाणेबाजारातील स्थान महत्त्वाचे असते.

८) **आंतरराष्ट्रीय बँका** – दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीवर व व्यापारावर अनेक निर्बंध घातले गेले होते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय देवाण-घेवाण करण्यात अनेक अडचणी येऊ लागल्या होत्या. त्यामुळे काही समस्या निर्माण झाल्या होत्या. सर्व अडचणी दूर करून आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरळीत करण्यासाठी जागतिक पातळीवर काही प्रयत्न करणे आवश्यक होते. १९४४ साली ब्रिटन वुडस् येथे जगातील शांततावादी राष्ट्रांची बैठक घेण्यात आली. त्यात विनिमय दरात स्थैर्य आणणे, राष्ट्रां-राष्ट्रांतील तणाव कमी करण्यासाठी जागतिक बँक (World Bank) किंवा आंतरराष्ट्रीय विकास व पुनर्रचना बँका (IBRD) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) या दोन संस्था स्थापन करण्यात

आल्या. त्याचवेळी अशियाई विकास बँक व आंतरराष्ट्रीय वित्तपुरवठा या संस्थांचीही स्थापना करण्यात आली. अनेक देश या बँकांचे सदस्य आहेत. या संस्था आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वित्तीय पुरवठा करतात. सदस्य राष्ट्रांना या संस्थांकडून कर्जे दिली जातात. अंतर्गत विकासासाठीही या संस्थांकडून सदस्य राष्ट्रांना कर्जे उपलब्ध करून दिली जातात.

१.५ सर्वसाधारण बँका, घाऊक बँक, व्यवसाय आणि वैश्विक बँक व्यवसाय

(Concepts of wholesale Banking and Retail Bankig and Universal Banking)

१) सर्वसाधारण बँक व्यवसाय (Retail Banking)

वैयक्तिक ठेवी गोळा करणे, किरकोळ कर्ज बजारात आणि लहान व्यावसायिकांना कर्ज देणे. रिटेल बँकिंग मध्ये महत्त्वाचा भाग म्हणजे लहान व्यवहार मोठ्या प्रमाणात केले जातात. पतपैशाला मागणी वाढविण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी एक उपाय म्हणून अलीकडील काळात किरकोळ बँक व्यवसायाकडे लक्ष दिले जात आहे.

२) घाऊक बँक व्यवसाय (Wholesale Banking)

मोठमोठे ग्राहक म्हणजे बहुराष्ट्रीय कंपन्या, सरकार आणि सार्वजनिक उद्योग यांच्याशी व्यवहार केले जातात. होलसेल बँकिंगमध्ये मोठ्या किंमतीचे मूल्य असलेले व्यवहार केले जातात. मोठ्या प्रमाणावर निधी गोळा करतात. मोठ्या व्यावसायिकांना कर्जरूपाने पैसा उपलब्ध करून दिला जातो.

होलसेल बँकिंग मध्ये बँका आणि मोठे ग्राहक, व्यावसायिक आणि सरकार यांच्याशी मोठ्या रकमांच्या उलाढालीचे व्यवहार केले जातात.

* होलसेल बँकिंगचे मुख्य व्यवहार

१) आंतरराष्ट्रीय बाजारामध्ये देशी आणि परकीय चलनाबाबतचे व्यवहार केले जातात.

२) देशी आणि विदेशी चलनाबाबतचे पतपत्रे, निर्गमित करणे.

३) मुदतीचे कर्ज देणे, बँक ऑफ अमेरिका, सिटी बँक, स्टेट बँक इ. मोठ्या बँका आपला घाऊक व्यवसाय विस्तारण्याच्या तयारीत आहेत.

३) वैश्विक बँकिंग (Universal Banking)

वैश्विक बँकिंग ही व्यापक संकल्पना आहे. केवळ ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे एवढ्यापुरता व्यवसाय मर्यादित न ठेवता या व्यवसायाबरोबरच इतर विविध सेवा पुरविणे यांचाही समावेश या संकल्पनेत होतो. उदा. प्रमंडळे, सल्लागार सेवा, विमा, डिपॉझिटरी सेवा (शेअर, डिमॅट सेवा), दलाली कंपन्यांनी विक्रीला काढलेले भाग/कर्जरोखे यांच्या विक्रीची जबाबदारी स्वीकारणे इत्यादी. भारतात स्टेट बँक ऑफ इंडिया या प्रकारच्या वैश्विक बँकेत मोडते. आय.सी.आय.सी.आय. बँक विलीनीकरणानंतर त्यांनाही असेच स्वरूप प्राप्त होईल.

१.६ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न / उपप्रश्न

- १) बँकेच्या विविध व्याख्या सांगून बँक संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) बँकांची पारंपरिक कार्ये व आधुनिक कार्ये स्पष्ट करा.
- ३) बँकांची दुय्यम कार्ये स्पष्ट करा.
- ४) एकावयवी बँक प्रणालीचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये सांगा.
- ५) शाखा बँक पद्धती म्हणजे काय? शाखा बँक पद्धतीचे गुणदोष सांगा.
- ६) समूह बँक पद्धती म्हणजे काय? समूह बँक पद्धतीचे गुणदोष स्पष्ट करा.
- ७) साखळी बँक पद्धतीवर सविस्तर टीप लिहा.
- ८) बँकांचे कार्यात्मक वर्गीकरण स्पष्ट करा.
- ९) होलसेल बँकिंग, रिटेल बँकिंग, वैश्विक बँकिंग या संकल्पना स्पष्ट करा.
- १०) टीपा लिहा –
  - अ) बँक व्यवसायाची उत्क्रांती
  - ब) एकावयवी बँक प्रणालीचे गुणदोष
  - क) सहकारी क्षेत्रातील बँका
  - ड) बँक ठेवीचे प्रकार
  - इ) साखळी बँक पद्धती
  - फ) संयुक्त भांडवली संस्था

१.७ सारांश (Summary)

- * बँक या शब्दाचा उगम इटालियन भाषेतील बँको या शब्दापासून झाला असावा. ज्यू सावकार चलनाची अदलाबदल आणि पैसे कर्जाऊ देण्याचे व्यवहार करीत. त्यांचा व्यवसाय लंडनमधील लोबार्डी स्ट्रीटवर चालत असे.
- * आधुनिक काळात बँकांचे वर्गीकरण, त्यांची कार्ये, रचना, मालकी व संघटन यांच्या आधारावर केले जाते. कार्यानुसारी वर्गीकरण प्रामुख्याने बँकांची कार्ये डोळ्यासमोर ठेवून केले जाते.
  - १) व्यापारी बँका, २) औद्योगिक बँका, ३) शेतकी बँका, ४) भूविकास बँका, ५) विनिमय बँका, ६) बचत बँका, ७) मध्यवर्ती बँका, ८) आंतरराष्ट्रीय बँका.
- * बँकांचे वर्गीकरण त्यांच्या रचनेच्या प्रकारावरूनही केले जाते. त्यानुसार बँकांचे पुढील प्रकार पडतात.
  १. एकावयवी बँक पद्धती (Unity Banking System)
  २. शाखा बँक पद्धती (Branch Banking System)
  ३. समूह बँक पद्धती (Group Banking System)
  ४. साखळी बँक पद्धती (Chain Banking System)
- * बँकांचे संघटनात्मक वर्गीकरण मालकी हक्क व व्यवस्थापकीय नियंत्रण यांच्यानुसार केले जाते.
  - अ) खाजगी क्षेत्रातील बँका

- ब) सहकारी क्षेत्रातील बँका
- क) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका
- १) सर्वसाधारण बँक व्यवसाय (Retail Banking)
- २) घाऊक बँक व्यवसाय (Wholesale Banking)
- ३) वैश्विक बँकिंग (Universal Banking)

१.८ संदर्भ सूची

लेखक	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशन
१) डॉ. कुलकर्णी एस.एन. डॉ. कुलकर्णी लीला डॉ. बेराड आर.आर.	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे	विद्या प्रकाशन, नागपूर
२) प्रा. चव्हाण एम.एल.	अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे	प्रशांत प्रकाशन, पुणे
३) प्रा .डॉ. सरला चौधरी प्रा. सौ. सरादे जयश्री	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे	वृंदा पब्लिकेशन, जळगाव
४) Dr.Mahajan Mukund	Principles & Practices of Banking.	Nirali Publication

१.९ पारिभाषिक शब्द

1) Banco	-	बँक
2) Monte	-	ढोंग
3) Indigenous Banks	-	एतद्देशीय बँक (सराफी पेढीवाले)
4) Joint Stock Banks	-	संयुक्त भांडवली संस्था
5) Universal Banking	-	वैश्विक बँकिंग
6) Retail Banking	-	सर्वसाधारण बँकिंग

घटक क्रमांक २

बँकेचे व्यवहार

(Banking Operations)

उद्दिष्टे

- १) बँक व्यवहाराविषयी माहिती मिळविणे
- २) बँक खात्याचे प्रकार अभ्यासणे
- ३) खाते उघडणे व खाते बंद करण्याची प्रक्रिया अभ्यासणे
- ४) चलनक्षम दस्तऐवजाबद्दल माहिती मिळविणे
- ५) चलनक्षम दस्तऐवजाचे प्रकारांचा अभ्यास करणे

२.१ प्रस्तावना (Introduction)

खाजगी व्यक्ती, उद्योगसंस्था, सार्वजनिक संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, आणि सरकार, पैशाच्या सुरक्षिततेसाठी आणि देवघेवीसाठी बँकेत खाती उघडतात. बँकेत खाते उघडणे हा एका अर्थाने बँक आणि ग्राहक यांच्या दरम्यान कायदेशीर संबंध प्रस्थापित करार असतो. अशा कायदेशीर कराराचे पालन उभयपक्षी बंधनकारक असते. नवीन खाते उघडतांना बँका काही औपचारिक बाबींचे पालन करीत असतात. या प्रकरणात बँक खात्याचे प्रकार, खाते उघडण्याची व खाते बंद करण्याची प्रक्रिया या विषयीचा अभ्यास केलेला आहे. चलनक्षम दस्तऐवज म्हणजे काय? चलनक्षम दस्तऐवजांचे प्रकार यांची या प्रकरणात चर्चा केलेली आहे. तसेच धारणाधिकार, ताबेगहाण, गहाण या संकल्पना आणि त्यासंबंधीचे नियम, याविषयीची मुद्देसूद चर्चा प्रस्तुत प्रकरणात केलेली आहे.

२.१ ठेवींचे प्रकार (Types of Deposit Accounts)

कोणत्याही व्यक्तीला बँकेत खाते उघडण्यासाठी विनंती करावी लागते. विनंती केल्यानंतर आणि बँक व्यवस्थापकाचे समाधान झाल्यानंतर ते ग्राहकास खाते उघडण्याचा अर्ज देतात. तो अर्ज संपूर्ण माहितीसह आणि खाते उघडण्याची किमान रक्कम व योग्य शिफारस, ओळखीसह बँकेत सादर करून ग्राहकाचे खाते बँकेत उघडले जाते. बँकेत खाते उघडल्यानंतर ग्राहक आणि बँक यांच्यात कायदेशीर संबंध निर्माण होतात.

जेव्हा बँकेत ग्राहक खाते उघडतो तेव्हा बँक आणि ग्राहक यांच्यात परस्पर संबंध सुरू होतात. ग्राहकाला कोणतेही खाते रोख पैशाची ठेव ठेवून सुरू करता येतात, म्हणून या खात्यांना ठेव खाती असे म्हणतात. जीवनाच्या विविध आर्थिक उपक्रमात कार्ये करणाऱ्या लोकांकडून बँका ठेवी घेत असतात. त्यांचे वित्तीय सामर्थ्य वेगवेगळे असते. वेगवेगळ्या ग्राहकांच्या गरजांना सुसंगत अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या ठेव खाती बँका निर्माण करतात. साधारणपणे बँका पुढील खात्यांच्या द्वारे पैसे स्वीकारतात.

ठेव खात्याचे पुढील प्रकार पडतात.

१) चालू ठेव खाते (Current Deposit Account)

चालू खाते हे सतत चालणारे व कार्यशील असते. दिवसातून कितीही वेळेला या खात्यावर व्यवहार करता येतात. ज्या खात्यातून बँकेचा ग्राहक केव्हाही पैसे काढू शकतो त्या खात्याला चालू खाते असे म्हटले जाते. या खात्यातून पैशाची रक्कम काढण्यावर मर्यादा नसते. ग्राहकाच्या खात्यात पुरेशी शिल्लक असेपर्यंत बँकेची पैसे काढण्यास परवानगी असते. बँकेला रोख राखीव निधी चालू ठेव खात्यासाठी ठेवावा लागतो. कारण मोठ्या व्यावसायिकांच्या संयुक्त भांडवली कंपन्यांच्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या चालू ठेवी असतात. कारण त्यांचे दैनंदिन व्यवहार मोठे असतात. त्यासाठी त्यांना मोठ्या रकमेची गरज भासते. व्यापारी, संस्था खाजगी कंपनी भागीदारी संस्था, सार्वजनिक कंपनी, क्लब, क्रीडा मंडळे, प्रकाशन संस्था इत्यादींची खाती चालू खाते स्वरूपातील असते.

* चालू ठेव खात्याची वैशिष्ट्ये

- १) चालू खात्याचा हेतू बचत करणे किंवा व्याज मिळवणे हा नसतो.
- २) व्यावसायिक संस्थांचे / ग्राहकांचे आर्थिक व्यवहार सुलभपणे पार पाडण्यासाठी चालू खाते उपयुक्त असते.
- ३) बँकेत चालू खाते उघडल्यानंतर खातेदारास चेक देणे. चेकची वसुली करणे या सोयी प्राप्त होतात.
- ४) बँकेकडून चालू खात्याच्या संदर्भात प्रतिनिधी आणि सर्वसाधारण बँक सोयी उपलब्ध करून दिल्या जातात.
- ५) चालू खाते हे व्यापारी, व्यावसायिक, उत्पादक, भागीदारी संस्था आणि कंपन्याकडून उघडले जाते.
- ६) चालू खात्यावरील ठेवींवर बँकांकडून व्याज दिले जात नाही.
- ७) चालू खात्यावर होणाऱ्या काही विशिष्ट व्यवहाराबद्दल खातेदाराकडून काही सेवा आकार (शुल्क) घेतला जातो.
- ८) चालू खात्यावर बँक ओव्हर ड्राफ्ट / अधिकर्ष सवलत महत्त्वाची सवलत समजली जाते. ओव्हर ड्राफ्ट म्हणजे बँकेत जमा असलेल्या रकमेपेक्षा अधिक रक्कम काढण्याचा खातेदाराला प्राप्त झालेला अधिकार होय.

२) बचत ठेव खाते (Saving Deposit Account)

समाजात राहणाऱ्या व्यक्तींना बचतीची सवय लागावी आणि त्यांचा पैसा बँकेत सुरक्षित राहावा म्हणून सर्व प्रकारच्या बँकांमध्ये बचत खाते उघडले जाते. बचत खात्यावरील व्यवहाराबाबत कोणत्याही दिवशी बँकेच्या वेळेत या खात्यात पैसे जमा करता येतात. परंतु पैसे काढण्याबाबत मात्र काही मर्यादा आढळून येतात. समाजातील पैसा बचतीच्या माध्यमातून/ठेवीच्या माध्यमातून संकलित व्हावा हा या खात्याचा प्रमुख उद्देश असतो. या खात्यावर जमा झालेल्या रकमेवर बँकेकडून चालू ठेव खात्याच्या तुलनेत अधिक व्याजदराने व्याज प्राप्त होते.

* बचत खाते कोणास उघडता येईल ?

खालील पैकी कोणतीही एक अट पूर्ण करणाऱ्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला बचत खाते उघडता येते.

अ) कोणत्याही सज्जन व्यक्तीला स्वतःच्या नावाने बँकेच्या एका शाखेत बचत खाते उघडता येईल.

- ब) कोणत्याही दोन किंवा अधिक व्यक्तींना त्यांच्या संयुक्त नावाने बँकेत बचत खाते उघडता येईल. बचत खात्यावर व्यवहार कोण करणार याबद्दल बँकेला स्पष्ट लेखी आदेश देणे आवश्यक असते.
- क) अज्ञानाच्या वतीने त्याच्या पालककर्त्यास (आई, वडील किंवा कोर्टाने ज्याला पालनकर्ता म्हणून नेमले असेल त्याला) खाते उघडता येईल. बचत खात्यासाठी अज्ञानाचा जन्मतारखेचा दाखला आवश्यक आहे.
- ड) एक व्यापारी, भागीदारी संस्था किंवा कंपनी यांच्या नावाने बँकेत बचत खाते उघडता येत नाही.
- इ) सहकारी संस्थांना प्राप्तीकर भरावा लागत नसल्याने अशा संस्थांसाठी बचत खाते उघडण्यास रिझर्व्ह बँकेने बँकांना परवानगी दिलेली आहे.

* बचत खाते उघडण्याची कारणे

१. गरीब व मध्यमवर्गीय किंवा ज्यांचे स्थिर उत्पन्न आहे अशा लोकांना बचतीची सोय उपलब्ध करून देणे हा या खात्याचा हेतू असतो.
२. बचतीवर काही व्याज उत्पन्न रूपाने मिळण्यासाठी हे खाते उघडले जाते.
३. बचत खात्यावर पैसे जमा करण्यावर बंधने नसतात. पण पैसे काढल्यावर निर्बंध घातले जातात.
४. बचत खात्यावर दर सहा महिन्यांनी व्याज खात्यात जमा केले जाते. या खातेदारांना चेकबुकही दिले जाते. त्यामुळे बँकेला रोख रक्कम फारशी जवळ ठेवण्याची गरज नसते.

३) मुदत ठेव खाते (Fixed Deposit Account)

जेव्हा बँकेचा ग्राहक बँकेत विशिष्ट रक्कम विशिष्ट मुदतीसाठी जमा करून त्या ठेवीवर जास्त व्याज उत्पन्न मिळविण्याच्या हेतूने खाते उघडतो तेव्हा त्याला मुदत ठेव खाते असे म्हणतात. या खात्यात केव्हाही पैसे जमा करता येतात. परंतु पैसे मात्र विशिष्ट मुदत संपल्यानंतरच काढता येतात. निश्चित दराने व्याज प्राप्ती हा मुदत ठेव खाते उघडण्याचा हेतू असतो.

* मुदत ठेव खात्याची वैशिष्ट्ये – पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. मुदत ठेव खात्यात विशिष्ट रक्कम विशिष्ट काळासाठी ठेवली जाते.
२. मुदत ठेवीचे पैसे बँका इतर कार्यांमध्ये वापरून उत्पन्न प्राप्त करतात. तसेच पत निर्मितीसाठी हा पैसा मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणला जातो.
३. मुदत ठेव खात्यातील ठेवीवर मुदतीनुसार व्याजदर बदलत असतो.
४. मुदत ठेव खात्यावरील मुदत संपल्यानंतर बँकेच्या नियमाप्रमाणे विशिष्ट बाबींची पूर्तता केल्याशिवाय ठेव रक्कम मिळत नाही.
५. मुदत ठेव खात्यात ठेवलेल्या ठेवीची मुदत संपल्यानंतरच ठेवीवर व्याज प्राप्त होते.
६. मुदत ठेव बँकेत जमा केल्यानंतर बँकेकडून प्राप्त होणाऱ्या ठेव पावतीवर ७५ ते ८० टक्के कर्ज बँकेकडून दिले जाते.
७. मुदत ठेवीची मुदत किमान १५ दिवसापासून पुढे एक महिना, दीड महिना, तीन महिने, सहा महिने, एक वर्षे, साडेपाच वर्षे या प्रकारांत असते.
८. मुदत ठेवीवर दिला जाणारा वेगवेगळ्या बँकांचा व्याजदर सारखा नसतो.

४) आवर्ती ठेवी (Recurring Deposit)

ग्राहकांना बचतीची सवय लागावी, हा या खात्यामागील हेतू असतो. हे खाते उघडून भविष्यकाळातील काही निश्चित रक्कम देण्याची तरतूद करता येते. ठराविक काळाने ठराविक रकमेचे हप्ते काही काळ भरले जातात. उदा. दर आठवड्याला ५० रुपये असे दोन वर्षे भरायचे. मुदत पूर्ण झाल्यावर सर्व रक्कम व त्यावरील व्याज एकरकमी मिळते. अनेक बँकांमध्ये आवर्ती ठेवीचे खाते वेतनदार कर्मचाऱ्यांचे असते.

तसेच सर्वसामान्य आणि अनियमित उत्पन्न असणाऱ्या उत्पन्न गटातील व्यक्तीसुद्धा आवर्ती ठेव खाते उघडतात. अनेक बँका खातेदारांच्या घरून हसे गोळा करण्याची सोय उपलब्ध करून देतात. आवर्ती ठेव खात्यावरील व्याजदर बचत खात्यापेक्षा जास्त परंतु मुदत ठेवीपेक्षा कमी असतो.

* आवर्ती ठेवीची वैशिष्ट्ये

१. ठेवीदाराने आवर्ती किंवा पुनरावर्ती ठेव खाते उघडल्यानंतर त्याला त्या खात्यात प्रत्येक महिन्यात त्याने निवडलेल्या कालावधीसाठी ५ रुपये किंवा १० रुपये यांच्या पटीत रक्कम जमा करावी लागते. हा कालावधी १ वर्ष ते १०० वर्षे असतो.
२. सामान्यपणे आवर्ती ठेवीचा व्याजदर मुदत ठेवीच्या व्याजदरापेक्षा कमी असतो.
३. आवर्ती ठेव कोणतीही व्यक्ती संयुक्तपणे किंवा स्वतंत्रपणे अल्पवयीन व्यक्तीच्या नावे स्वतः सुरू करू शकतो.
४. आवर्ती खात्यात ठेवीच्या शेवटचा हप्ता भरल्यानंतर एका महिन्याने सर्व जमा रक्कम व्याजासहित परत मिळते.

२.२ बँकेत खाते उघडण्याची प्रक्रिया

(Process of Opening of Bank Accounts)

बँकेत ठेवीचे चालू खाते उघडण्यासाठी जेव्हा एक व्यक्ती किंवा संस्था इच्छा व्यक्त करते तेव्हा बँकेतील अधिकारी संबंधित व्यक्तीला खाते उघडण्याचा छापली नमुना देतात. अशा अर्जात खातेदारा होऊ इच्छिणाऱ्याने आपले नाव, पत्ता, व्यवसाय, खात्याचा अपेक्षित प्रकार इ. ची माहिती भरून द्यावयाची असते. चालू खाते किंवा बचत खाते उघडतांना पुढील गोष्टी/बाबी पूर्ण करण्याची गरज असते.

१) **विहित नमुन्यात अर्ज भरणे** – बँकेने विहित केलेल्या नमुन्यात ग्राहक स्वतःच्या नावाने अर्ज करून संबंधित बँकेला बचत खाते किंवा चालू खाते सुरू करण्याची विनंती करतो. सर्वसाधारणपणे चालू खाते व बचत खाते सुरू करण्यासाठी भिन्न भिन्न नमुन्याचे अर्ज वापरले जातात. अर्जदाराला सुरुवातीला अर्जातील आवश्यक माहिती भरावी लागते. उदा. अर्जदाराचे नाव, व्यवसाय, पूर्ण पत्ता, नमुन्याच्या सहा, शिफारस करणाऱ्या व्यक्तीचे नाव व सही इ. अशा प्रकारे बँकेने घालून दिलेल्या नियमांचे पालन करण्याचे लेखी वचन खातेदार देत असतो.

२) **अर्जदाराचा परिचय** – ज्याची खरी ओळख झाली नाही, किंवा जी व्यक्ती अपात्र समजली जाते, त्या व्यक्तीच्या नावाने खाते न उघडण्याचा हक्क बँक स्वतःकडे राखून ठेवते. बँकेला अर्जदाराची योग्य ओळख करून घ्यावी लागते. अर्जदाराची ओळख बँकेला पुढील कोणत्याही तीन मार्गांपैकी एका मार्गाने प्रस्थापित करता येते.

अ) सन्माननीय व्यक्ती ही संबंधित शाखेचा ग्राहक आहे किंवा शाखेच्या कर्मचाऱ्यांना ती व्यक्ती माहित आहे, अशी व्यक्ती स्वतःची ओळख स्वतःच्या नावाची सही करून देते व अर्जाच्या नमुन्यावर स्वतःचा पत्ता देते.

ब) अर्जदार कोणत्याही व्यक्तीचे नाव देऊ शकतो किंवा शिफारस करणाऱ्या अन्य बँकेचे नाव देऊ शकतो. बँक शिफारस करणाऱ्या बँकेला विचारणा करू शकते. जर शिफारस करणाऱ्या बँकेकडून उत्तर आले नाही तर बँक अशा व्यक्तीला खाते सुरू करण्यास नकार देते.

क) चेकची सुविधा न देता खाते उघडण्यासाठी व्यक्तीचा पुरेसा परिचय करायचा असेल तर व्यक्तीचा पासपोर्ट किंवा वेगवेगळ्या खात्यात काम करणाऱ्या लोकांची ओळखपत्रे घेतली जाते. ग्राहक

होणाऱ्या व्यक्तीची निष्ठा व प्रामाणिकपणा याबद्दल शिफारस करणारी व्यक्ती बँकेला एक प्रकारे सुरक्षितता देत असते.

३) **नमुन्याची स्वाक्षरी किंवा सही** – खाते उघडण्यासाठी अर्ज करणाऱ्या ग्राहकाला त्याच्या सहीचे नमुने द्यावे लागतात. ही सही सर्वसाधारणपणे बँकेच्या नोंदीच्या हेतूसाठी असलेल्या पत्रकावर घेतली जाते. ती पत्रके बँक सांभाळून ठेवते. जेव्हा जेव्हा खातेदार त्याच्या खात्यातून पैसे काढतो, तेव्हा बँकेने हा खरे खोटेपणा शोधून काढण्यासाठी सहीच्या नमुन्याशी तुलना करित असतो.

४) **खाते उघडणे** – वरील निर्देशित केलेल्या अटी पूर्ण झाल्यानंतर बँकेला अर्जदाराच्या नावाने खाते उघडण्यासाठी सुरुवातीला शहरी भागात कमीत कमी ५०० रुपये व ग्रामीण भागात कमीत कमी ३०० रुपये जमा करावे लागतात. खाते उघडल्यानंतर बँक ग्राहकाला एक स्लिपबुक व चेकबुक आणि पासबुक देत असते.

अशा प्रकारे खाते उघडण्यासाठी वरील गोष्टी व तीन पासपोर्ट फोटो आवश्यक असतात.

५) **पासबुक देणे** – वरील सर्व गोष्टींची पूर्तता केल्यानंतर बँकेचा अधिकारी अर्जाची तपासणी करतो. बँकेच्या पुस्तकात सदर ग्राहकाच्या नावे खाते उघडले जाते. त्यामध्ये खातेदाराचे नाव, पत्ता, भरलेली रक्कम म्हणजेच जमा रक्कम इ. नोंदी केल्या जातात. या खात्याला क्रमांक दिला जातो. हा खाते क्रमांक खातेदाराने लक्षात ठेवावयाचा असतो. पुढील काळात व्यवहार करतांना भरणा पावती किंवा चेकवर हा खाते क्रमांक लिहावा लागतो. बँक खातेदाराच्या नावाने खात्याचा उतारा किंवा पासबुक तयार करते हे पासबुक ग्राहकाची बँकेतील खात्याची प्रतिकृती समजली जाते. पासबुकामध्ये वरील पानावर खातेदाराचे नाव, पत्ता, व्यवसाय, खाते क्रमांक इ. ची माहिती असते. तर पासबुकाच्या आतील पानावर तपशील, तारीख, जमा रक्कम, काढलेली रक्कम आणि शिल्लक रक्कम असे रकाने असतात.

* **खाते बंद करण्याची पद्धती (खाते बंद करणे – Closing of Account)**

बँकेत खाते उघडल्यानंतर बँकेतील खाते वर्षानुवर्षे चालू असते. परंतु काही वेळा बँकेतील खाते बंद करण्याबाबत ग्राहकाकडून निर्णय घेतला जातो. अशा वेळेला ग्राहकाच्या विनंतीनुसार बँकेला ग्राहकाचे खाते बंद करावे लागते. खाते बंद करण्याच्या संदर्भात ग्राहक आणि बँक या दोघांनाही अधिकार आहे. खातेदार किंवा बँक यांना बँकेतील खाते बंद करावयाचे असल्यास पुढील पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो.

१) बँकेला एखाद्या खातेदाराचे खाते बंद करावयाचे असेल तर त्यापूर्वी किमान दोन वेळा लेखी सूचना द्यावी लागते.

२) बँकेचा खातेदार बँकेतील खाते अयोग्य प्रकारे चालवित असल्यास बँकेला ग्राहकाचे खाते बंद करता येते. अयोग्य प्रकारामध्ये प्रामुख्याने खात्यात पुरेशी शिल्लक नसतांना चेक देणे, चेक वटविण्यासाठी सादर केल्यानंतर चेक न वटणे, दिलेल्या चेकसंबंधी पैसे देणे थांबवा असा वारंवार आदेश देणे, बनावट कागदपत्रे तयार करणे, खोटी सही करणे किंवा अशा गुन्हाबद्दल शिक्षा झाली असल्यास बँक खाते बंद करू शकते.

* ग्राहकास बँकेतील खाते बंद करावयाचे असल्यास तो पुढील पद्धतीचा अवलंब करतो.

१. बँकेतील खाते बंद करण्यासाठी बँकेकडे लेखी अर्ज करणे.

२. लेखी अर्जात खातेदाराचे नाव, पत्ता, खात्याचा प्रकार, क्रमांक, आणि खाते बंद करण्याचे कारण नमूद करावे.

३. खाते बंद करण्याच्या अर्जासोबत बँकेचे पासबुक आणि चेकबुक परत करावे.

४. बँकेने लेखी अर्ज प्राप्त केल्यानंतर खातेदाराच्या खात्यात जमा असलेल्या रकमेवर विशिष्ट दिनांकापर्यंतचे व्याज द्यावे.

५. खातेदाराने दिलेले चेकबुक पूर्णपणे वटविले आहेत आणि कोणतेही चेक वटविण्याचे बाकी नाही

याबाबत बँकेने खात्री करून घेतली पाहिजे तसेच खातेदाराने ती बाब बँकेच्या निदर्शनास आणून दिली पाहिजे.

६. खातेदाराच्या विनंतीनुसार बँकेने खातेदाराचे खाते बंद करावे. ते खाते चालू ठेवावे म्हणून दबाव आणू नये.
७. बँकेने खातेदाराचे खाते बंद करून खातेदाराच्या खात्यातील शिल्लक देऊन बंद करावे.

२.३ बँकेत खाते उघडताना सर्वसाधारण घ्यावयाची दक्षता (काळजी) (General Precautions for Opening Accounts)

२.३.१ अज्ञान व्यक्तीचे खाते (Minor Accounts)

बँक इतर सर्वसामान्य व्यक्तीप्रमाणे अज्ञान व्यक्तीला देखील खातेदार म्हणून स्वीकारू शकते. भारतीय करार कायदानुसार ज्या व्यक्तीचे वय १८ पेक्षा कमी आहे अशा व्यक्तीला अज्ञान समजले जाते. सज्ञान व्यक्तीप्रमाणेच अज्ञान व्यक्तीला बँकेत स्वतःच्या नावाने खाते उघडता येते. अज्ञान व्यक्तीच्या खात्याचे व्यवहार स्वतः अज्ञान व्यक्ती किंवा तिच्यातर्फे पालक सांभाळू शकतो. फक्त अज्ञानाचे पालक असणारी व्यक्ती सज्ञान असावी लागते. अज्ञानाच्या नावे बँकेत खाते उघडताना अज्ञान व्यक्तीच्या जन्मतारीख, पालकाचे नाव पत्ता, इ. माहिती द्यावी लागते.

अज्ञान व्यक्तीच्या खात्यासंबंधी, खात्यावरील व्यवहार करतांना विशेष दक्षता (काळजी) घ्यावी लागते.

१. अज्ञान व्यक्तीच्या नावे खाते उघडण्यास कोणताही धोका नसतो. मात्र अज्ञान व्यक्तीसाठी तिच्या पालकाच्या नावे खाते उघडणे अधिक सुरक्षित असते.
२. अज्ञान पालकाच्या नावाने खाते उघडताना खाते उघडण्याचा अर्ज भरून घ्यावा. अज्ञान पालक म्हणून ज्या व्यक्तीचे नाव दिले जाणार आहे ती अज्ञानाच्या संबंधित आहे किंवा नाही ते पाहावे लागते.
३. अज्ञान व्यक्तीच्या पालकाची नमुना सही घ्यावी लागते.
४. अज्ञान व्यक्तीच्या खातेदाराच्या जन्मतारखेची नोंद बँकेला ठेवावी लागते. सदर व्यक्ती सज्ञान होताच त्याचे खाते बंद करून पुढे त्या अज्ञान व्यक्तीला खाते चालविण्याची परवानगी दिली जाते.
५. अज्ञान खातेदाराला त्याच्या खात्यातील शिल्लकी रकमेपेक्षा अधिक रक्कम काढण्याची परवानगी देऊ नये.
६. बँकेने अज्ञान खातेदाराला शक्यतो कर्जे देऊ नयेत. कारण कर्जाला पाठबळ म्हणून दिलेली तारण मालमत्ता बँक तब्यात घेऊ शकत नाही.
७. अज्ञान व्यक्तीने इतरांची घेतलेली हमी कायदेशीर नसते. म्हणून तिच्या हमीच्या आधारावर बँकेने सज्ञान व्यक्तीला देखील कर्ज देऊ नये.

२.३.२ संयुक्त खाते (Joint Accounts)

दोन किंवा दोनापेक्षा जास्त व्यक्तींना बँकेत संयुक्तपणे एकच खाते उघडता येते. जेव्हा दोन किंवा दोनापेक्षा अधिक व्यक्ती बँकेत खाते उघडून त्यावर आर्थिक व्यवहार करतात, तेव्हा त्याला संयुक्त खाते म्हणतात. सर्वसाधारणपणे पती-पत्नी, भागीदारी संस्था अशा प्रकारचे खाते उघडतात. संयुक्त खाते

उघडणाच्या व्यक्तींना खाते उघडण्याचा नेहमीचा अर्ज भरून द्यावा लागतो. त्याशिवाय संयुक्त खात्यातून पैसे काढण्याचा अधिकार कोणाला आहे आणि संयुक्त खातेदारापैकी एखाद्याचा मृत्यू झाला तर खात्यावरील शिल्लक रक्कम कोणाला द्यावी, याबद्दलची माहिती द्यावी लागते. संयुक्त खातेदारापैकी एखाद्याचा मृत्यू झाला तर दुसऱ्या व्यक्तीला पैसे मिळतात. जर दोघांचाही मृत्यू झाला तर कायद्याने वारसाला पैसे मिळतात.

* बँकेने घ्यावयाची दक्षता (काळजी)

१. संयुक्त खाते उघडताना खाते उघडण्याचा अर्ज, खातेदारांची नावे, नमुन्याच्या सहा इ. माहिती घ्यावी लागते.
२. संयुक्त खातेदारास त्याची जन्मतारीख नोंदवावी लागते.
३. चेकने व्यवहार करावयाचे असतील तर त्याची माहिती द्यावी लागते.
४. संयुक्त खातेदाराला पैसे काढतांना दोघांच्या सहा घ्याव्या लागतात.
५. खाते उघडण्याच्या अर्जासोबत नमुना सही कार्डावर सर्व संयुक्त खातेदारांच्या नमुना सहा घेतल्या पाहिजेत.

२.३.३ भागीदारी संस्थेचे खाते (Partnership Accounts)

दोन किंवा दोनापेक्षा जास्त व्यक्ती एकत्र येऊन करार करून भागीदारी संस्था स्थापन करता येते. भागीदारीच्या करारात भागीदारी संस्थेच्या नावाने बँकेत खाते उघडले जाते. भागीदारी संस्थेच्या नावाने बँकेत खाते उघडतांना खाते उघडण्याचा अर्ज, खात्याचे व्यवहार करण्याचा अधिकार असणाऱ्या भागीदारांची नावे, त्यांच्या नमुन्याच्या सहा तसेच भागीदारीच्या कराराची प्रत सर्व भागीदारांची नावे व पत्ते इ. माहिती बँकेला द्यावी लागते.

* बँकेने घ्यावयाची दक्षता (काळजी)

१. भागीदारी संस्था नोंदित किंवा अनोंदित असली तरी खाते उघडू देण्यास परवानगी द्यावी.
२. भागीदारीचे खाते उघडण्याचा अर्ज, भागीदारांची नावे, नमुन्याच्या सहा, भागीदारांची लेखी मान्यता, पत्ता आणि करार इ. माहिती द्यावी.
३. संस्थेने १० पेक्षा जास्त भागीदार नाहीत व भागीदाराचा व्यवसाय कायदेशीर असल्याची खात्री करावी.
४. भागीदारीत जर एखादा भागीदार अज्ञान असेल तर त्याची जन्मतारीख नोंदवून ठेवावी आणि तो सज्जान केव्हा होणार आहे ते पाहावे.
५. भागीदारीच्या वतीने संस्थेची मालमत्ता तारण देण्याचे व कर्ज उभारण्याचे अधिकार कोणाला देण्यात आले आहेत ते पाहावे व त्याबाबत लेखी निवेदन द्यावे.
६. चेकने व्यवहार करावयाचे असतील तर त्याची माहिती लेखी स्वरूपात घ्यावी.
७. एखादा भागीदार मृत झाला असेल तर करारानुसार भागीदारीचे विसर्जन होत असेल तर त्या खात्यावरील व्यवहार बंद करावेत.
८. निवृत्त किंवा मृत भागीदाराच्या बँकेतील व्यक्तिगत खात्यावर येणे रक्कम असेल तर ती रक्कम त्याच्या भागीदारीच्या हिश्यातून वसूल करू शकते.

२.३.४ विश्वस्तांचे खाते (Account of Trust)

सामान्यपणे बँका विश्वस्तांच्या नावाने खाते उघडण्याबाबत तयार नसतात. म्हणून बँकेच्या नियमांप्रमाणे बँका / विश्वस्त मानत नाहीत असा स्पष्ट उल्लेख असतो. एखादी व्यक्ती फार मोठी रक्कम बाजूल काढून त्याचा ट्रस्ट निर्माण करते व अशा रकमेचा उपयोग विशिष्ट कारणासाठी करावा असे ठरविते. निश्चित केलेल्या कारणासाठी पैशाचा उपयोग केला जावा म्हणून विश्वस्त नेमले जातात. विश्वस्त जेव्हा विश्वस्ताच्या नावे खाते उघडण्यास विनंती करतात, तेव्हा बँका खाती उघडण्यास तयार नसतात. कारण ट्रस्ट संबंधीच्या कायद्यात असणाऱ्या विशिष्ट प्रकारच्या तरतुदींमध्ये विश्वस्त ट्रस्ट रकमेचा वापर योग्य कारणासाठीच केला जात आहे. ते पाहण्याची जबाबदारी बँकेवर येते. अलीकडच्या काळात सर्व सार्वजनिक विश्वस्त संस्थांना विश्वस्त संस्थांची माहिती चॅरिटी कमिशनरकडे कळवावी लागते. म्हणून अशी माहिती बँकेला मिळू शकली तर विश्वस्तांच्या नावे खाते उघडू देण्यात बँकेला धोका नसतो. खाते उघडतांना बँकेने विश्वस्तपत्र वाचून विश्वस्तांना असणारे अधिकार लक्षात घ्यावेत. तसेच सर्व विश्वस्तांना सामूहिकपणे कार्ये करावे लागते काय ते पाहावे. विश्वस्तपत्राच्या तरतुदीनुसार अधिकार मिळालेला असल्यास विश्वस्त कर्जही काढू शकतात. संपत्ती/मालमत्ता तारण करू शकतात.

२.४ पतसुविधांचे प्रकार (Types of Credit Facilities)

बँकांची अग्रीमे ही व्यापक संकल्पना आहे. यात बँकांना दिलेल्या सर्व प्रकारच्या कर्ज व्यवहारांचा समावेश आहे. तसेच कर्ज हा बँकांच्या अग्रीमाचा प्रकार आहे. बँकांच्या कर्जाचे चार प्रकार आहेत. १) रोख कर्ज, २) अधिकर्ष कर्ज, ३) कर्ज, ४) हुंड्या वटविणे.

बँकांची अग्रीमे म्हणजे विविध प्रकारच्या कर्ज व्यवहारांचा एकत्रित उल्लेख करणारी संकल्पना. त्यापैकी कर्ज हा एक प्रकार आहे. दैनंदिन व्यवहारात आपण कर्ज आणि अग्रीम हे दोन शब्द समानार्थी वापरतो.

बँकिंग व्यवसायात कर्जाला अन्यन्यसाधारण महत्त्व आहे. बँका नफ्यासाठी व्यवसाय करतात. विविध मार्गांनी उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न त्यांना करावा लागतो. त्यापैकी कर्ज यावरील व्याज हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त उत्पन्न बँकांना कर्जावरील व्याजामुळे मिळते.

२.४.१ अ) अधिकर्ष सवलत (Over Draft)

बँक कर्जाचा हा प्रकार बँकेचा ठेवीदार असलेल्या ग्राहकांनाच उपलब्ध असतो. खातेदाराच्या खात्यात शिल्लक असलेल्या रकमेपेक्षा अधिक रकमेची त्याला आवश्यकता असते. तेव्हा तो विशिष्ट रकमेच्या मर्यादेपर्यंत बँकेकडून अधिकर्ष म्हणून सवलत मागतो. ग्राहकाच्या चालू खात्यावर त्याच्या स्वतःच्या शिल्लकीपेक्षा जास्त रक्कम काढू दिली जात असल्याने त्यास अधिकर्ष सवलत किंवा ओव्हर ड्राफ्ट असे म्हणतात. या सवलतीच्या रकमेस तारण म्हणून बँक ग्राहकांकडून शेअर्स, कर्जरोखे, विमा पॉलिसी, सोने, चांदी किंवा वैयक्तिक तारण स्वीकारते. अधिकर्ष सवलत जरी विशिष्ट मर्यादेच्या रकमेपर्यंत दिली जात असली तरी त्यात सर्व रकमेवर व्याज आकारले जात नाही. जेवढी रक्कम अधिकर्ष सवलतीमधून काढली असेल तेवढ्याच रकमेवर व्याज आकारले जाते.

वैशिष्ट्ये –

१. चालू खातेदारांना सवलत – अधिकर्ष सवलत ही बँकेत ज्याचे चालू खाते आहे त्यांनाच मिळू शकते.

२. तारण - अधिकर्ष सवलत ही शेअर्स, कर्जरोखे, विमा पॉलिसी, सोने, चांदी, किंवा व्यक्तीच्या वैयक्तिक तारणाच्या आधारे दिली जाते.

३. आवश्यकतेनुसार रकमेची उचल - ठेवीदाराला अधिकर्ष सवलतीएवढी रक्कम आवश्यकतेनुसार एकदम किंवा काही प्रमाणात उचलता येते. तसेच खात्यावर रक्कमही जमा करता येते.

४. उचल रकमेवर व्याज - खातेदाराने अधिकर्ष सवलती पैकी किती रक्कम किती काळ वापरली त्यानुसार व्याज आकारले जाते.

५. उपयुक्त - व्यापारी, उद्योगपती, आणि व्यावसायिकाच्या दृष्टीने अधिकर्ष सवलत उपयुक्त ठरते.

ब) रोख कर्ज (Cash Credits)

हा कर्ज प्रकार भारतात लोकप्रिय आहे. एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत वैयक्तिक आणि अधिक कर्ज जामीन घेऊन दिले जाते.

रोख कर्जासाठी वचनचिठ्या, सरकारी कर्जरोखे, कंपनीचे भाग या सारख्या गोष्टींचा तारण म्हणून वापर केला जातो. कर्जदाराला कर्ज मंजूर केल्यानंतर बँकेला त्याच्या नावाने खाते उघडून खात्यावर रक्कम जमा केली जाते. कर्जदाराला खात्यातून पाहिजे त्या प्रमाणात पैसे काढता येतात व भरता येतात. कर्जदाराने जेवढ्या रकमेचा वापर केला असेल तेवढ्याच रकमेवर बँक व्याज आकारते.

* रोख कर्जाची वैशिष्ट्ये -

१. रोख कर्ज मर्यादा - बँक कर्जदाराला तारणावर किती रोख कर्ज काढता येईल याची मर्यादा ठरवून देत असते. त्या मर्यादेपर्यंत कर्जदार कर्ज घेऊ शकतो.

२. गरजेनुसार कर्जाची रक्कम - कर्जदार आवश्यकतेनुसार रक्कम काढू शकतो तसेच रक्कम मिळेल त्यानुसार तो खात्यावर भरू शकतो.

३. कर्जासाठी तारण - रोख कर्जासाठी ग्राहकाने योग्य असे तारण बँकेला द्यावे लागते.

४. रोख कर्ज परत करणे - मागणी केल्यानंतर ताबडतोब परत मिळू शकेल, अशी व्यवस्था करून बँक रोख कर्ज देत असते. साधारणपणे रोख कर्जाच्या सवलतीत वरचेवर बदल केले जातात.

५. लोकप्रिय पद्धत - रोख कर्जे ही भारतातील एक लोकप्रिय पद्धत असून जवळजवळ बँकांनी दिलेली ७० टक्के कर्जे या प्रकारची असतात.

कॅश क्रेडिट मर्यादा एका वर्षासाठी मंजूर केली जाते. परंतु कॅश क्रेडिटच्या परतफेडीवर निश्चित आणि कालबद्ध कार्यक्रम नसतो. साधारणपणे कॅश क्रेडिट खातेदार आपले खाते कसे चालवित आहे, त्या खात्यात कसे व्यवहार होत आहे, याचा आढावा घेतल्यानंतर कर्जाची मर्यादा वाढवली जाते किंवा कमी केली जाते.

२.५ चलनक्षम दस्तऐवज

(Negotiable Instruments in Banking)

२.५.१ व्याख्या (Definition)

बँक व्यवसायात चलनक्षम दस्तऐवज पतसाधने म्हणून महत्त्वाचे आहे. चलनक्षम दस्तऐवजी पैशाची पाठवणी करण्यासाठी, देवघेवीचे व्यवहार भागविण्यासाठी किंवा कर्ज फेडीसाठी रोख पैशा एवजी ज्या बँक निर्मिती कागदपत्राचा वापर केला जातो ती कागदपत्रे होय. बँकांमार्फत व्यवहार करतांना चेक, प्रवास पत्रे, डिमांड ड्राफ्ट, पे ऑर्डर, आणि विनिमय हुंडी इ. चा वापर केला जातो, त्यांना बँक

व्यवसायातील चलनक्षम दस्तऐवज असे म्हणतात.

श्री. थॉमस यांच्या मते चलनक्षम दस्तऐवज म्हणजे ज्याला व्यापाऱ्याच्या रूढी परंपरेनुसार अथवा कायदानुसार चलनक्षम दस्तऐवज म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. जे लोक त्या दस्तऐवजाला उत्तरदायी आहे.

न्यायाधीश विल्स - चलनक्षम दस्तऐवज ही एक मालमत्ता आहे. ती फायदेशीररीत्या ज्याने धारण केली असेल त्याला त्यामध्ये लिहिलेली रक्कम मिळवण्याचा कायदेशीर अधिकार असतो.

* चलनक्षम दस्तऐवज कायदा - चलनक्षम दस्तऐवज म्हणजे विनिमय हुंडी होय. वचनपत्रे किंवा चेक म्हणजेच असे वचनपत्र की ज्याचे पैसे त्याच्या धारकास अथवा आदेशानुसार द्यावयाचे असतात.

२.५.२ चलनक्षम पत्रकाचे प्रकार आणि वैशिष्ट्ये

१) सुलभ व सहज हस्तांतरणीयता - चलनक्षम दस्तऐवज सुलभ आणि सहजगत्या एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करता येते. एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला देऊन पृष्ठांकित करून त्याचे हस्तांतरण करता येते.

२) चांगला हक्क - दस्तऐवज मिळवण्याची किंवा हस्तारिताचे दस्तऐवजावर निरपेक्ष मालकी किंवा ज्या व्यक्ती व संस्थेची सदर दस्तऐवजावर निरपेक्ष मालकी असते मग एखाद्याने चोरून जरी दिली असेल तरी मालकीला बाधा येत नाही.

३) चलनक्षम दस्तऐवजात मोबदला गृहीत धरला जातो.

* चलन दस्तऐवजाचे प्रकार (Types of Negotiable)

१) विनिमय पत्र किंवा हुंड्या - निर्देशित व्यक्तीला किंवा त्या व्यक्तीच्या आदेशानुसार किंवा वाहकास पैशाच्या स्वरूपात निश्चित रक्कम देण्यासंबंधी दस्तऐवज तयार करण्याचे स्वतःच्या सहीने काढलेला बिनशर्त लेखी आदेश या दस्तऐवजात असतो. ते विनिमयपत्र काढण्याची आज्ञा असते.

हुंडीची आवश्यक तत्त्वे

१) विनिमयपत्र लिखित असते. ते कोणत्याही भाषेत, कोणत्याही प्रकारात लिहिलेले असते.

२) हुंडीमध्ये पैसे देण्यासंबंधीचा आदेश असावा. हा आदेश कोणतीही अट न घालता दिलेला असावा.

३) हुंडी काढणाऱ्या व्यक्तीची हुंडीवर स्वाक्षरी असावी.

४) हुंडीमध्ये पैसे देण्यासंबंधीचा आदेश असावा. हा आदेश कोणतीही अट न घालता दिलेला असावा.

५) हुंडीमध्ये नमूद केलेली रक्कम निश्चित स्वरूपाची असावी.

६) पैसे ज्या व्यक्तीला देय असतील त्या व्यक्तीचा स्पष्टपणे उल्लेख असावा. भारतात हुंडीचे पैसे धारकाला देता येत नाही.

२) वचनपत्र (Promissory Note) - वचनपत्रामध्ये वचने देणाऱ्याने विशिष्ट व्यक्तीला विशिष्ट रक्कम विशिष्ट वेळी देण्याचे लेखी वचन दिलेले असते. वचनपत्राची सुरुवातच मुळात मी असे वचन देतो की, या वाक्याने होते.

* वचनपत्राची वैशिष्ट्ये

१. वचनपत्र हे लेखी असते.

२. वचनपत्रामध्ये विशिष्ट व्यक्तीला रक्कम देण्याचे बिनशर्त वचन लिहिलेले असते.
३. वचनपत्रामध्ये पैसे देण्याचे वचन असते, वस्तू देण्याचे नाही.
४. वचनपत्रावर वचन देणाऱ्याची सही असते.
५. पैसे देण्याचे ठिकाण, वेळ आणि तारीख या गोष्टी वचनपत्रात महत्वाच्या नसतात.
६. वचनपत्रामध्ये दोन पक्ष महत्वाचे असतात. त्यापैकी एक म्हणजे वचन देणारी व्यक्ती आणि दुसरे म्हणजे ज्याला पैसे मिळणार आहेत अशी व्यक्ती होय.

२.६ चेक / धनादेश (Cheques)

व्याख्या - चलनक्षम दस्तऐवज कायद्याच्या ६ व्या कलमानुसार धनादेश (चेक) ची व्याख्या पुढीलप्रमाणे

१) “विशिष्ट रकमेवर काढलेली आणि मागणी करताक्षणी देय असणारे वित्तपत्र म्हणजे धनादेश.”

२) “बँक खातेदाराने आपल्या बँकेला स्वतःच्या खात्यातून स्वतःला किंवा दुसऱ्याला पैसे देण्याचा दिलेला लेखी आदेश म्हणजे धनादेश होय.”

चेक हस्तांतरक्षम आहे. धनादेश हा त्याच्या नावे लेखी स्वरूपात काढला असेल, त्याला अथवा त्याच्या वाहकाला मागणी करताक्षणी बिनशर्त विशिष्ट रक्कम देण्यासाठी बँकेला ठेवदाराने दिलेला आदेश असतो. त्याचप्रमाणे १०/१५ दिवसांनी पैसे द्यावे असा आदेश धनादेशाने काढला जात नाही. धनादेश ज्या ठिकाणी बँकेला सादर केला जाईल त्या क्षणी त्यात नमूद केलेली रक्कम वाहकाला मिळावी अशी अपेक्षा असते.

धनादेश (Cheque)

अ. नं. शाखेचा कोड नं.....

A/c. नं.

Date :

दिनांक

Bank of Maharashtra.

बँक ऑफ महाराष्ट्र

Pay ..... or / Bearer / ला अथवा

धारणास Rupees / रुपये .....

Rs. / रुपये.....

खातेदाराची सही

xyz

धनादेश ज्या व्यक्तीचे बँकेत खाते आहे व ज्या व्यक्तीच्या खात्यावर कमीतकमी रक्कम जमा आहे अशा व्यक्तीला धनादेश काढता येतो. धनादेश पुस्तिका हवी असल्यास त्या बँकेच्या खातेदाराने

संबंधित बँकेकडे अर्ज करणे आवश्यक असते. बँक धनादेश काढण्याची सुविधा ही फक्त चालू आणि बचत खात्यावर देत असते. आवर्त ठेव खाते आणि मुदत ठेव खाते यांच्यावर धनादेश काढण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जात नाही.

धनादेशाच्या वरील नमुन्यात एकूण ५ भाग आहेत. पहिल्या भागात खाते क्रमांक अचूक लिहिणे, बँक कामकाजाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा भाग असतो. यावरून कोणत्या खात्यावर ती रक्कम द्यावयाची आहे ते समजते.

भाग-२ मध्ये खातेदाराने दिनांक लिहावयाचा असतो. सामान्यतः ज्या दिवशी धनादेशाचे प्रचलन केले जाते त्या दिवसाचा दिनांक त्यावर लिहावयाचा असतो.

भाग - ३ मध्ये ज्या बँकेच्या शाखेवर तो धनादेश काढला गेला आहे, त्या बँकेचे नाव, शाखेचे नाव, पत्ता या संबंधीचा मजकूर दर्शविलेला आहे.

भाग - ४ मध्ये ज्या व्यक्तीला रक्कम द्यावयाची आहे, तिचे नांव दिलेल्या जागी लिहावयाचे असते. त्याचप्रमाणे रक्कम अक्षरात व अंकात लिहावयाची असते.

भाग - ५ मध्ये धनादेशाच्या उजव्या बाजूला आदेशकर्त्याने सही करावयाची असते. अशा प्रकारे धनादेशाचा नमुना असलेला दिसून येतो.

* धनादेशाची वैशिष्ट्ये -

१. धनादेश हा नेहमी विशिष्ट म्हणजेच स्वतःचे खाते असलेल्या बँकेतच काढता येतो.
२. धनादेशाचे पैसे/रक्कम ही धनादेशातील तारखेस मागणी करताच प्राप्त होतात.
३. धनादेश लिहिणारा पक्ष हा आदेशक असतो आणि आदेशक हा नेहमी विशिष्ट बँकेचा धनादेश सुविधा असलेला ग्राहक असतो
४. धनादेश हे एक लेखी आज्ञापत्र आहे.
५. धनादेश हा विनाअट असतो.
६. धनादेशावर दिनांक लिहिलेला असतो.
७. धनादेश साधा किंवा रेखांकित करता येतो.

२.६.१ धनादेशाचे प्रकार (Types of Cheques)

धनादेशाचे तीन प्रकार पडतात.

१) साधा / वाहक धनादेश - वाहक धनादेश म्हणजे असा धनादेश की, बँकेत सादर करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला वटविता येतो. वाहक धनादेश धोक्यात समजले जातात. कारण असा धनादेश हरविला किंवा चोरीस गेल्यास ज्या व्यक्तीला तो धनादेश सापडेल ती व्यक्ती अशा प्रकारचा धनादेश बँकेत वटवू शकते.

२) आदेश धनादेश - आदेश धनादेश सामान्यपणे ज्या व्यक्तीच्या नावे काढले असतील त्यांना वटविता येतात. अशा धनादेशावरील ऑर्डर हा शब्द महत्त्वाचा असतो. अशा धनादेशाची रक्कम बँकेकडून मिळवण्याकरिता ज्या व्यक्तीचे नाव त्या धनादेशावर असेल त्या व्यक्तीला स्वतःची ओळख पटवून द्यावी लागते. त्यानंतर पैसे मिळतात. प्रत्येक व्यवहारात अशा प्रकारचे धनादेश वापरले जातात.

३) रेखांकित धनादेश - या धनादेशाच्या डाव्या बाजूला दोन समांतर तिरप्या रेषा असतात. त्यामुळे

अशा धनादेशाला रेखांकित धनादेश असे म्हणतात. अशा दोन समांतर तिरप्या रेषांमध्ये ज्या व्यक्तीने धनादेश केला आहे त्या व्यक्तीच्या संदर्भात काही ठराविक शब्द लिहिलेले असतात. धनादेश रेखांकित असेल तर त्याची रक्कम बँकेमार्फत द्यावी अशा प्रकारचा आदेश त्या खातेदाराने दिलेला असतो. अशा धनादेशाची रक्कम संबंधित व्यक्तीला रोख मिळत नाही.

धनादेशाचे १८८१ च्या हस्तांतरण दस्तऐवजा संबंधीच्या कायद्याच्या कलम १२३ प्रमाणे धनादेश हा एक चलनक्षम दस्तऐवज आहे.

बँकेचा ग्राहक धनादेश हा व्यापारी उत्तरदायित्वाची पूर्तता करण्यासाठी देतो. धनादेशाचे पैसे धनकोलाच मिळावे किंवा धनकोच्या आदेशानुसार इतरांना प्राप्त व्हावे आणि धनादेश हरविल्यानंतर प्रश्न निर्माण होऊ नये म्हणून धनादेशाचे रेखांकन केले जाते. धनादेश रेखांकन हा सुरक्षित आर्थिक व्यवहारासाठी महत्त्वाची बाब समजली जाते. धनादेशाच्या दर्शनी बाजूस डावीकडे वरच्या बाजूला दोन समांतर तिरकस रेषा काढून रेखांकन केले जाते.

* **व्याख्या** - “धनादेशाच्या दर्शनी बाजूवर काही शब्दासह किंवा शब्दविरहित दोन समांतर तिरप्या रेषा काढणे म्हणजेच धनादेशाचे रेखांकन होय.”

* धनादेशाच्या रेखांकनाची वैशिष्ट्ये -

१. धनादेशाच्या दर्शनी बाजूस कोपऱ्यात दोन तिरप्या रेषा काढता येतात. यालाच धनादेशाचे रेखांकन म्हणतात.
२. धनादेशाची रक्कम धनादेश धारकास रोख मिळू नये हा उद्देश असतो.
३. धनादेशाची रक्कम धनादेश धारकाच्या खात्यावर जमा होते.
४. धनादेश धारकाचे बँकेत खाते नसल्यास धनादेश धारकास बँकेत खाते उघडावे लागते.
५. धनादेशाचे रेखांकन म्हणजे धनादेशावर सांकेतिक चिन्ह काढणे होय.

* **रेखांकनाचे नियम** -

१. रेखांकन हा धनादेश लिहिणारा पक्ष असतो.
२. धनादेशाचे रेखांकन कसे करायचे हा अधिकार धनादेश लिहिणाऱ्या पक्षाचा असतो.
३. धनादेशाचे रेखांकन ज्या पद्धतीने केलेले असते त्या पद्धतीने दुसऱ्या पक्षाला धनादेशातील रक्कम बँकेच्या काउंटरवर किंवा बँकेच्या खात्यावर जमा करून प्राप्त होते.
४. धनादेशाचे रेखांकन केल्यानंतर धनादेश लिहिणाऱ्या पक्षाने धनादेशाच्या दर्शनी बाजूवरील कोपऱ्यात रेखांकन रद्द केल्याबद्दल स्वाक्षरी केल्यास धनादेशातील रक्कम ही दुसऱ्या पक्षाला प्राप्त होते.
५. व्यवहारामध्ये धनादेशाचे रेखांकन करतांना डाव्या बाजूवरील कोपऱ्यात दोन तिरकस रेषा काढून रेखांकन केले जाते.

२.६.२ चेकचा अनादर (Dishonour of Cheques)

चेक स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीने रोख पैसे घेण्यासाठी अथवा आपल्या खात्यात भरण्यासाठी चेक बँकेला सादर करावा लागतो. आलेला चेक सर्व बाबतीत निर्दोष असेल आणि चेक काढणाऱ्याच्या खात्यात पुरेशी रक्कम असेल तर चेकचे पैसे ताबडतोब दिले जातात. असे नसल्यास चेकचे पैसे दिले जात नाहीत. म्हणजेच चेकचा अनादर होतो. अशा वेळेला बँक कारणासह चेक भरणाऱ्यांकडे परत करते. चेकचे अनादरण कळविणारे पत्र बँकेकडून चेकचा भरणा करणाऱ्या व्यक्तीला पाठविले जाते.

* चेकच्या अनादरणाची कारणे पुढील प्रमाणे –

१. पृष्ठांकन केलेले नसेल.
  २. पृष्ठांकन नियमाप्रमाणे नाही.
  ३. चेक नंतरच्या तारखेचा, मुदत संपलेला, अपूर्ण तारीख लिहिलेला आहे.
  ४. अक्षरी व आकड्यात दर्शविलेली रक्कम सारखी नाही.
  ५. चेक काढण्याची स्वाक्षरी जुळत नाही.
  ६. आदेश स्पष्ट नाही. पुन्हा सादर करावा.
  ७. चेक काढणाऱ्याच्या खात्यात पुरेशी रक्कम नाही.
  ८. पैसे देण्यासंबंधी पूर्ण सूचना आलेली नाही.
  ९. चेक काढणाऱ्याकडे विचारणा केली आहे.
  १०. खात्याचे नाव लिहिणे आवश्यक आहे.
  ११. चेकवरील दुरुस्त्यांवर चेक काढणाऱ्याची पूर्ण सही हवी.
  १२. चेक काढणाऱ्याने पैसे देऊ नये अशी सूचना केलेली आहे.
  १३. आकड्यात लिहिलेली रक्कम वाचता येत नाही.
  १४. बँकेच्या रोख निधीत अपुरे पैसे आहेत. कृपया उद्या सादर करावा.
- वरील पैकी कोणत्याही एक किंवा अधिक कारणासाठी चेक परत केला जाऊ शकतो.

२.६.३ प्रदायी बँक व वसुलीदार बँकेचे दायित्व

(Liabilities of Paying Bank and Collecting Bank)

अ) प्रदायी बँक (Liabilities of Paying Bank)

काही वेळेला बँकेडून चेकवर कमी किंवा जास्त रक्कम दिली जाते. तसेच चुकीच्या व्यक्तीला रक्कम दिली जाते. तसेच चेकवर अफरातफर झालेली असतांना रक्कम दिली जाते. अशा परिस्थितीत प्रदायी बँकेची जबाबदारी महत्त्वाची असते. जर चुकीने रक्कम दिली गेली असेल तर ती रक्कम परत मिळविण्याचा अधिकार बँकेला असतो.

प्रदायी बँकेने धनादेशावर रक्कम प्रदान करतांना काळजी घेतली पाहिजे. जर निष्काळजीपणा केला तर बँक जबाबदार समजली जाईल. अर्थात पुढील परिस्थितीत बँकेची जबाबदारी मानली जाते.

१. प्रदायी बँकेने आपले कार्य काळजीपूर्वक केले असल्यास
२. ग्राहकाने रक्कम देण्यास मनाई आदेश दिला असल्यास
३. योग्य मुदतीत चेक सादर झाला नसल्यास
४. न्यायालयाच्या आदेशानुसार कारवाही केली असल्यास

* प्रदायी बँकेला असलेले कायदेशीर संरक्षण

बँकेला ग्राहकाच्या खात्यावर आलेल्या धनादेशावर रक्कम द्यावी लागते. त्यावेळेला बँकेला काळजी घेणे आवश्यक असते. परंतु काही वेळेला बँकेची फसवणूक केली जाते. उदा. बनावट धनादेश, खोटा धनादेश, बनावट सही, चेकमध्ये फारफार, या सर्व परिस्थितीत बँकेला खाते ग्राहकाच्या आदेशानुसार कार्य करावे लागते. जर नियमानुसार कार्यवाही केली असेल तर बँकेला कायदेशीर संरक्षण मिळत असते.

* **संरक्षण -**

१. जर बँकेकडे सादर करण्यात आलेला चेक रेखांकित असेल आणि तो चेक बँकेमार्फत वसुलीसाठी आला असेल, त्या त्या चेकवर प्रदायी बँक शोधन करू शकते. त्याबाबतीत बँकेची जबाबदारी राहात नाही.
२. आलेला चेक आदेशाप्रमाणे असेल आणि वसुलीसाठी बँकेमार्फत आला असेल तर बँक त्यावर शोधन करू शकते.
३. काही वेळेस बँकेकडे आलेला चेक हस्तांतर किंवा पृष्ठांकन होऊन आलेला असतो. त्यावेळेस बँकेने तो चेक तपासून घेतला पाहिजे. त्याची सत्यता स्पष्ट होत असेल तर बँक त्यावर शोधन करू शकते.
४. बँकेने जर काळजीपूर्वक कर्तव्य पार पाडले असेल आणि निष्काळजीपणा केला नसेल तर बँकेला संरक्षण मिळत असते.

ब) वसुलीदार बँक (Collecting Banker)

आधुनिक काळात बँका अनेक प्रकारच्या सुविधा ग्राहकांना देत असतात. त्यामध्ये ग्राहकासाठी धनादेशाची रक्कम वसूल करणे ही महत्त्वाची सुविधा मानली जाते. धनादेशाची रक्कम वसूल करणे म्हणजेच जमा करणे किंवा गोळा करणे होय. जेव्हा ग्राहकाला दुसऱ्या बँकेवरील चेक इतरांकडून मिळत असतात आणि त्या बँकेत ग्राहकाचे खाते नसते तेव्हा त्या चेकवरील रक्कम वसूल करण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. ग्राहकाचे ज्या बँकेत खाते आहे, त्या बँकेमार्फत अशी वसुली होऊ शकते. ग्राहकाला मिळणारे दुसऱ्या बँकेवरील चेक त्याच गावातले किंवा बाहेरचे असू शकतात.

उदा. 'अ' चे खाते महाराष्ट्र बँकेत आहे. 'अ' ला कलकत्याच्या 'ब' व्यापाऱ्याकडून एक लाख रुपयाचा चेक मिळाला. तो चेक कलकत्याच्या State Bank वरील होता. 'अ' ने मिळालेला चेक त्याच्या नाशिकच्या महाराष्ट्र बँकेच्या खात्यात भरला. महाराष्ट्र बँकेला त्या चेकची वसुली करावयची आहे. महाराष्ट्र बँकेने तो कलकत्याच्या State Bank कडे वटविण्यासाठी पाठविला. कलकत्याची स्टेट बँक तो चेक पास करते. म्हणजेच त्यावर प्रदान करणे ती रक्कम नाशिकच्या महाराष्ट्र बँकेत जमा होते. महाराष्ट्र बँक ती रक्कम 'अ' च्या खात्यात जमा करते. अशाप्रकारे 'अ' ला बँकेवरील रक्कम मिळत असते. या ठिकाणी नाशिकची महाराष्ट्र बँक वसुली बँक आहे, तर कलकत्याची स्टेट बँक ही प्रदायी बँक आहे.

* **वसुली बँकेची जबाबदारी आणि हक्क**

१. ग्राहकाच्या खात्यावर चेक जमा झाल्यानंतर चेकच्या वसुलीसाठी त्वरित कारवाई सुरू केली पाहिजे. जर त्यामध्ये अयोग्य विलंब लावला तर त्याची जबाबदारी बँकेचीच असते.
२. वसुलीसाठी आलेले चेक वसूल करण्यासाठी पाठविले पाहिजेत. रक्कम वसूल झाल्यानंतर ती रक्कम संबंधित ग्राहकाच्या खात्यात जमा केली पाहिजे.
३. वसुलीसाठी जो धनादेश आला असेल त्याची रक्कम वसूल झाल्यानंतर ती रक्कम त्या ग्राहकाच्या खात्यात जमा केली पाहिजे. वसुलीसाठी बँकेला कमिशन घेण्याचा अधिकार आहे. नियमानुसार घेतलेले कमिशन ग्राहकाच्या नावे टाकले जाते.
४. ग्राहकापासून वसुलीसाठी धनादेश आल्यानंतर त्यावर बँकेने त्वरित कारवाई केली पाहिजे. म्हणजे तो चेक योग्य कालावधीमध्ये वसूल केला पाहिजे. जर वसुलीसाठी अवाजवी वेळ लावण्यात आला तर त्यासाठी बँक जबाबदारी मानली जाते.
५. ग्राहकांसाठी धनादेशाची वसुली करण्यासाठी बँकेला कमिशन घेण्याचा अधिकार आहे. अर्थात कमिशनची रक्कम योग्य असली पाहिजे. तसेच वसुलीसाठी लागलेला खर्च ग्राहकाकडून वसूल करता येईल.

६. वसूल झालेली रक्कम बँकेने ग्राहकाच्या खात्यात जमा केली पाहिजे. त्यानंतर ग्राहक आपल्या खात्यातून ती रक्कम काढू शकतो. या ठिकाणी वसुलीदार बँकर म्हणून बँकेची जबाबदारी संपुष्टात येते.
७. बँक ज्या वेळेस ग्राहकाकडून वसुलीसाठी चेक जमा करित असते. त्या वेळेस ग्राहकाची प्रतिनिधी म्हणून असते आणि त्याच पद्धतीने बँकेने कृती केली पाहिजे.
८. वसुलीदार बँकेला चेकची वसुली करतांना जर निष्काळजीपणामुळे जर ग्राहकाचे नुकसान झाले तर त्याची भरपाई केली पाहिजे.
९. ग्राहकाने वसुलीसाठी दिलेला चेक जर वसूल होत नसेल तर त्याची सूचना बँकेने ग्राहकाला दिली पाहिजे. कोणत्या कारणामुळे चेक वसूल होत नाही ती कारणे ग्राहकाला लेखी स्वरूपात कळविली पाहिजे.

२.७ कर्जभार पद्धती, धारणाधिकार, ताबेगहाण, गहाण

(Modes of Creating Charges Lien, Pledge and Mortgage)

बँका ग्राहकांना वेगवेगळ्या प्रकारचे कर्जे देत असतात. मुदतीनुसार अल्पमुदत, मध्यम मुदत व दीर्घ मुदतीचे कर्ज दिले जात असते. याशिवाय कर्ज खाते चालविण्याच्या पद्धतीवरून कर्ज दिले जात असते. उदा. Cash credit, Over drafts इ. कोणत्याही प्रकारचे कर्ज देतांना बँकर तारण घेत असतात. दिलेले कर्ज सुरक्षित ठेवण्यासाठी योग्य अशी मालमत्ता तारण घेणे आवश्यक असते. कर्जाची परतफेड झाली नाही तर ती मालमत्ता विकून बँकेला कर्जवसुली करता येते. त्यामुळे दिलेले कर्ज सुरक्षित राहते.

* कर्जाचे प्रकार

१. तारणविहित कर्ज – (Unsecured Advance) – ज्या वेळेस कर्ज देतांना बँका कोणतीही मालमत्ता तारण म्हणून घेत नाही, तेव्हा अशा कर्जास तारणविहित कर्ज म्हणतात.

२. तारणासहित

* कर्ज – (secured Advance) – ज्या वेळेस बँका कर्ज देतांना त्या कर्जासाठी योग्य अशा मालमत्तेचे तारण घेते तेव्हा त्या कर्जास तारणासहित कर्ज असे म्हणतात.

* कर्जभार किंवा प्रभाराचे प्रकार – (Modes of creating charges) – तारणावर बोजा किंवा हक्क निर्माण करणे म्हणजे प्रभार निर्माण करणे होय. तारण वस्तूवर बोजा लावणे किंवा हक्क निर्माण करणे याचा अर्थ तारण मालमत्ता कर्ज वसुलीसाठी विकण्याचा कायदेशीर हक्क प्रस्थापित करणे होय. ज्या वेळेस बँका योग्य तारणावर कर्ज देत असतात, तेव्हा त्या मालमत्तेवर बोजा लावत असतात. जर कर्ज वसुली झाली नाही तर मालमत्तेची विक्री करून कर्ज वसुली केली जाते. अशी विक्री करण्याचा अधिकार बँकेला असला पाहिजे.

तो अधिकार निर्माण करणे म्हणजे बोजा लावणे किंवा प्रभार निर्माण करणे होय.

* प्रभार निर्माण करण्याच्या पद्धती –

१. धारणाधिकार , २) ताबेगहाण, ३) नजरगहाण, ४) गहाण

२.७.१ धारणाधिकार / ताबे हक्क (Lien)

“धारणाधिकार म्हणजे येणे वसुली होईपर्यंत त्या व्यक्तीच्या मालकीची मालमत्ता ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार होय.”

बँकेने जर एखाद्या व्यक्तीला कर्ज दिले असेल आणि त्या कर्जाची जोपर्यंत वसुली होत नाही तोपर्यंत कर्जदाराची बँकेच्या आपल्या ताब्यात असलेली मालमत्ता बँकेला आपल्या ताब्यात ठेवता येते. त्याचप्रमाणे त्या कालावधीमध्ये जर कर्जदाराची मालमत्ता बँकेच्या ताब्यात आली तरी ती मालमत्ता बँकेला स्वतःच्या ताब्यात ठेवता येते. यालाच ताबेहक्क असे म्हणतात.

तारण दिलेली वस्तू बँकेच्या ताब्यातच असते. परंतु त्याही पलीकडे कोणतीही मालमत्ता बँकेकडे आल्यास बँक त्यावर धारण अधिकार निर्माण करू शकते. उदा. कर्जदाराच्या ठेव खात्यामध्ये जर काही रक्कम असेल तर ती रक्कम बँक स्वतःच्या ताब्यात घेऊ शकते. ज्या वेळेस मालमत्ता तारण घेतली जाते, त्यावेळेस ती मालमत्ता ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार बँकेला असतो.

* बँकेने कर्ज देतांना या संदर्भात पुढील काळजी घ्यावी

१. कर्जदाराबरोबर करारपत्र करतांना त्यामध्ये ताबेहक्क अधिकार घेतला पाहिजे.
२. जी मालमत्ता तारण म्हणून घेतलेली असेल ती मालमत्ता कर्जदाराच्या नावावरच आहे याची खात्री केली पाहिजे
३. कर्जाची मुदत संपल्यानंतर जर कर्ज वसुली झाली नाही तर ती मालमत्ता ताब्यात घेऊन विकण्याचा अधिकार बँकेला असतो.
४. तारण मालमत्तेचा कर्जदार हा कायदेशीर मालक आहे. हे पाहाताना तो जर भागीदारी संस्थेचा भागीदार असेल तर संस्थेच्या नावावरील मालमत्ता तारण म्हणून स्वीकारू नये.
५. कर्जवसुली झाली नाही तर बँकेला मालमत्ता विकता येते. त्यासाठी कर्जदाराला लेखी सूचना दिली पाहिजे.
६. धारणाधिकार याविषयी काही मर्यादा पडत असतात.
उदा. अ) तारण मालमत्ता जर कर्जाच्या सुरक्षिततेसाठी घेतली असेल तर इतर कर्जासाठी त्या मालमत्तेचा उपयोग करता येणार नाही.
ब) तारण मालमत्ता कर्जाच्या सुरक्षिततेसाठी घेतलेली असेल तर बँकेला धारणाधिकार वापरता येणार नाही.
क) कर्जाची मुदत संपल्यानंतर जर परतफेड झाली नाही तरच धारणाधिकार वापरता येतो.

२.७.२ ताबे गहाण (Pledge)

बँका तारण घेतांना चल वस्तू किंवा दस्तऐवज अशी मालमत्ता देखील स्वीकारू शकते. ज्यावेळी चल वस्तू किंवा दस्तऐवज तारण घेतले जाते त्या वेळेस त्या प्रकाराला ताबेगहाण असे म्हणतात.

ताबेगहाण म्हणजे जी मालमत्ता बँकेने तारण घेतलेली असते ती मालमत्ता बँक आपल्या ताब्यात घेते म्हणजेच वस्तूचा ताबा बँकेकडे असतो. जर कर्ज वसुली झाली नाही तर ती वस्तू विकून बँकेला कर्ज वसुली करता येते आणि तारणाचा हेतू कर्जाची वसुली करणे असाच असतो. काही वेळेस काही दस्तऐवज तारण म्हणून बँकेकडे ठेवले जातात. उदा. शेअर्स. अशा शेअर्सवर मिळणारा लाभांश हा कर्जदाराच्या

मालकीचा असतो. अर्थात करारपत्रामध्ये जर तरतूद केलेली असेल तर त्यानुसार लाभांशावर बँकेचा हक्क असू शकतो.

ताबेहक्क हा प्रकार मालमत्ता निर्माण करण्याचा अतिशय सुरक्षित प्रकार आहे. कारण यामध्ये मालाची मालकी म्हणजेच ताबा बँकेकडे असतो. त्यामुळे बँकेला कर्ज वसुलीची समस्या निर्माण होत नाही. तसेच कर्जदाराला ती मालमत्ता इतरत्र तारण म्हणून देता येत नाही. त्याचप्रमाणे कर्जदार त्या मालमत्तेची परस्पर विक्री करू शकत नाही. कारण ती मालमत्ता बँकेच्या ताब्यात असते.

२.७.३ नजरगहाण (Hypothecation)

ज्या वेळेस कर्जासाठी चल वस्तू तारण दिली जाते तेव्हा नजरगहाण या पद्धतीने मालमत्तेवर बोजा लावता येतो. या प्रकारामध्ये वस्तूचे मालकी हक्क बँक आणि कर्जदार यांचे संयुक्त हक्क असतात. मालाचा किंवा मालमत्तेचा वस्तूचा ताबा प्रत्यक्षात कर्जदाराकडे असतो. कर्जदाराबरोबर करारपत्र केले जाते. त्यानुसार जर ठराविक मुदतीत कर्जाची परतफेड झाली नाही तर बँकेला वस्तू ताब्यात घेण्याचा हक्क असतो. वस्तू ताब्यात घेऊन बँक त्याची विक्री करू शकते. आणि त्यातून कर्ज वसुली करू शकते. अर्थात विक्री करण्यापूर्वी कायदेशीर बाबींची पूर्तता केली पाहिजे. ज्या ज्या वेळेस बँकेला आवश्यक असेल त्या वेळेस बँक वस्तूची मागणी करू शकते. ज्या मालमत्तेवर किंवा मालावर किंवा वस्तूवर तारण घेतले असेल त्यावर ती वस्तू बँकेकडे नजरगहाण आहे असा स्पष्ट उल्लेख केला पाहिजे.

२.७.४ गहाण (Mortguage)

ज्या वेळेस स्थिर मालमत्तेच्या तारणावर कर्ज दिले जाते तेव्हा त्यास गहाण असे म्हणतात. साधारणपणे मोठ्या रकमेची कर्जे आणि दीर्घ मुदतीची कर्जे देण्यासाठी गहाण या प्रकाराचा वापर केला जातो. यामध्ये स्थिर स्वरूपाची मालमत्ता बँकेकडे गहाण ठेवली जाते. उदा. इमारत, जमीन, यंत्रसामग्री, कारखाना इ.

गहाण या प्रकारात मालमत्तेचा ताबा कर्जदाराकडेच राहतो. परंतु मालमत्तेची मालकी बँकेकडे वर्ग करण्यात येते. मालमत्तेची मालकी हक्काची कागदपत्रे बँकेकडे दिली जातात. ती मालमत्ता बँकेच्या नावावर वर्ग होऊ शकेल असा करार केला जातो.

गहाण पद्धतीने कर्ज दिल्यानंतर जर कर्जवसुली झाली नाही तर मालमत्ता विकण्यासाठी न्यायालयातून परवानगी घ्यावी लागते. त्यामध्ये अनेक कायदेशीर बाबी पूर्ण कराव्या लागतात. मालमत्तेची किंमत काढून न्यायालयातील परवानगी घेणे, मालमत्तेचा लिलाव करणे इ.

बँकेने जरी मालमत्ता गहाण ठेवून घेतली तरी तिची मालकी हस्तांतरित होण्यासाठी वेगळे कायदे अस्तित्वात आहेत. उदा. अचल मालमत्ता, कायदा १८८२ नुसार स्थिर मालमत्तेची विक्री होत असते. भविष्यकाळात जर कर्जाची परतफेड झाली नाही तर मालमत्ता हस्तांतर करून घेण्यासाठी गहाण वापरले जात असते.

गहाण करण्यासाठी करार केला जातो. त्याला गहाणखत असे म्हणतात.

* गहाणखताचे प्रकार (Types of Mortguage)

१) सामान्य गहाण (Simple Mortguage) - यामध्ये वस्तूचा ताबा कर्जदाराकडेच असतो. कर्जाची परतफेड करण्याची जबाबदारी तो स्वीकारित असतो. जर कर्जाची परतफेड झाली नाही तर बँक ती मालमत्ता ताब्यात घेऊन विकू शकतो. अशा स्वरूपाचा करार केला जात असतो. जर कर्जाची परतफेड झाली नाही

तर कर्जदाराने वस्तू विक्रीसाठी न्यायालयाकडे मदत केली पाहिजे कारण बँकेला ती वस्तू परस्पर विकता येत नाही.

२) **विक्री अटीने गहाण** – मुदतीच्या आत कर्जदाराने कर्जाची परतफेड केली नाही तर विक्री करण्याचा प्रश्न निर्माण होत नाही असे समजले जाते. त्यामुळे परतफेड झाल्यानंतर बँकेने गहाण घेतलेली मालमत्ता कर्जदाराला परत केली पाहिजे. अशा गहाणास विक्रीच्या अटीने गहाण असे म्हटले जाते. अशा प्रकारचा करार करणे सोयीचे असते.

३) **इंग्लिश गहाण** – या प्रकारात गहाणामध्ये कर्जदार बँकेला कर्जाची परतफेड होईपर्यंत वैयक्तिक हमी देत असतो. जर ठरलेल्या मुदतीत परतफेड झाली नाही तर बँक गहाण मालमत्ता विक्री करून कर्ज वसुली करू शकतात. तसेच बँकेला न्यायालयामध्ये कर्जदाराच्या विरोधात दावा दाखल करता येतो.

४) **उपभोग्य गहाण** – बँकेकडे गहाण ठेवलेल्या मालमत्तेचा उपभोग होऊ शकतो म्हणजे त्या मालमत्तेपासून मिळणारे सर्व उत्पन्न बँकेला घेता येते.

५) **हक्क प्रस्थापित गहाण** – या प्रकारामध्ये कर्जादार कर्जासाठी तारण म्हणून मालमत्तेचे दस्तऐवज धनकोकडे देत असतो. साधारणपणे या प्रकारचे गहाण शासकीय अधिकाऱ्यांकडे म्हणजेच निबंधकाकडे नोंदविले जाते. ज्यावेळेस गहाणाची नोंद केली जात नाही, तेव्हा त्यास सामान्य गहाण म्हणतात. बँका कर्ज देतांना निबंधकाकडे गहाणाची नोंद करवून घेत असतात. यालाच Equitable Mortgage असे म्हणतात.

२.८ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

- १) बँकेच्या ठेवीचे प्रकार स्पष्ट करा.
- २) बँकेत खाते उघडण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- ३) बँके खात्याच्या व्यवहाराविषयी थोडक्यात माहिती द्या.
- ४) चालू खाते, मुदत ठेव खाते यातील फरक स्पष्ट करा.
- ५) खाते बंद करण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- ६) अल्पवयीन व्यक्तीचे खात उघडताना बँकेने कोणती दक्षता घ्यावी?
- ७) 'संयुक्त खाते' यावर सविस्तर टीप लिहा.
- ८) कर्ज देण्याच्या पद्धती सांगा
- ९) चलनक्षम दस्तऐवज म्हणजे काय ? चल क्षम दस्तऐवजाचे प्रकार स्पष्ट करा.
- १०) धनादेश म्हणजे काय ? धनादेशाचे प्रकार स्पष्ट करा.
- ११) रेखांकित धनादेश म्हणजे काय ? त्याचे प्रकार सांगा.
- १२) मालकी हक्क प्रस्थापित करण्यांच्या पद्धती सांगा.
- १३) **टीप लिहा**
  - अ) अज्ञान व्यक्तीचे खाते,
  - ब) विश्वस्तांचे खाते
  - क) ठेवी प्रकार
  - ड) धनादेशाचा अनादर
  - इ) गहाण (Mortguage) व गहाणाचे प्रकार
  - फ) धारणाधिकार (Lien)

२.९ सारांशं (Summrry)

- * प्रकरण २ मध्ये 'बँक व्यवहार' यावर पुढील महत्वाच्या टॉपिक्सवर भर दिलेला आहे.
- २.१ ठेवी खात्याचे प्रकार - १) चालू ठेव खाते, २) बचत ठेव खाते, ३) मुदत ठेव खाते, ४) आवर्त ठेव खाते या विषयीची माहिती दिलेली आहे.
- २.२ बँकेत खाते उघडण्याची प्रक्रिया - अर्ज करणे, ओळख देणे, नमुना स्वाक्षरी देणे, प्रारंभी रोख रक्कम भरणे, पासबुक व चेकबुक घेणे.
- खाते बंद करणे - ग्राहकाचा मृत्यू झाला असेल, तो दिवाळखोर असेल, त्याच्या खात्यावर बेकायदेशीर व्यवहार झालेले असतील तर त्याचे खाते बंद करावे अशी विनंती केली असेल तर बँक अशा ग्राहकाचे खाते बंद करते.
- २.३ बँक खात्याचे प्रकार - १) स्वतंत्र व्यक्तीचे खाते, २) संयुक्त खाते, ३) एकस्वामित्व, ४) भागीदारी खाते, ५) अविभक्तकुटुंब, ६) सहकारी संस्थांचे खाते, ७) विश्वस्तांचे खाते, ८) कंपनी खाते.
- २.४ कर्ज सुविधा व कर्जाचे प्रकार - १) अधिकर्ष कर्ज, २) रोख कर्ज
- २.५ चलनक्षम दस्तऐवज - (Negotiable Instruments)
- २.५.१ व्याख्या व अर्थ
- २.५.१ चलनक्षम दस्तऐवजाची वैशिष्ट्ये व प्रकार
- वैशिष्ट्ये - १) सुलभ आणि सहज हस्तांतरणीयता, २) दस्तऐवज मिळणाऱ्याची निरपेक्ष मालकी, ३) चलनक्षम दस्तऐवजाचे प्रकार - १) विनिमय हुंड्या/विनिमय पत्र, २) वचनपत्र (Promissory Note)
- २.६ धनादेश (Cheque)
- २.६.१ अ) अर्थ व व्याख्या
- ब) धनादेशाची वैशिष्ट्ये - १) लेखी दस्तऐवज, २) बिनशर्त आदेश, ३) आदेशकाचा आदेश, ४) धनादेश विशिष्ट बँकेवर काढलेला असतो, ५) विशिष्ट रक्कम, ६) धनादेश काढणाऱ्याची सही
- २.६.२ प्रदायी बँक व वसुलीदार बँकेचे दायित्व
- अ) प्रदायी बँक, ब) वसुलीदार बँक
- २.६.३ रेखांकित चेक आणि चेकचा अनादर
- रेखांकित चेक - ज्या धनादेशाच्या डाव्या बाजूला दोन समांतर तिरप्या रेषा असतात. त्या धनादेशाला रेखांकित धनादेश असे म्हणतात.
- २.७ कर्जभार पद्धती, धारणाधिकार, ताबेगहाण, गहाण
१. धारणाधिकार (Lien) - धारणाधिकार म्हणजे येणे वसुली होईपर्यंत त्या व्यक्तीची मालमत्ता ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार होय.
२. ताबेगहाण (Pledge) - ज्या वेळी चल वस्तू किंवा दस्तऐवज तारण घेतले जाते त्या वेळेस

त्या प्रकाराला ताबेगहाण असे म्हणतात.

३. **गहाण (Mortguage)** – ज्या वेळेला स्थिर मालमतेच्या तारणावर कर्ज दिले जाते तेव्हा त्यास गहाण असे म्हणतात. उदा. इमारत, जमीन, यंत्रसामग्री, कारखाना इ. स्थिर स्वरूपाची मालमत्ता.

२.१० पारिभाषिक शब्द (Glossary)

१.	रेखांकित	-	Crossing
२.	अज्ञान	-	Minor
३.	चलनक्षम दस्तऐवज	-	Negotiable Instruments
४.	अधिकर्ष कर्ज	-	Overdraft
५.	रोख कर्ज	-	Cash Credit
६.	धनादेश	-	Cheque
७.	अनादर	-	Dishonour
८.	धारणाधिकार	-	Lien
९.	ताबेगहाण	-	Pledge
१०.	गहाण	-	Mortguage
११.	पृष्ठांकन	-	Endorsment

२.११ संदर्भ सूची (Bibliography)

लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशन
१) प्रा. डॉ. पाटील गंगाधर प्रा. सांगळे बाबासाहेब प्राचार्य डॉ. सांगळे गोरख प्रा. पवार नानासाहेब	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे (बँक व्यवसाय व्यवस्थापन)	चैतन्य पब्लिकेशन्स नाशिक - ३ जुलै २००२
२) डॉ. कुलकर्णी एस्.एन्. बै. डॉ. बेराड आर. आर. डॉ. सौ. कुलकर्णी लीला	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे ऑक्टो./नोव्हें. १९९९	विद्या प्रकाशन, नागपूर-२
३) डॉ. सौ. चौधरी एस.एम. डॉ. सौ. सरोदे जे. एस.	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे आणि कार्यपद्धती	वंदा पब्लिकेशन, जळगाव जुलै - २०११

- ४) Dr.Mahajan Mukund   Banking and Finance-1   Nirali Publication
(Fundamentals of Banking)   Pune. August 2002
- ५) प्रा. चव्हाण एन्.एल्.   आर्थिक सिद्धांत   प्रशांत पब्लिकेशन,
जुलै - २०१०

घटक क्रमांक ३

सुदृढ बँकेची तत्त्वे

(Principles of Sound Banking)

३.१ प्रस्तावना (Introduction)

या प्रकरणात प्रामुख्याने आधुनिक व्यापारी बँकांनी सुरक्षित व्यवसायासाठी ज्या मूलतत्त्वांचा वापर करावा अशी अपेक्षा असते, त्याची चर्चा केलेली आहे. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ क्राऊथर यांनी योग्यपणे असे सुचविले आहे की, बँकांच्या व्यवसायाचे संपूर्ण प्रतिबिंब त्यांच्या वार्षिक ताळेबंदात आढळून येते. बँकेचा ताळेबंद हा विशिष्ट कालखंडात तिने केलेल्या व्यवहारांचे हिशेब पत्रक असते. या पत्रकात बँकेची मालमत्ता व देयता यांचे विवरण दिलेले असते. प्रस्थापित व्यवसायिक प्रथेनुसार किंवा देशातील कायदानुसार बँका दर ६ महिन्यांच्या अखेर आर्थिक किंवा कॅलेंडर वर्षाअखेर हे पत्रक तयार करतात. सर्वसाधारणपणे व्यापारी बँकांच्या ताळेबंदातील बाबी सारख्याच असतात.

तसेच या प्रकरणात व्यापारी बँकांची बहुविध पत निमितीची प्रक्रिया कशी चालते या विषयीचे विवेचन केलेले आहे. भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर म्हणजे काय? त्याचे महत्त्व काय आहे, त्याची आवश्यकता काय आहे, याचेही विवेचन या प्रकरणात केलेले आहे.

३.२ बँकेचा ताळेबंद (Balance sheet of a Bank)

आधुनिक काळात बँका ठेवी स्वीकारतात. ग्राहकांना कर्जे देतात. त्याचबरोबर अनेक उपयोगी सेवा पुरवितात. बँका जो पैसा ठेवींच्या स्वरूपात, नफ्याच्या स्वरूपात गोळा करतात, तो कर्जे देण्यासाठी व गुंतवणूक करण्यासाठी वापरतात. बँकांच्या व्यवसायाची संपूर्ण कार्यपद्धती त्यांच्या वार्षिक ताळेबंदात आढळून येते.

“ज्या पत्रकात व्यापारी बँकेची एकूण देयता व एकूण मालमत्ता अथवा जिंदगी दर्शविली जाते अशा पत्रकाला बँकेचा ताळेबंद असे म्हणतात.”

या व्याख्येवरून व्यापारी बँकांची एकूण देयता किती व एकूण जिंदगी किती याचा बोध होतो. बँकेचा ताळेबंद हा विशिष्ट कालखंडात बँकेने केलेल्या व्यवहारांचे हिशेब पत्रक असते. बँकेची जिंदगी म्हणजेच मालमत्ता आणि देयता म्हणजे ठेवीदारांचा, ग्राहकांचा अथवा इतर व्यक्ती व संस्था यांचा त्या बँकेवर पैशासाठी असणारा कायदेशीर हक्क होय. देशातील कायदानुसार किंवा व्यवसायिक प्रथेनुसार बँका दर सहा महिन्यांच्या अखेर किंवा वर्षाअखेर हे पत्रक तयार करतात.

बँकेच्या ताळेबंदावरून बँकेची मार्गदर्शक तत्त्वे, उद्दिष्टे व बँकेच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. ताळेबंदात समाविष्ट असलेल्या विविध बाबींवरून बँका आपल्या व्यवसायासाठी भांडवलाची जुळवाजुळव कोणत्या साधनांनी करतात, जमविलेले भांडवल रोख ऐवज व उत्पन्न देणारे ऐवज यामध्ये कशा प्रकारे गुंतवितात याची कल्पना येते. ठेवीदारांना बँकांच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. व्यापाऱ्यांच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या प्रकारची कर्जे, रोख उचल किंवा जादा उचल देण्याची क्षमता ताळेबंदावरून कळू शकते. प्रसिद्ध

अर्थतज्ज्ञ फ्राऊथर यांच्या मते “बँकांच्या व्यवसायाचे संपूर्ण प्रतिबिंब त्यांच्या वार्षिक ताळेबंदात आढळून येते.”

* ताळेबंदातील विविध बाबी (Items in the Balance sheet)

ताळेबंदाला दोन बाजू असतात. उजव्या बाजूस बँकेची मालमत्ता व येणे बाबीचा समावेश असतो आणि डाव्या बाजूस भांडवल व देयता यांचा समावेश असतो. पुस्तपालनाच्या तत्त्वानुसार ताळेबंदाच्या दोन बाजू समतोल असतात. म्हणजेच देयता आणि मालमत्ता बाजूंची बेरीज सारखीच असते.

बँकेचा ताळेबंद

अ.न.	देणी (देयता) (Liabilities)		मालमत्ता / जिंदगी (Assets)
१.	भांडवल	१.	रोख रक्कम - बँकांजवळील शिल्लक + इतर बँकांजवळील शिल्लक + मध्यवर्ती बँकेतील रोख रक्कम
२.	राखीव निधी	२.	अल्प सूचना कर्जे
३.	ठेवी	३.	वटविलेली बिले
४.	ग्राहकांसाठी दिलेली मान्यता पत्रे (इतर बँकांकडून घेतलेली कर्जे)	४.	गुंतवणूक
५.	इतर बाबी	५.	ग्राहकांना दिलेली मान्यता पत्रे कर्जे
		६.	स्थिर मालमत्ता व इतर मालमत्ता

* ताळेबंदाची देयता बाजू / देणी बाजू -

१) **बँकेचे भांडवल** - वसूल झालेले भांडवल हा बँकांच्या देयतेचा एक भाग समजला जातो. बँक अस्तित्वात असेपर्यंत बँकेला भागधारकांना हे देणे परत करावे लागत नाही. म्हणून भांडवलाला दीर्घ मुदतीचे देणे म्हणतात. हे भांडवल साधे भाग विक्रीस काढूनच गोळा करावे लागते.

२) **राखीव निधी** - बँकेच्या देणी बाजूचा एक भाग असतो. हा निधी अडचणीच्या वेळी किंवा आर्थिक अरिष्टासाठी बँकेने मिळालेल्या नफ्यातून काढून ठेवलेला असतो. या निधीवर बँकेची आर्थिक स्थिती अवलंबून असते. बँकिंग कायदानुसार २० टक्के नफ्याचा विनियोग बँकांनी निधी तयार करण्यासाठी केला पाहिजे. अंतिम दृष्ट्या या नफ्यावर भागधारकांची मालकी असते. म्हणून राखीव निधी देणी बाजूने दर्शविला जातो.

३) **ठेवी** - बँक लोकांकडून ज्या ठेवी गोळा करते त्या बँकेला व्यवसाय चालू असताना परत कराव्या लागतात. ठेवी म्हणजे बँकांनी ठेवीदारांकडून घेतलेले कर्ज असते. म्हणून ठेवींचा समावेश देण्याच्या बाजूने केला जातो.

४) **इतर बँकांकडून घेतलेली कर्जे** - ही कर्जे तात्कालिक स्वरूपाच्या देण्यांच्या स्वरूपात असतात.

५) **इतर बाबी** - जाहीर केलेले परंतु न दिलेले लाभांश, बोनस, उत्पादकाला दिलेली हमी पत्रे, नफा, घसारा इ. चा समावेश यात होतो.

* मालमत्ता किंवा जिंदगी बाजू - बँकेच्या ताळेबंदातील जिंदगीची बाजू बँकेने पैशाची किंवा भांडवलाची गुंतवणूक कशी केली आहे हे दर्शविते. भांडवल गुंतवणूक करताना बँक रोखता, लाभप्रदता आणि सुरक्षितता यांचा योग्य समन्वय घालते.

१) **रोख रक्कम** - रोख पैसा ही बँकेची सर्वात महत्वाची मालमत्ता असते. बँकेची सुस्थिती रोख पैशाच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. रोख रकमेवर काहीच व्याज मिळत नाही. यात बँकेचा स्वतःजवळील पैसा, इतर बँकांजवळील पैसा आणि मध्यवर्ती बँकेकडील रोख पैशाचा समावेश होतो. बँक जेवढा पैसा रोख स्वरूपात ठेवते तेवढा पैसा वाढतो. परंतु त्यामुळे लाभक्षमता शून्य होते. रोख पैशात १०० टक्के रोखता असते. परंतु रोख रकमेचा विनियोग बँकेला करता येते नाही.

२) **अल्पसूचना कर्जे** - बँका विशिष्ट प्रकारच्या ग्राहकांना अशा प्रकारच्या ग्राहकांना अशा प्रकारची कर्जे देत असतात की, जी कर्जे परत मागणी करताच देता आली पाहिजे. ही कर्जे म्हणजे एका दिवसासाठी दिलेली हातऊसनवार कर्जे होत. ५ ते ६ टक्के रक्कम यात बँका गुंतवितात. अत्यल्प प्रमाणात उत्पन्न बँकेला मिळते आणि मोठ्या प्रमाणात रोखताही टिकवता येते. म्हणून काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, “बँक आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी जे धोरण ठरविते ते त्या दृष्टीने रोख पैसा ही बँकेच्या संरक्षणाची पहिली फळी होय. तर बँकेच्या संरक्षणाची दुसरी म्हणजे अल्पसूचना कर्जे होय.”

३) **वटविलेली बिले** - हुंड्या वटविण्यात गुंतवलेली रक्कम सुरक्षित असते. त्यामध्ये लाभता-रोखता हे दोन्ही गुण असतात. व्यापारी व्यवहारातून हुंडी निर्माण होते. हुंडीची मुदत तीन महिने किंवा ९० दिवसांची असते. हुंड्या वटविण्यात बँकेला उत्पन्न मिळते. यात बँका आपल्याजवळील एकूण ठेवीच्या १० ते १५ टक्के पैसा गुंतवितात. त्यामुळे बँकेला लाभप्रदता मिळवता येते. हुंड्यांची विक्री करून रोख रक्कमही उपलब्ध होते.

४) **गुंतवणूक** - बँका जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळावे म्हणून आपल्याजवळील पैशाची गुंतवणूक करतात. उदा. विविध कंपन्यांचे भाग, कर्जरोखे किंवा सरकारी कर्जरोखे विकत घेऊन गुंतवणूक करतात. गुंतवणूक करतांना व्यापारी बँका सरकारी कर्ज -रोखे खरेदी करणे अधिक सुरक्षित असते. तसेच सरकारी कर्जरोख्याची त्वरित विक्री करून रोख पैसा उभारता येतो.

५) **कर्जे व अग्रीम** - कर्जे, ओव्हरड्राफ्ट, कॅश क्रेडिट या स्वरूपात बँकेने दिलेल्या कर्जाचा समावेश मालमत्तेत होतो. बँकेला कर्जावर व्याज मिळते. या मार्गाने बँकेला मोठ्या प्रमाणात उपन्न मिळते. रोखता सर्वात कमी असते.

६) **इतर मालमत्ता** - यात बँकेच्या स्वतःच्या स्थावर मालमत्तेचा समावेश होतो. फर्निचर, मालमत्ता, जमीन यांचा स्थिर मालमत्तेत समावेश होतो. या मार्गात रोखता जवळजवळ शून्य असते.

३.३ व्यापारी बँकांची बहुविध पतनिर्मितीची प्रक्रिया (Multiple Credit Creation by Commercial Banks)

३.३.१ व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीचे महत्त्व - (Importance)

आधुनिक व्यापारी बँका ग्राहकांकडून ठेवी स्वीकारतात. त्यांच्या ग्राहकांना कर्जे देतात. अनेक प्रतिनिधित्वाच्या व उपयोगी सेवा पुरवितात. या कार्याइतकेच महत्त्वाचे कार्य बँका करित असतात. हे कार्य म्हणजे बँका “पत-पैसा” निर्माण करतात. प्रा. सेयर्स यांनी बँकांच्या पतनिर्मिती क्षमतेबाबत असे म्हटले आहे की, “बँका या केवळ पैशाचे हस्तांतर करित नाहीत, तर खऱ्या अर्थाने त्या पैशाची निर्मिती करणारे कारखाने आहे.”

अर्थव्यवस्थेत मध्यवर्ती बँक जे चलन निर्माण करते त्याला विधग्राह्य पैसा असे म्हणतात. त्याला कायद्याची मान्यता असते. परंतु मध्यवर्ती बँकेने निर्माण केलेल्या पैशाशिवाय इतर बँकांकडून जो पैसा निर्माण केला जातो अशा पैशाला “पतपैसा” असे म्हणतात. पत म्हणजे खात्री किंवा विश्वास. ताबडतोब द्यायचे पैसे पुढे केव्हा तरी देण्याचा वायदा करणे व तो पैसा घेणाऱ्याला मान्य असणे याचा अर्थ पतनिर्मिती होय. पतपैसा निर्माण होण्यास बँकेची पत हाच एकमेव आधार असतो. म्हणून त्याला पतपैसा असे म्हणतात. वास्तविक पतपैशाला कायदेशीर मान्यता नसते. परंतु बँकांवरील विश्वासामुळे हा पैसा निर्माण होतो. तसेच हा पैसा मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत ६० टक्के ते ७० टक्के बँक निर्मित पैसा वापरला जातो. यामुळेच व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त होते.

* **व्यापारी बँका पतनिर्मिती का करतात ?** – बँका रोख पैशाच्या स्वरूपात खातेदारांकडून ठेवी स्वीकारत असतात. त्यांच्याकडे जमा झालेल्या ठेवीपेक्षा जास्त प्रमाणात बँका कर्जे देतात व नव्या ठेवींची निर्मिती करतात. ठेवी निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेतून बँकांना फायदाच होत असतो. कारण.

१. सर्व ठेवीदार त्यांच्या ठेवींची रक्कम एकाच वेळी मागणी करीत नाही तर काही ठेवीदार काही ठेवींची एकाच वेळेला मागणी करतात.
२. सामान्य ठेवीदारांचा व्यापारी बँकांवर पूर्ण विश्वास असतो. बँक बुडविणार नाही याची खात्री ठेवीदारांना असते.
३. दैनंदिन व्यवहारातसुद्धा अलीकडे रोख पैशाची मागणी जास्त केली जात नाही. ज्यावेळी पैशाच्या देवघेवीचे व्यवहार प्रत्यक्ष हस्तांतर करावे लागत नाही त्यामुळे बँका पत निर्मिती करू शकतात. बँकांना दोन प्रकारे पत निर्मिती करता येते. अ) ठेवींचे पैसे कर्जाऊ देणे, ब) दिलेल्या कर्जातून नव्या ठेवींची निर्मिती करणे. याबाबत श्री. विदर्स असे म्हणतात की, “प्रत्येक कर्ज एक नवीन ठेव निर्माण करते.”

३.३.२ पतनिर्मितीची प्रक्रिया – (The process of Credit Creation)

बँका ठेवीदारांकडून कमी-अधिक प्रमाणात ठेवी स्वीकारत असतात. त्यापैकी काही ठेवी चालू खात्यावर व काही बचत खात्यावर जमा केल्या जातात. काही ठेवी मुदत ठेवी असतात. यापैकी चालू खात्यावरील व बचत खात्यावरील ठेवी ठेवीदाराला त्याच्या गरजेप्रमाणे कधीही परत मागता येतात. अथवा ठेवीदार आपली देणी देण्यासाठी या ठेवींचा वापर करू शकतो. या खात्यातील ठेवींचा व्यवहार करताना ठेवीदार धनादेशाचा वापर करतात. या ठेवीच्या आधारावरच बँका पतनिर्मिती करू शकतात.

बँका पतनिर्मिती कशी करतात हे समजण्यासाठी प्राथमिक ठेव (Primary Deposit) आणि व्युत्पन्न ठेव (Derived Deposit) यामधील फरक समजावून घेणे आवश्यक आहे.

* **प्राथमिक ठेव (Primary Deposit)** – जेव्हा एखादी व्यक्ती बँकेत पैसे ठेवते म्हणजेच त्या व्यक्तीच्या नावे खाते उघडले जाते व त्या खात्यात रक्कम जमा झालेली दाखवली जाते. तेव्हा या ठेवीला प्राथमिक ठेव म्हटले जाते. या ठेवी धनादेशाच्या व्यवहारातून निर्माण होत असतात. या ठेवी प्रवाही असतात, स्थिर असतात. त्यामुळे एकूण पैशाच्या संख्येत वाढ होत नाही.

* **परावर्तीत / युत्पन्न ठेव (Derived Deposit)** – बँक जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला कर्ज देते, तेव्हा कर्जाची रक्कम त्या व्यक्तीच्या खात्यात जमा केली जाते. त्या रकमेतून धनादेशाच्या साहाय्याने

इतरांची देणी दिल्यास त्या रकमेएवढीच ठेव निर्माण होते. नव्याने निर्माण झालेल्या ठेवीला परावर्तीत ठेव म्हणतात. या ठेवीमुळे पैशाचा पुरवठा, पैशाच्या पुरवठ्यात जेवढी वाढ होते तेवढी पतनिर्मिती होते. गरजू व्यक्तीला बँक कर्ज मंजूर करते. ती व्यक्ती रक्कम रोख स्वरूपात घेऊन तो पैसा खर्च करते. या व्यक्तीने खर्च केलेले पैसे इतर कोणाला तरी मिळतात. त्या व्यक्ती जवळ असलेली रोख रक्कम वाढते. ती व्यक्ती वाढलेली रक्कम त्याच अथवा अन्य बँकेत ठेवते. म्हणजेच बँकेचे कर्ज तेवढ्याच रकमेची ठेव निर्माण करते. उदा. बँक ज्यावेळी एखाद्या हुंड्यांचे अथवा शेअर्स खरेदी-विक्री करणाऱ्या दलाला असे कर्ज मंजूर करते, त्या व्यक्तीच्या खात्यावर अशी रक्कम दाखवली जाते. खरेदीचा व्यवहार करतांना हा दलाल तेवढ्या रकमेचा चेक विक्रेत्याला देतो. तो चेक त्याच किंवा दुसऱ्या बँकेत असणाऱ्या त्याच्या खात्यात जमा करतो. धनादेश देणाऱ्याच्या खात्यातून जेवढी रक्कम कमी होते, तेवढीच रक्कम चेक घेणाऱ्यांच्या खात्यात वाढते. म्हणजेच त्याच बँकेच्या अथवा दुसऱ्या बँकेच्या ठेवीत वाढ होते. म्हणजेच प्रत्येक कर्ज ठेव निर्माण करते.

या शिवाय हुंड्या वटविणे, लाभांश वसूल करणे, कर्जरोखे वटविणे इ. कामेही बँका करतात. बँकाच्या या कार्यामुळे इतर अनेक बँकांच्या ठेवींमध्ये वाढ होते. मूळ ठेवींमुळे अनेक व्युत्पन्न ठेवी निर्माण होतो. थोडक्यात पतपत्रांच्या साहाय्याने प्राथमिक ठेवींच्या आधारावर कितीतरी पटीने रकमांची देवाणघेवाण बँका करतात. त्यालाच पतनिर्मिती म्हणतात.

वस्तुस्थिती विचारात घेता कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत अनेक व्यापारी बँका असतात. त्या बहुमुखी पतनिर्मिती कशी करतात ते पुढीलप्रमाणे -

निर्धारित रोकड प्रमाण - बँकेचा सर्व व्यवहार व स्थैर्य लोकांच्या बँकेवर असणाऱ्या विश्वासावर अवलंबून असते. त्यासाठी बँकेला ठेवीदारांच्या ठेवी मागताक्षणी परत करता आल्या पाहिजे. त्यासाठी बँकेला काही रोख रक्कम बाळगावी लागते. हे प्रमाण देशातील मध्यवर्ती बँका निश्चित करतात. मध्यवर्ती बँकने ठरवून दिलेल्या प्रमाणाला रोकड प्रमाण म्हणतात.

व्यापारी बँका बहुमुखी / बहुविध पतनिर्मिती कशी करतात यासाठी काही गृहितगोष्टी पुढीलप्रमाणे -

- देशात अ, ब, क, ड अशा चार व्यापारी बँका आहेत. त्यांचे ठेवीदार स्वतंत्र आहेत.
- बँकांचे निर्धारित रोकड प्रमाण २० टक्के आहे. बँका ठेवींच्या २० टक्के रक्कम रोख स्वरूपात वाळगतात.
- यापैकी 'अ' या बँकेकडे १,००० रुपये नवीन प्राथमिक ठेव निर्माण झाली. वरील व्यवहारात 'अ' या बँकेचा ताळेबंद पुढीलप्रमाणे दिसेल.

'अ' बँक

देणी (Liabilities)		जिंदगी (Assets)	
नवीन प्राथमिक ठेव	१,००० रु.	रोख रक्कम	१,००० रु.
-----		-----	
एकूण	१,००० रु.	एकूण	१,००० रु.
-----		-----	

वरील ताळेबंदात १००० रुपये दोन्ही बाजूला दाखविलेले आहेत. १००० रु. ची ठेव देणे बाजूला दाखविलेली आहे. कारण ती ठेवीदाराने मागितल्याबरोबर परत करावयाची आहे. त्याचवेळी १००० रु. रोख

बँकेला संपत्ती रूपाने मिळाले आहेत. बँकेला या ठेवींवर व्याज द्यावे लागत असल्यामुळे त्यासाठी अधिक व्याज कमवावे लागेल. अ बँकेला २० टक्के रोख निधी ठेवणे आवश्यक आहे. हा निधी १००० रु. च्या ठेवीवर २०० रुपये असेल म्हणजेच बँकेला ८०० रुपये गुंतवावे लागतील समजा 'अ' बँकेने 'क्ष' व्यक्तीला कर्ज म्हणून दिले तर बँकेच्या ताळेबंदात खालील बदल होईल.

'अ' बँकेचा ताळेबंद

देणी (Liabilities)		जिंदगी (Assets)	
नवीन प्राथमिक ठेव	१,००० रु.	रोख रक्कम	२०० रु.
	'क्ष' ला दिलेले कर्ज	८०० रु.	
-----		-----	
एकूण	१,००० रु.		१,००० रु.
-----		-----	

कर्ज घेतल्यानंतर 'क्ष' व्यक्तीने व्यापाऱ्याला देणे देण्यासाठी बँकेला धनादेश काढला. व्यापाऱ्याने तो ८०० रुपयाचा धनादेश 'ब' बँकेत जमा केल्यास 'ब' बँकेचा ताळेबंद पुढीलप्रमाणे दिसेल.

'ब' बँकेचा ताळेबंद

देणी (Liabilities)		जिंदगी (Assets)	
नवीन प्राथमिक ठेव	८०० रु.	रोख रक्कम	८०० रु.
	'क्ष' ला दिलेले कर्ज	८०० रु.	
-----		-----	
एकूण	८०० रु.		८०० रु.
-----		-----	

आता 'ब' बँकेजवळ ८०० रुपये रोकडीच्या स्वरूपात आहेत. हे पैसे नफ्यासाठी गुंतवायचे असल्यास निर्धारित शेकडा प्रमाणानुसार त्यापैकी २० टक्के एवढी म्हणजे १६० रुपये रोख निधी ठेवून ६४० रुपये बँक इतरत्र गुंतवू शकेल. समजा 'ब' बँकेने तेवढ्या रकमेची हुंडी विकत घेतली असे गृहित धरू. हुंडी खरेदीमुळे 'ब' बँकेच्या ताळेबंदात पुढीलप्रमाणे बदल होईल.

'ब' बँकेचा ताळेबंद

देणी (Liabilities)		जिंदगी (Assets)	
नवीन प्राथमिक ठेव	८०० रु.	रोख रक्कम	१६० रु.
	हुंडी खरेदी	६४० रु.	
-----		-----	
एकूण	८०० रु.		८०० रु.
-----		-----	

ज्याने बँकेला हुंडी विकली त्याने ६४० रुपये आपल्या 'क' बँकेत जमा केले. अशा परिस्थितीत 'क'

बँकेचा ताळेबंद पुढील प्रमाणे दिसेल.

‘क’ बँकेचा ताळेबंद

देणी (Liabilities)		जिंदगी (Assets)	
नविन प्राथमिक ठेव	६४० रु.	रोख रक्कम	६४० रु.
-----		-----	
एकूण	६४० रु.		६४० रु.
-----		-----	

‘क’ बँकेत सुद्धा ठेवीतून २० टक्के निर्धारित रोकड रक्कम १२८ रुपये बाजूला ठेवून त्यापैकी उरलेले ५१२ रुपये गुंतवण्यासाठी खर्च करेल. ज्यांना पैसे मिळतील. त्यांची खाती चौथ्या म्हणजे ‘ड’ बँकेत आहे असे समजू ‘ड’ बँकेकडे ५१२ रुपये होतील. ‘ड’ बँक सुद्धा २० टक्के निर्धारित १०२ रुपये बाजूला ठेवून ४१० रुपये कर्ज देऊ शकते. अशा पद्धतीने ठेवींचे रूपांतर नव्या ठेवीत वारंवार १००० रु. ची मूळ ठेव संपेपर्यंत करता येते. ‘अ’ बँकेत मूळ ठेव १००० रुपये होती. त्या अधारावर ८०० + ६४० + ५१२ + ४१० + ३२८ इतक्या ठेवी निर्माण झाल्या. याच पद्धतीने ठेवी वाढत गेल्यास ५००० रु. एवढ्या होतील. याप्रमाणे बँका आपल्या जवळ असलेल्या रोख रकमेच्या अधारावर पतपैसा निर्माण करतात.

३.२.३ ठेव गुणक - (Deposit Multiplier)

बँक निर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांच्याकडे जमा होणाऱ्या पैशापैकी २० टक्के निर्धारित रोकड प्रमाण म्हणून रोख स्वरूपात शिल्लक ठेवतात व उरलेली रक्कम कर्जावू देतात. १००० रु. रोकडीच्या मूळ अधारावर किती पतनिर्मिती करता येईल हे गणिती पद्धतीने शोधून काढता येते. त्याला ठेव गुणक म्हणतात. त्यासाठी प्राथमिक ठेव व निर्धारित रोकड प्रमाण माहीत असावे लागते. ठेव गुणक काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा वापर करण्यात येतो.

$$K = \frac{1}{R} \quad k = \text{ठेव गुणक}$$

$$r = \text{निर्धारित रोकड प्रमाण}$$

समजा निर्धारित रोकड प्रमाण २० टक्के एवढे आहे म्हणजे ठेवीचा गुणक या सूत्रानुसार

ठेव गुणक ५ एवढा येतो. प्राथमिक ठेव १००० रुपये आहे. म्हणून १००० X ५ = ५००० रुपये एवढी वाढ व्युत्पन्न ठेवीमध्ये होईल. या सूत्राच्या आधारे ठेव गुणक काढून मूळ ठेवीत झालेल्या वाढीवरून अधिक पटीनी पतनिर्मिती करित असतात.

निष्कर्ष - वरील सूत्राच्या साहाय्याने आपणास एकूण पतपैशाचे प्रमाण काढता येते.

- देशातील मध्यवर्ती बँकेने हे प्रमाण १० टक्के वरून २० टक्के केल्यास किंवा १० टक्के वरून ५ टक्के केल्यास पतपैशाचे या प्रमाणात बदल होतो.
- हे प्रमाण गुणिले प्राथमिक ठेव असा गुणाकार करून पतपैशाचे प्रमाण काढता येते.
- थोडक्यात, मध्यवर्ती बँकेने रोख निधीचे प्रमाण घटविल्यास एकूण पतपैशात वाढ होते आणि रोख निधीच्या प्रमाणात वाढ केल्यास पतपैशात घट होते.

४. रोख निधीचे प्रमाण आणि पतपैसा यांच्यात व्याज स्वरूपाचा संबंध आहे.

३.२.४ पतनिर्मितीच्या मर्यादा - (Limitations)

१) रोख निधीचे प्रमाण - व्यापारी बँकांतील रोख राखीव निधीचे प्रमाण कमी असल्यास पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात होते. परंतु हे प्रमाण अधिक असल्यास पतनिर्मिती कमी होते. रोख आणि निर्मित ठेवींमधून निर्मित देयतेचे तत्परतेने शोधन करण्यासाठी व्यापारी बँकेला जी रक्कम जवळ बाळगावी लागते त्या रोख रकमेचे एकूण ठेवीशी असलेले प्रमाण म्हणजे रोख अनुपात किंवा रोख प्रमाण होय.

२) लोकांच्या बँक व्यवहाराच्या सवयी - धनादेशाद्वारे व्यवहार करण्याच्या लोकांच्या सवयी मोठ्या प्रमाणावर असतील तर पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात होईल. परंतु धनादेशाद्वारे व्यवहार न करण्याच्या लोकांच्या सवयी अधिक असतील तर पतनिर्मिती कमी होईल.

३) मध्यवर्ती बँकांचे नियंत्रण - देशातील मध्यवर्ती बँक पतनिर्मितीवर नियंत्रण ठेवत असतात. चलनातील पुरवठ्यात वाढ झाल्यास बँकेकडील रोख रकमेत वाढ होते. त्यामुळे बँकांकडील प्राथमिक ठेवीत वाढ होऊन पतनिर्मिती वाढते, चलन पुरवठ्यात वाढ करणे अथवा न करणे हे अधिकार मध्यवर्ती बँकेला असतात. पतनिर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मध्यवर्ती बँक संख्यात्मक व गुणात्मक पतनियंत्रणाच्या साधनांचा वापर करते. त्यामुळे बँका विशिष्ट मर्यादे पलीकडे पतनिर्मिती करू शकत नाही.

५) बँक कर्जाच्या मागणीचे प्रमाण - समाजाच्या व्यापारी बँकांमधील प्राथमिक ठेवींचे प्रमाण अधिक असेल तर व्यापारी बँकांना पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणावर करता येते. पतनिर्मिती करित असतांना कर्जाची मागणी होतच नसेल तर पतनिर्मिती होत नाही. कर्जाच्या मागणीच्या प्रमाणात जेवढी वाढ होईल तितकीच पतनिर्मिती ही अधिक होत असते.

६) योग्य तारणाची उपलब्धता - बँका तारणाशिवाय कर्जे देत नाहीत. जेवढ्या रकमेचे कर्ज ग्राहकाला पाहिजे त्यापेक्षा जास्त किंमतीची मालमत्ता अथवा तारण त्याने बँकेला दिले पाहिजे. त्यापेक्षा तारणयोग्य व विश्वासार्ह असली पाहिजे. या मालमत्तेचे बँका रोख स्वरूपात रूपांतर करतात. क्राऊथर या अर्थतज्ञाने व्यापारी बँकांसंदर्भात असे म्हटले आहे की, “व्यापारी बँका शून्यातून अथवा विरळ हवेतील पैशाची निर्मिती करित नाही, तर त्या मालमत्ता व जिंदगीचे रोख स्वरूपात रूपांतर करतात.”

७) अर्थव्यवस्थेतील चलन - देशाचे चलन हे देशाच्या चलन व्यवस्थेचे संचलन करित असते. त्यामुळे देशातील चलन, चलनाचा विनिमय दर देशातील सामान्य किंमत पातळी यामध्ये स्थिरता असेल तर फार मोठ्या प्रमाणात पतनिर्मिती करता येते. तथापि वरील बाबतीत समन्वय असल्यास अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात.

८) निरसन गृहाची सुविधा - लोकांनी बँक पैशाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला पाहिजे तसेच बँकांना बँक पैशाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करता आला पाहिजे. या दोन्ही गोष्टी सहज घडून येण्यासाठी निरसन गृहांच्या सोयी उपलब्ध असल्या पाहिजेत. या गृहांनी धनादेशाची वटवणूक जलद व कार्यक्षमपणे केली पाहिजे. असे झाले तरच पतनिर्मितीची प्रक्रिया सुलभ राहते. अशी सोय नसल्यास पतनिर्मितीवर मर्यादा पडते.

९) व्यापार-उद्योगांची स्थिती - बँकांची पतनिर्मिती देशातील उद्योग व व्यापार यांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. व्यापार चक्रातील तेजीच्या काळात उद्योजक व व्यापारी यांचे व्यवसाय भरभराटीला आलेले असतात. त्यामुळे ते गुंतवणुकीसाठी बँकेकडे अधिक कर्जाची मागणी करतात. परिणामी बँकांची पतनिर्मिती क्षमता वाढते. या उलट मंदीच्या काळात निराशाजनक परिस्थिती असल्याने उद्योजक व व्यापारी

बँकेकडे कर्जाची मागणी करित नाहीत. त्यामुळे बँकांची पतनिर्मितीची क्षमता कमी होते.

३.४ सुदृढ बँकिंगची तत्त्वे – (Principles of Sound Banking)

राष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी देशातील बँक व्यवसायाची सुदृढ पायावर वाढ होणे अत्यंत आवश्यक आहे. बँकिंगची मूलतत्त्वां जर योग्य प्रकारे पालन करण्यात आले नाही, बँक व्यवसाय ठेवीदारांच्या हितासाठी चालविण्याऐवजी नफा कमावण्याच्या उद्देशाने चालविण्यात आला तर बँकिंगचा पाया कच्चा राहिल. त्यामुळे बँकिंगची व पर्यायाने देशातील व्यापार-उद्योगाची प्रगती धोक्यात येईल. बँकिंग हा आर्थिक विकासाचा मूळ व्यवसाय आहे. याचा अर्थ इतर उद्योग व व्यवसायाच्या प्रगतीला सुदृढ व मुख्यत्वे करून त्यांच्या गुंतवणूक धोरणावर अवलंबून असते. आपल्या दैनंदिन व्यवसायात ठेवी गोळा करणे व त्यांचा योग्य प्रकारे विनियोग करणे हे बँक व्यवसायाचे मुख्य हेतू आहेत. यापैकी ठेवी स्वीकारण्यापेक्षाही त्यांचा निरनिराळ्या कामी उपयोग करण्यात बँकांना सावध राहणे आवश्यक असते. कोणत्या क्षेत्रात किती गुंतवणूक करावी या दृष्टीने बँकेला गुंतवणूक विषयक धोरण आखावे लागते.

प्रत्येक बँकेला आपल्याकडे गोळा झालेल्या पैशापैकी बराचसा पैसा फायदेशीर गुंतवणुकीमध्ये गुंतविता येतो. तसेच काही फायद्याची आशा न ठेवता पैसा गुंतवावा लागतो. उदा. फर्निचर, इमारत, सजावट वगैरे कायम रोकडीच्या स्वरूपात धारण केलेल्या पैशातून बँकेला काहीही फायदा मिळत नाही. म्हणून बँकांनी आपल्या जवळील रकमांचा विनियोग कशा प्रकारे करावा याची तीन तत्त्वे प्रचलित आहेत. – सुरक्षितता, रोखता व लाभप्रदता या तत्त्वांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

* हेतू व उद्दिष्टे –

१. कोणत्याही बँकेचे मूळ उद्दिष्ट जास्तीत जास्त लाभ मिळवणे हेच असते.
२. त्याचवेळी लोकांचा विश्वास टिकवून ठेवणे महत्त्वाचे असते. बँका लोकांच्या विश्वासावरच चालत असतात. म्हणूनच लोकांचा विश्वास टिकवून ठेवणे व तो वाढविण्याचा प्रयत्न करणे.
३. लोकांचा विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी लोकांनी आपल्या ठेवी परत मागताच त्या विनाविलंब परत करण्याची कुवत बँकांची असली पाहिजे.

* बँक व्यवसायातील मुख्य तत्त्वे पुढील प्रमाणे आहेत –

१) **रोखता (Liquidity)** – ठेवीदाराने रोख पैशाची मागणी करताच ती पूर्ण करण्याची म्हणजेच ठेवीदारांना रोख रक्कम देण्याची बँकेची पात्रता किंवा कुवत म्हणजेच रोखता होय. बँकेला आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात रोखता टिकवून ठेवावी लागते. रोखतेची समाधान पातळी ठेवण्याचा खर्च जितका कमी तितक्या प्रमाणात बँकेची कार्यक्षमता जास्त असते. बँक हुंड्या, कर्ज किंवा धनादेश इ. दुसऱ्या बँकेत पाठवून स्वतःजवळ रोख निधी ठेवते. रोख रकमेपासून काहीच उत्पन्न मिळत नाही. तथापि रोख रक्कम लोकांचा विश्वास संपादन करण्यास आवश्यक असते. रोखतेचे तत्त्व पाळण्यासाठी बँका शक्यतो पुरेशी मालमत्ता तारण घेतल्याशिवाय कर्ज देत नाही. दिलेले कर्ज अल्पमुदतीचे असते.

२) **लाभप्रदता (Profitability)** – लाभप्रदता म्हणजे बँकेचा नफा किंवा लाभ मिळण्याची पात्रता. प्रत्येक व्यापारी बँकेला ठेवीच्या प्रकारानुसार ठेवीदाराला व्याज द्यावे लागते. हे व्याज देता यावे म्हणून बँकेला नफा किंवा उत्पन्न मिळावावे लागते. अन्यथा ठेवीदार बँकेकडे ठेवी ठेवणार नाहीत. बँकेने ज्या भांडवलदाराकडून भांडवल घेतलेले असते, त्या भांडवलावर लाभांश द्यावा लागतो. भांडवलदार आपल्या भांडवलावर लांभश मिळत असेल तरच गुंतवणूक करतो. त्यासाठीही बँकेला उत्पन्नाची गरज असते.

याबरोबरच बँकांना आपले सर्व आर्थिक व्यवहार करण्यासाठी नोकरवर्ग अधिकारी ठेवावा लागतो. इतर दैनंदिन व्यवहार करण्यासाठी, नोकरांचे वेतन देण्यासाठी बँकेला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. यासाठी बँकेला उत्पन्न मिळवावे लागते.

म्हणजेच लाभप्रदतेशिवाय बँकेला आपले अस्तित्व टिकवून ठेवता येत नाही. नफा ही बँकेच्या कार्यक्षमतेची कसोटी समजली जाते. म्हणूनच बँकांनी गुंतवणूक करताना रोखता व लाभप्रदता यांचा सुवर्णमध्ये साधायचा असतो.

३) सुरक्षितता (Security) – या तत्वात बँक आपल्या पैशाचा जो विनियोग करते तो विनियोग करताना बँकेचे मूळ मुद्दल व बँकेला त्यावर मिळणारे उत्पन्न दोन्ही सुरक्षित असले पाहिजेत. म्हणजेच बँकेने नफ्याचा मागे न लागता स्वतःचे निधी सुरक्षित राहतील याकडे लक्ष दिले पाहिजे. कर्ज देण्यापूर्वी बँकेने योग्य तारण घेतले पाहिजे. ग्राहकांच्या कर्जाची तपासणी केली पाहिजे. उद्योगांना भांडवल गुंतवताना त्या उद्योगधंद्याची आर्थिक क्षमता निश्चित केल्याशिवाय बँक कर्ज देत नाही. त्याचप्रमाणे कर्ज मागणाऱ्या व्यक्तीच्या पतपात्रतेची नीट चौकशी केली पाहिजे. त्यामुळे बुडित कर्जाचे प्रमाण कमी होऊन सुरक्षितता वाढते.

४) हेतूचे तत्त्व (Principle of Purpose) – हे तत्त्व सुरक्षितता व रोखता या तत्वाशी निगडित आहे. ज्या कारणासाठी कर्ज काढले आहे त्याच कामासाठी कर्जाचा वापर होतो किंवा नाही हे पाहणे बँकेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. जर उत्पादनासाठी कर्ज वापरले तर कर्जाचा वापर योग्य प्रकारे होऊन त्याची परतफेड लवकर होते. म्हणून बँकेने कर्ज देताना कोणत्या कारणासाठी कर्ज वापरले जाणार आहे, व्यक्तीची कर्ज फेडीची पात्रता आहे किंवा नाही याची खात्री करून घेतली पाहिजे.

५) विविधतेचे तत्त्व (Principle of Diversity) – गुंतवणूक करताना बँकांना थोडाफार धोका पत्करावा लागतो. त्यासाठी गुंतवणुकीत विविधता असावी लागते. त्यामुळे बँकेला फायदा होतो व सुरक्षितता टिकविता येते. बँकेने एका ठराविक क्षेत्रात गुंतवणूक केल्यास लाभप्रदता वाढते. मात्र त्या व्यवसायाला वाईट स्थिती आल्यास बँकेचे अस्तित्व धोक्यात येते. म्हणून बँकेने कर्ज देताना लहान-मोठे उद्योग, अंतर्गत व्यापार शेती, वाहतूक, घरबांधणी व्यवसाय अशा विविध क्षेत्रात गुंतवणूक करावी. कर्ज देताना अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची अशा पद्धतीने कर्जे दिल्यास क्रमाक्रमाने कर्ज परत येत राहतील व बँकेला फायदा मिळेल.

६) गुंतवणुकीच्या किंमत स्थिरतेचे तत्त्व – बँका कर्जरोखे, डिबेंचर, शेअर्स यात गुंतवणूक करतात. अशा साधनांमध्ये पैसा गुंतविताना त्यांची किंमत स्थिर राहिल किंवा नाही याचा विचार व्यवस्थापनाला करावा लागतो. अशा गुंतवणूक साधनांची किंमत स्थिर राहिल किंवा नाही याचा विचार व्यवस्थापनाला करावा लागतो. अशा गुंतवणूक साधनांची किंमत कमी झाल्यास बँकेला नुकसान सोसावे लागते. बँक अडचणीत येण्याची शक्यता असते.

७) राष्ट्रीय हितसंबंध रक्षणाचे तत्त्व (National Interest) – गुंतवणूक करताना बँकांनी राष्ट्रीय हिताचा विचार प्रथम केला पाहिजे. बँकांनी राष्ट्रीय हिताच्या महत्त्वाच्या क्षेत्रात व उद्योगधंद्यात भांडवल गुंतवणूक केली पाहिजे. केवळ सुरक्षितता व तारण याकडे लक्ष न देता उपेक्षित व मागासलेल्या व्यक्ती आणि क्षेत्र भांडवल पुरवठा केला पाहिजे.

८) हस्तांतरण सुलभता तत्त्व (Transperability) – बँक व्यवस्थापनात रोखतेप्रमाणेच हस्तांतर सुलभतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. बँकाजवळ येणारे रोखे, शेअर्स अन्य साधने यांचे सहज हस्तांतर करणे शक्य आहे किंवा नाही यांचा विचार बँका करतात. रोख रकमेची आवश्यकता भासल्यास मध्यवर्ती बँक अथवा इतर बँकाकडून त्या पतपत्राचे पैसे वसुल करता आले पाहिजे. अशा रितीने सुलभ हस्तांतरक्षम

रोख्यातच पैसे गुतविण्याची काळजी बँका घेतात.

३.५ भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर – (Capital Adequacy Ratio)

* महत्त्व व आवश्यकता – (Importance and Necessity)

देशाच्या आर्थिक क्षेत्रातील सुधारणांबरोबर बँकिंग क्षेत्रातही स्पर्धात्मक व सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे आवश्यक झालेले आहे. बँकांकडील भांडवल म्हणजे बँकांपुढील संभाव्य धोक्यांचा प्रतिरोधक होय. बँकांनी अल्प भांडवलाच्या आधारावर सुरक्षित कर्ज देणे व गुंतवणूक करणे योग्य ठरते. त्यामुळे बँकांना पुरेसा लाभ होतो. बँकांचे निधी सुरक्षित राहतात. ठेवीदारांचा विश्वास टिकवता येतो.

भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तरामुळे बँकांचे स्वास्थ्य सुधारण्यास मदत होते. अयोग्य गुंतवणुकीला पायबंद बसून सभासद व इतर घटकांच्या हिताचे रक्षण होते. भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर राखण्याने बँकांची प्रतिष्ठा वाढते. बँका स्वबळावर चांगले काम करू शकतात. बँका अतिजोखमीची कर्जे देणे किंवा मालमत्ता धारण करण्याची प्रवृत्ती कमी होते. अन्य बँकांशी स्पर्धा करण्याची क्षमता वाढते.

* **व्याख्या** – “भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर म्हणजे भांडवलाचे बँकेकडील असणारे भांडवल, निधीचे जोखीमभरीत मालमत्तेशी असणारे प्रमाण होय. हे प्रमाण किती असावे हे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया बँकांना ठरवून देते.”

ज्या बँकांकडे पुरेसे भांडवल असते त्या बँका कोणत्याही प्रकारचे आव्हान स्वीकारू शकतात. अपुऱ्या भांडवलामुळे कोणतीही बँक अडचणीत येऊ शकते. म्हणजे देशातील मध्यवर्ती बँकांनी भांडवलाच्या पर्याप्तता विषयीचे काही निकष स्वीकारून बँकांनी सुरक्षितता कायम ठेवण्यासाठी धोरण स्वीकारले आहे.

बँक ऑफ इंटरनॅशनल सेटलमेंटने नेमलेल्या बेसले कमिटीने १९८८ मध्ये भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तराचा वापर करण्याविषयी सुचविले. बँकांच्या सुरक्षिततेसाठी भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तराचा वापर केला जातो. भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील नरसिंहम् कमिटीने सुचविलेल्या सुधारणानंतर व्यापारी बँकांना त्यांच्या एकूण जोखीमभरीत मालमत्तेच्या आणि ताळेबंद बाह्य बाबींच्या ८ टक्के भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर बँकेकडे असले पाहिजे असे बंधन घालण्यात आले.

* **भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर ठरविणारे आवश्यक घटक**

१) **भांडवल निधी** – मूळ भांडवल निधी आणि साहाय्यक भांडवल निधी अशा दोन प्रकारे भांडवल निधी ठरविण्यात येतो.

२) **जोखीमभरीत मालमत्ता** – यात दोन बाबींचा समावेश होतो.

१. सामान्यपणे बँकेच्या ताळेबंदातील मालमत्ता ही निधीक जोखीम मालमत्ता असते. अशा मालमत्तेतून दुय्यम कंपन्यात गुंतवलेले भांडवल व अमूर्त मालमत्ता वजा करून येणारी रक्कम गृहित धरली जाते.

२. भविष्यात निर्माण होणारे दायित्व, परकीय चलन आणि त्या वरील व्याज यांच्या व्यवहारातून तसेच पतपत्रे, हमीपत्रे इ. मुळे निर्माण होणारे दायित्व यांचा समावेश अनिधीक आणि ताळेबंदात न दर्शविलेले घटक यात होतो. अशा घटकांची जोखीम लक्षात घेतली जाते.

वरील घटकांच्या आधारे बँकांना पर्याप्तता गुणोत्तर काढावे लागते. यासाठी पुढील सूत्राचा वापर केला जातो.

भांडवल निधी X १००

भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर =

३.६ अनुत्पादित मालमत्ता/निष्क्रिय मालमत्ता

(Concept of Non Performing Assets) (NPA)

सर्वच व्यापारी बँकांमार्फत गोळा केल्या जाणाऱ्या ठेवींचा वापर समाजातील गरजू व्यक्ती, व्यापारी व व्यावसायिक यांना कर्जे देण्यासाठी केला जातो. ही कर्जे परत प्राप्त करण्याचा अधिकार असल्यामुळे बँकांच्या दृष्टीने कर्जे ही मालमत्ता ठरते. अशा कर्जावर बँकेला व्याजरूपाने उत्पन्न मिळत असते. बऱ्याचदा असे व्याज व कर्जाचे मुद्दल वेळेवर वसूल झाले नाही तर थकबाकी वाढत जाते आणि नंतर तारण मालमत्तेचे मूल्य एकदम कमी होते. कर्ज वसूल होण्याची शक्यता कमी होते. त्यामुळे बँकांना आर्थिक नुकसान सोसावे लागते. यावर उपाय म्हणून १९९२-९३ मध्ये बँकिंग कायदा व बँकांच्या कार्यपद्धतीत जे व्यापक बदल करण्यात आले; त्यानुसार बँकांनी त्यांच्याकडील निष्क्रिय मालमत्ता ओळखून हिशेबपत्रकात दरवर्षी आवश्यक तरतूद करण्याची पद्धत सुरू करण्यात आली.

बँकेने समाजातील गरजू व्यक्ती, व्यापारी आणि व्यावसायिक संस्थांना दिलेल्या कर्जापैकी ज्या कर्जाची बँकेला व्याजरूपाने उत्पन्न मिळवून देण्याची क्षमता शंकास्पद बनली आहे, अशा मालमत्तेस अनुत्पादित किंवा निष्क्रिय मालमत्ता म्हणतात. म्हणजेच जेव्हा मालमत्तेतून उत्पन्न मिळणे बंद होते तेव्हा तिला निष्क्रिय मालमत्ता असे म्हणतात. उदा. बँकेने दिलेली कर्जे व त्यावरील व्याजखाते निष्क्रिय झाले असेल, रोख कर्ज अथवा अधिकर्ष खाती गेल्या दोन-तिमाही काळासाठी निष्क्रिय झाली असतील, मागणी कर्ज खात्यावर आकारलेले व्याज, दोन-तिमाही नंतर गोळा झाले नसेल, हुंड्या व पुनर्वटन केलेल्या हुंड्यांच्या रकमा थकबाकीत असतील, बँकेने दिलेली अन्य कर्जे ही भूतकालीन येणी (येणे झाल्यानंतर ती पुढील महिनाभरात प्राप्त झाली नाहीत तर त्यास मागील येणी / भूतकालीन येणे समजतात.) या सदराखाली येत असतील तर अशा सर्व कर्ज खात्यांना निष्क्रिय मालमत्ता म्हणावे.

* मालमत्ता निष्क्रिय होण्याची कारणे - बँकांची मालमत्ता निष्क्रिय होण्यास अंतर्गत व बहिर्गत घटक कारणीभूत होतात.

अ) अंतर्गत घटक -

- १) बँकेकडे कर्ज मागणीसाठी येणाऱ्या प्रस्तावाचे योग्य प्रकारे मूल्यमापन न होणे.
- २) कर्ज वसुलीबाबत योग्य अशी यंत्रणा नसणे, देखरेखीचा अभाव असणे.
- ३) कर्ज परतफेडीबाबत कर्जदारास ठरवून दिलेल्या वेळापत्रकानुसार / कालावधीनुसार कर्जफेड होते की नाही याचा पाठपुरावा करण्यात दुर्लक्ष होणे.
- ४) कर्ज वाटपात वरिष्ठांचा हस्तक्षेप होणे.
- ५) कर्जदाराच्या बाबतीत बँकेतील सेवकवर्ग अथवा अधिकारी वर्गाचे हितसंबंध असणे.
- ६) कर्जदारांना योग्य वागणूक न दिली जाणे.
- ७) कर्ज वाटपाच्या रचनेत दोष असणे.

इ. घटक मालमत्ता निष्क्रिय होण्यास कारणीभूत ठरतात.

ब) बहिर्गत घटक

- १) देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मंदीचे वातावरण असेल तर.

- २) उद्योग व व्यवसायाद्वारे नवीन प्रकल्पांसाठी दाखल केलेल्या कर्ज प्रकरणांची व तारण मालमत्तेची योग्य चौकशी न करणे, प्रकल्प अक्षम व अटीक्षम नसणे.
- ३) उद्योग व व्यवसायाचे व्यवस्थापन कुचकामी ठरणे.
- ४) उद्योगांच्या प्रवर्तकात मतभेद निर्माण झाल्याने त्याचा प्रकल्पावर परिणाम होणे.
- ५) जाणीवपूर्वक केलेल्या चुकांमुळे प्रकल्प रखडला जातो. पूर्णत्वास जात नाही. त्यामुळे खर्चात वाढ होते.

बँकांद्वारे दिली जाणारी कर्जे, आगाऊ रकमांची खाती निष्क्रिय होऊ नये म्हणून बँकांनी कर्जाची व त्या वरील व्याजाची वसुली वेळेवर व मुदतीत होईल याकडे सतत लक्ष देणे आवश्यक आहे.

३.७ सारांश (Summary)

या प्रकरणात वार्षिक ताळेबंदात बँकेच्या संपूर्ण व्यवहाराचे प्रतिबिंब, भांडवल संचय व गुंतवणुकीच्या साधनांची माहिती दिलेली आहे.

३.२ ताळेबंदातील विविध बाबी – अ) देयता बाजू, ब) मालमत्ता बाजू
अ) देयता बाजू – १) बँकेचे भांडवल, २) राखीव निधी, ३) ठेवी, ४) इतर बँकांकडून घेतलेली कर्जे, ५) इतर बाबी.

ब) मालमत्ता बाजू (जिंदगी बाजू) – १) रोख रक्कम, २) अल्प सूचना कर्जे, ३) वटविलेल्या हुंड्या, ४) गुंतवणूक, ५) कर्जे व अग्रीम, ६) इतर मालमत्ता

३.३ व्यापारी बँकांची बहुविध पतनिर्मिती – आधुनिक बँका केवळ पैशाचे हस्तांतर करणाऱ्या दलाल नव्हेत, पैशाची निर्मिती करणारे कारखाने आहेत.

३.३.२ पतनिर्मितीची प्रक्रिया – एक बँक व्यवस्थेतील आणि बहु बँक व्यवस्थेतील पतनिर्मितीचे

$$\text{सूत्र} \quad \frac{1}{R} M = D \frac{1}{r}$$

३.३.३ ठेवगुणक $K = \frac{1}{r} k = \text{ठेवगुणक}$

$r = \text{निर्धारित रोकड प्रमाण}$

३.२.४ व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवरील मर्यादा –

१. बँकारजवळील रोख रक्कम २. निर्धारित रोकड प्रमाण ३. लोकांच्या बँकिंग सवयी
४. मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण ५. कर्जाची मागणी ६. योग्य तारणांची उपलब्धता,
७. देशातील एकूण पैसा ८. निरसन गृहाच्या सुविधा.

३.४ सुदृढ बँकेची तत्त्वे – १. रोखता, २. लाभप्रदता, ३. सुरक्षितता, ४. हेतूचे तत्त्व, ५. विविधतेचे तत्त्व, ६. गुंतवणुकीच्या स्थिरत्वतेचे तत्त्व, ७. राष्ट्रीय हितसंबंध रक्षणाचे तत्त्व, ८. हस्तारण सुलभता तत्त्व.

३.५ भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर – भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर म्हणजे भांडवलाचे बँकेकडील असणारे भांडवल निधीचे जोखीमभरीत मालमत्तेशी असणारे प्रमाण होय.

- ३.६ अनुत्पादित मालमत्ता /निष्क्रिय मालमत्ता – बँकेने समाजातील गरजू व्यक्ती, व्यापारी आणि व्यावसायिक संस्थांना दिलेल्या कर्जापैकी ज्या कर्जाची बँकेला व्याजरूपाने उत्पन्न मिळवून देण्याची क्षमता शंकास्पद बनली आहे, अशा मालमत्तेला अनुत्पादित मालमत्ता म्हणतात. मालमत्ता निष्क्रिय होण्याची कारणे. अ) अंतर्गत घटक, ब) बहिर्गत घटक.

३.८ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

- १) बँकेचा ताळेबंद म्हणजे काय ? व्यापारी बँकेच्या ताळेबंदातील विविध बाबींचे वर्णन करा.
- २) व्यापारी बँकांच्या बहुविध पतनिर्मितीची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- ३) बँकांच्या पतनिर्मितीवरील मर्यादा स्पष्ट करा.
- ४) भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर म्हणजे काय ? भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर काढण्यासाठी कोणते घटक विचारात घेतले जातात.
- ५) टिपा लिहा.
  - अ) ताळेबंदाचे महत्त्व   ब) प्राथमिक ठेवी व व्युत्पन्न ठेवी
  - क) ठेवगुणक   ड) रोखता व लाभप्रदता
  - इ) अनुत्पादित / निष्क्रिय मालमत्ता

३.९ पारिभाषिक शब्द (Glossary)

१.	ताळेबंद	-	Balance sheet
२.	भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर	-	Capital Adequacy Ratio
३.	ठेवगुणक	-	Deposit Multiplier
४.	रोखता	-	Liquidity
५.	लाभप्रदता	-	Profitability
६.	अनुत्पादित/निष्क्रिय मालमत्ता	-	Non-Performing Assets
७.	सुदृढ बँकिंग	-	Sound Banking

३.१० संदर्भ सूची (Bibliography)

लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशन
१) डॉ. कायंदे पाटील गंगाधर प्राचार्य सांगळे बाबासाहेब प्रा. सांगळे गोरव प्रा. पवार नानासाहेबर	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे (बँक व्यवसाय व्यवस्थापन)	चैतन्य पब्लिकेशन्स नाशिक - ३
२) डॉ. कुलकर्णी एस्.एन्.	बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे	विद्या प्रकाशन, नागपूर-२

- डॉ. बैराड आर. आर.
डॉ. सौ. कुलकर्णी लीला
- ३) डॉ. सौ. चौधरी एस. एन.
डॉ. सौ. सरोदे जे. पी.
- बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे
आणि कार्यपद्धती
- वृंदा पब्लिकेशन, जळगाव
- ४) Dr.Mahajan Mukund
- Principles and Practices
of Banking
- Nirali Publication
Pune.
- ५) डॉ. कायंदे पाटील गंगाधर
प्रा. सांगळे बाबासाहेब
- भारतीय बँक विषयक
कायदे व व्यवहार
- चैतन्य पब्लिकेशन्स
नाशिक - १३

घटक क्रमांक ४

आधुनिक बँकिंग-ई बँकिंग

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ ई-बँकिंग आणि कोअर बँकिंग - अर्थ
  - १.२.२ ई-बँकिंग : उदय आणि विकास
  - १.२.३ ई-बँकिंग : उत्पादने किंवा सेवा
  - १.३.१ इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतर
  - १.३.२ स्वयंचलित टेलर यंत्र (एटीएम)
  - १.३.३ फोन आणि टेली बँकिंग
  - १.३.४ इंटरनेट बँकिंग
  - १.३.५ इलेक्ट्रॉनिक भुगतान पद्धत (ईपीएफ)
  - १.२.४ बँकेला व ग्राहकांना होणारे ई-बँकिंगचे फायदे
  - १.२.५ ई-बँकिंगच्या विकासातील अडथळे
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं -अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

सदर घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -

- * ई-बँकिंग ही संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
- * कोअर बँकिंग-ही संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
- * ई-बँकिंग संकल्पनेचा उदय व विकास कसा झाला हे समजून सांगता येईल
- * ई-बँकिंग अंतर्गत उत्पादने किंवा सेवांचा अभ्यास करता येईल
- * इंटरनेट बँकिंग, एटीएम, फोन बँकिंग, ईपीएफ, ईएफटी, इ. साधनांच्या संकल्पना स्पष्ट होतील.
- * ई-बँकिंगमुळे बँकांना व ग्राहकांना होणारे फायदे समजतील
- * ई-बँकिंगच्या विकासातील अडथळे समजतील.

१.१ प्रास्ताविक

बँकिंग : तत्त्वे आणि पद्धती या प्रथम वर्ष वाणिज्य या वर्गाच्या अभ्यासक्रमांपैकी हा एक अभ्यासक्रम. या अभ्यासक्रमांतर्गत बँक व्यवसाय व कार्यपद्धती संबंधित विविध घटक अभ्यासासाठी निर्धातिर केले गेलेले आहेत. त्यापैकी आधुनिक बँकिंग - ई-बँकिंग हा घटक आपण अभ्यासणार आहोत. या घटकांतर्गत ई-बँकिंग, कोअर बँकिंग, या संकल्पना व त्यांचा अर्थ यासह ई-बँकिंगचा उदय व विकास, ई-बँकिंगची उत्पादने किंवा सेवा (इंटरनेट बँकिंग, एटीएम, फोन बँकिंग, ईपीएफ, ईएफटी, इ.) तसेच ई-बँकिंगमुळे बँकांना व ग्राहकांना होणारे फायदे व ई-बँकिंगच्या विकासातील अडथळे या सर्व घटकांचा आढावा या घटकात केला गेला आहे आणि म्हणून या घटकाचा विस्तृत अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला ई-बँकिंग विषयी सर्व संकल्पना स्पष्ट होतील आणि त्याचे महत्त्व पटेल.

१.२ विषय- विवेचन

माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात वित्तीय व्यवसाय आणि सेवा खूप झपाट्याने बदलत आहे, त्या अनुषंगाने बँका आणि वित्तीय संस्थासुद्धा आपल्या व्यवसायामध्ये बदल करित आहेत व माहिती तंत्रज्ञानाबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करताना दिसून येत आहेत आणि ग्राहकांना नवनवीन सुविधा उपलब्ध करून देत आहेत व आपल्या सेवांच्या दर्जात वाढ करित आहेत. म्हणूनच बँका आपली कार्ये व सेवा आधुनिक संदेशवहन पद्धतीने म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या सहाय्याने आपल्या ग्राहकांना पुरवित आहेत. या इलेक्ट्रॉनिक साधनांमध्ये कॉम्प्युटर, टेलिफोन, मोबाईल, इंटरनेट, इ. साधनांचा समावेश होतो. म्हणजेच बँकिंग व्यवसाय पूर्णपणे ऑनलाईन झालेला दिसून येत आहे व या इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीच्या सहाय्याने ग्राहक आपले बँकिंग व्यवहार कॉम्प्युटर व इंटरनेटच्या सहाय्याने घरबसल्या पूर्ण करू शकतात. त्यासाठी त्यांना प्रत्यक्ष बँकेत जाण्याची गरज नाही. तसेच बँका या आधुनिक संदेशवहनाच्या साधनांच्या माध्यमातून ए.टी.एम., इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम, इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग सेवा, मोबाईल व टेलिबँकिंग, कोअर बँकिंग सुविधा, इ. सेवा बँका ग्राहकांना उपलब्ध करून देत आहेत व जास्तीत जास्त ग्राहकांना आपल्याकडे आकर्षित करण्याचा व सध्याच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रभावीपणे वापर करण्याचा प्रयत्न करित आहेत.

१.२.१ ई-बँकिंगचा अर्थ

भारतात माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली आहे. सर्वत्र कॉम्प्युटर व इंटरनेटचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जात आहे. त्यामुळे ई-बिझनेस, ई-कॉमर्स, ई-माहितीची देवाणघेवाण, इत्यादींचे संपूर्ण देशात मोठ्या प्रमाणावर केला जात आहे. व्यापार, उद्योग, वाहतूक, सरकारी कार्यालये, विविध संस्था, इ. ठिकाणी या माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सातत्याने मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. याचप्रमाणे बँकांनीसुद्धा आपल्या ग्राहकांना मूलभूत व अनुषंगिक सेवा पुरविण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा उपयोग सुरू केलेला आहे. आज बहुतेक बँका या माहिती व आधुनिक तंत्रज्ञान आधारित सेवा पुरवित आहेत व यामुळे बँकांच्या कार्याचा वेग आणि सेवांचा दर्जा वाढण्यास मदत झाली आहे.

ई-बँकिंग म्हणजे आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे बँकिंग सेवा ग्राहकांना पुरविणे होय, ई-बँकिंग या शब्दाची फोड करतांना ई या अक्षराचा वापर इलेक्ट्रॉनिक असा निश्चित करण्यात आलेला आहे, आणि

म्हणूनच ई-बँकिंगचे संपूर्ण रूप 'इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग' असा होतो. या अनुषंगाने इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा किंवा माध्यमांचा वापर करून आपल्या ग्राहकांना बँकिंग सेवा तात्काळ व दर्जेदार पद्धतीने उपलब्ध करून देणे; तसेच ग्राहकांना बँक कार्यालयामध्ये प्रत्यक्ष उपस्थित न राहता घरबसल्या बँकिंग व्यवहार कॉम्प्युटर, इंटरनेट, मोबाईल, टेलिफोन इ. साधनांच्या सहाय्याने पूर्ण करता येणे म्हणजेच ई-बँकिंग होय. म्हणजेच बँकांच्या दैनंदिन व्यवहारात पारंपरिक पद्धतीने कागदपत्रांचा किंवा लेजरचा वापर कमी होऊन सर्व बँकांमध्ये संगणकाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे व हे व्यवहार इंटरनेट जोडणीच्या सहाय्याने पूर्ण केले जातात. त्यामुळे देशात कोणतीही व्यक्ती इंटरनेटद्वारे बँकेशी संपर्क साधू शकते. तसेच या सेवेच्या मदतीने पैसे भरणे, पैशांचे हस्तांतरण करणे, पैसे काढणे, यासारखे व्यवहार कोणतीही व्यक्ती इंटरनेटच्या मदतीने करू शकते. त्यासाठी ग्राहकांना प्रत्यक्ष बँकेत शारिरीकदृष्ट्या उपस्थित राहण्याची किंवा बँकेत जाण्याची गरज नसते, ग्राहक हा घरी, दुकानात किंवा आपल्या कार्यालयात बसून आपले बँकिंग व्यवहार पूर्ण करू शकतो. संगणक, लॅपटॉप, मोबाईल इत्यादींच्या सहाय्याने ग्राहक बँकेच्या संकेतस्थळावर (Website) जाऊन आपले व्यवहार पूर्ण करतात, तसेच बँकेच्या इतर सेवा किंवा सुविधांची माहिती घेऊ शकतात. त्यामुळे ग्राहकाला बँकेत येऊन थांबावे लागत नाही. आपल्या गरजेनुसार ग्राहक केंव्हाही बँकेशी व्यवहार करू शकतात. त्यामुळे ई-बँकिंग ग्राहकांच्या दृष्टीने वरदान ठरले आहे.

ई-बँकिंगची व्याख्या

१. आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या सहाय्याने आपल्या ग्राहकांना विविध बँकिंग व वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणे किंवा बँकिंग व्यवहार करणे म्हणजेच ई-बँकिंग होय.
२. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून करण्यात येणाऱ्या बँक व्यवसायाला किंवा बँकिंग व्यवहाराला ई बँकिंग असे म्हणतात.
३. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या सहाय्याने बँकिंग सेवा पुरविण्याची तरतूद असणे व ग्राहकांना वेळ किंवा कोणतीही भौगोलिक मर्यादांशिवाय बँकिंग सेवा किंवा माहितीचे आदान-प्रदान करता येणे म्हणजेच ई-बँकिंग होय.

वरील व्याख्यावरून असे निदर्शनास येते की, आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक साधने म्हणजे कॉम्प्युटर, टेलिफोन, मोबाईल, इंटरनेट इत्यादींच्या माध्यमातून बँका व वित्तीय संस्था ग्राहकाभिमुख सेवा पुरवितात. किंवा बँकिंग व्यवहार करणे अशा बँकिंग व्यवसायाला आधुनिक बँकिंग व्यवसाय म्हणजेच ई-बँकिंग असे म्हणता येईल.

कोअर बँकिंग

'कोअर' म्हणजे 'मूलभूत'. आपल्या बँक ग्राहकांना इंटरनेटशी जोडलेल्या आपल्या कोणत्याही बँक शाखेच्या नेटवर्कमधून मूलभूत बँकिंग सुविधा पुरविणे म्हणजेच कोअर बँकिंग होय. कोअर बँकिंग सोल्युशनच्या सहाय्याने विशिष्ट बँका आपल्या कोणत्याही शाखेतून इंटरनेटच्या मदतीने किरकोळ व मूलभूत बँकिंग सेवा आपल्या किरकोळ व लघु व्यावसायिकांना उपलब्ध करून देत असतात. त्यामुळे हे ग्राहक 'मूलभूत बँक ग्राहक' (Core Banking Customer) म्हणून ओळखले जातात आणि म्हणून कोअर बँकिंग पद्धत ही साधारणतः ठेवी स्वीकारणे व कर्जे देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे. यासाठीच जास्तीत जास्त बँका ह्या पद्धतीचा स्वीकार करताना दिसून येत आहेत.

कोअर बँकिंग ही बँकिंग क्षेत्रातील सर्वात मोठी क्रांती असून, कोअर या शब्दाचे विस्तारित रूप 'CORE-Centralized Online Real-time Exchanges' असे होते, म्हणजेच या पद्धतीत एका बँकेच्या

सर्व शाखा या एकमेकांशी इंटरनेटच्या सहाय्याने अशा प्रकारे जोडल्या जातात की, त्यांची सर्व कार्ये कुठेही, केंव्हाही व कोणत्याही आपल्या बँक शाखेतून पूर्ण करता येतात. कोअर बँकिंग सोल्युशनच्या सहाय्याने एका बँकेच्या सर्व शाखांची कार्ये ही केंद्रिभूत Centralized केली जातात व त्यामुळे एखाद्या शाखेचा ग्राहक हा विशिष्ट शाखेचा ग्राहक म्हणून मर्यादित न राहता तो बँकेचा ग्राहक होतो, याचा परिणाम ग्राहक आपल्या बँक खात्याचे व्यवहार देशातील आपल्या बँकेच्या कोणत्याही शाखेतून पूर्ण करू शकतो. उदा. एखादा भारतीय स्टेट बँक शाखा जळगावचा ग्राहक मुंबई येथील किंवा चेन्नई येथील भारतीय स्टेट बँक शाखेतून आपल्या जळगाव येथील बँक खात्यावर पैसे जमा करू शकतो किंवा धनादेशाच्या सहाय्याने पैसे काढू सुद्धा शकतो, याबरोबरच तो इतर बँकिंग सेवा-सुविधांचा लाभ देखील घेऊ शकतो. त्यासाठी गरज आहे फक्त त्या बँकेच्या शाखा कोअर बँकिंग सोल्युशनशी (CBS) जोडलेल्या असणे आवश्यक आहे. तसचे या पद्धतीत व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी बँक आपल्या ग्राहकांना ११, १३, किंवा १५ अंकी समसामाईक (Unique) खाते क्रमांक देत असते, ग्राहक हा या क्रमांकावर आपले व्यवहार तो आपल्या बँकेच्या कोणत्याही शाखेवर करू शकतो. तसेच पैसे भरणे, पैशांचे हस्तांतरण करणे, पैसे काढणे, इ. व्यवहार करू शकतो आणि सर्व बँकिंग सुविधांचा फायदा घेऊ शकतो. म्हणूनच कोअर बँकिंगने आजच्या आधुनिक व स्पर्धेच्या काळात इंटरनेटच्या सहाय्याने बँकिंग क्षेत्रात मोठी क्रांती घडवून आणली आहे.

१.२.२ ई-बँकिंगचा उदय व विकास

(Emergence & Development of e-banking)

संगणकाने मानवी जीवन खूप सुकर व आरामदायी केल्याचे निदर्शनास येते, म्हणूनच संगणक हे मानवासाठी एक वरदान ठरले आहे, त्यामुळे मानवाला आपली बहुतेक कार्ये करतांना एक नवी दिशा, नवीन उपयोग, कार्यालयातील नावीन्य इत्यादीसाठी संगणकाची खूप मोठी मदत होत आहे. त्यापैकी एक ई-बँकिंग होय. बँकिंग व्यवहारांमध्ये किंवा प्रक्रियेमध्ये झालेला संगणकाचा वापर हाच ई-बँकिंग पद्धतीचा जन्म मानला जातो. खऱ्या अर्थाने ई-बँकिंग पद्धतीचा उगम दुसऱ्या महायुद्धानंतर खाजगी नेटवर्क व प्रोप्रायटरी सॉफ्टवेअरच्या सहाय्याने मर्यादित स्वरूपात झाल्याचे आढळून येते. कारण दुसऱ्या महायुद्धानंतर बहुतेक देशांनी आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने इंटरनेटचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करायला सुरवात केल्यामुळे ई-बँकिंगच्या यशाचे सर्व श्रेय इंटरनेट सेवेला जाते. इंटरनेट सेवेमुळे ई-बँकिंग सुविधा अधिक उपयोगी व विश्वासाहर् ठरली व या सुविधांमुळे जगाच्या कानाकोपऱ्यातील आर्थिक व्यवहार सहज सुकर होण्यास मदत झाली.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने व्यापाराला म्हणजे ई-कॉमर्सची सुरवात आजपासून ३० वर्षापूर्वी झाली. व्यापाराच्या दृष्टीने आवश्यक कागदपत्रांची देवाणघेवाण, खरेदी-विक्री आदेश, चलन इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने हस्तांतरित करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माहितीची देवाणघेवाण (EDI-Electronic Data Interchange), इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (EFT- Electronic Fund Transfer) या सेवा १९७० मध्ये सुरू करण्यात आल्या. परंतु १९८० च्या दशकांमध्ये खऱ्या अर्थाने इंटरनेटचा जलद व खूप मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला, तसेच टीसीपी/आयपी या संदेशवहन पद्धतीचाही विकास झाला. त्यामुळे ई-कॉमर्स व संलग्न सेवांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर व्हायला लागला. त्यानंतर स्वयंचलित गणक यंत्र (ATM), पतपत्र (Credit Card), नावे पत्र (Debit Card) , टेलिफोन बँकिंग, इत्यादींच्या वापरामुळे ई-बँकिंग सुविधेला नवीन दिशा प्राप्त झाली व जगात सर्व प्रथम वेल्स फार्गो (Wells Fargo) या बँकेने मे,

१९९५ साली आपल्या ग्राहकांना ऑनलाईन बँक सुविधा उपलब्ध करून दिली, तर १९९६ मध्ये भारतातील आयसीआयसीआय या बँकेने व सप्टेंबर, १९९९ साली हाँगकाँग येथील बँक ऑफ ईस्ट एशिया या बँकांनी आपल्या ग्राहकांना ऑनलाईन बँक सुविधा उपलब्ध करून दिली व आज संपूर्ण बँकिंग व वित्तीय व्यवस्था इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीवर अवलंबून आहे.

भारतीय बँकिंग व्यवसायाला खऱ्या अर्थाने सुरवात झाली ती १७८६ साली स्थापन झालेल्या “दि जनरल बँक ऑफ इंडिया” या बँकेने तेंव्हापासून विविध प्रकारच्या बँका अर्थव्यवस्थेत स्थापन झाल्या व बँकिंग व्यवसायात महत्त्वपूर्ण बदल झाले, त्यात १९३५ साली भारतीय रिझर्व्ह बँक भारताची सर्वोच्च बँक म्हणून अस्तित्वात आली. १९४९ ला बँकिंग नियमन कायदा, १९६५ ला केंद्रीय अधिकोषन (बँकिंग) प्राधिकरण, १९६९ साली १४ खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण तर १९८० साली ६ बँकांचे पुन्हा राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले या अनुषंगाने भारतीय बँकांमध्ये आधुनिकीरणाची किंवा माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर १९९१ नंतरच्या नव्या आर्थिक धोरणाच्या स्वीकृतीनंतर झाल्याचे निदर्शनास येत. कारण खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या धोरणामुळे विदेशी बँकांचे भारतामध्ये आगमन झाले व त्यांनी आपल्याबरोबर आणलेल्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने भारतात बँकिंग व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा पाया रचला गेला व त्यानंतर भारतात सर्वप्रथम आयसीआयसीआय (ICICI) या बँकेने १९९६ साली आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला व आपल्या व्यवसायात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा स्वीकार करून सर्वप्रथम इंटरनेटवर बँकेचे संकेतस्थळ (Website) प्रसारित केले, १९९७ साली सर्वप्रथम ऑनलाईन बँकिंग सुविधा भारतीय ग्राहकांना उपलब्ध करून दिली, तसेच या बँकेने भारतात सर्वप्रथम आपल्या ग्राहकांना ऑनलाईन बिल पेमेंट ही सुविधा १९९९ मध्ये उपलब्ध करून दिली. सद्यस्थितीत या बँकेचे एक दशलक्ष (मिलीयन) ग्राहक ऑनलाईन बँक सुविधाचा लाभ घेत आहेत व एक ग्राहक साधरणतः महिन्यातून ७ वेळा ऑनलाईन सुविधेचा लाभ घेत आहे. अशा पद्धतीने ही बँक १०० टक्के बँकिंग सेवा-सुविधा आपल्या ग्राहकांना इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पुरवित आहे, त्यापैकी ७८ टक्के ग्राहक ऑनलाईन बँकिंगशी जोडले गेले आहेत, त्यामुळे ग्राहकांना २४ तास बँकिंग सुविधा उपलब्ध होत आहे व त्याचा परिणाम ग्राहक प्रत्यक्ष बँकेत न जाता घरबसल्या बँकिंग सुविधेचा लाभ घेत आहेत.

भारतात सन एप्रिल, २००१ पासून माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने बँकिंग व्यवहारात ११७ टक्क्यांनी वाढ झाली, याबरोबर बँकिंग व्यवसायात सर्वात जास्त प्रमाणात माहिती तंत्रज्ञानाचा व ई-बँकिंग सुविधेचा वापर करणारा भारत हा आशिया खंडातील दुसरा सर्वात मोठा देश आहे. भारतामध्ये ई-बँकिंग सुविधा ही भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या ई-बँकिंगशी संबंधित मार्गदर्शक तत्त्वे व माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० नुसार नियंत्रित केले जात आहेत. याचा अर्थ आज भारतात जास्तीत जास्त बँका माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपल्या ग्राहकांना २४ x ७ बँकिंग सुविधा घरबसल्या उपलब्ध करून देत आहेत.

१.२.३ ई-बँकिंग सेवा-सुविधा (E-Banking Products/Services)

सध्याच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात बँकांनी आपल्या कार्यप्रणालीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर बदल घडवून आधुनिकतेचा स्वीकार केल्याचे निदर्शनास येत आहे व आपल्या कामकाजात आधुनिकता आणण्यास सुरवात करून आपल्या सेवांचा दर्जा उंचावला आहे. त्यामुळे ग्राहकांना नवीन व आधुनिक सोयी-सुविधा बँकांमार्फत उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत, त्या सेवा-सुविधांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे.

१.३.१ इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (Electronic Fund Transfer)

इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण या पद्धतीचा उगम अमेरिकेत युएस काँग्रेसने १९७८ साली पास केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रांसफर अॅक्ट नुसार झाला व या कायदानुसार या कृतीमध्ये समाविष्ट होणाऱ्या ग्राहकांचे व सहभागीदारांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या निश्चित करण्यात आल्या. या अनुषंगाने भारतात ही सुविधा १९९६ सालापासून सुरू करण्यात आली. भारतात ही सुविधा भारतीय रिझर्व्ह बँक आयनेटद्वारा उपलब्ध करून देत आहे, तसेच १९९९ पासून ही सुविधा भारतातील सर्व अनुसूचित बँकांना उपलब्ध करून देण्यात आली.

इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण ही संगणक आधारित एका बँक खात्यातून दुसऱ्या बँक खात्यात, एका बँक शाखेतून दुसऱ्या शाखेत, एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत किंवा इतर अनेक बँकांमध्ये; तसेच एका शहरात, राज्यात, देशात किंवा संपूर्ण जगात निधी किंवा पैसे हस्तांतर करण्याची प्रमुख प्रणाली आहे. यात सर्व वित्तीय व्यवहार हे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पूर्ण केले जातात, ज्यामुळे सर्वसामान्य बँक ग्राहकाला आपले पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सहज हस्तांतरण करणे शक्य झाले आहे. याचा परिणाम ग्राहकाला कमीत कमी वेळेत इच्छित स्थळी सुरक्षितपणे, कमी खर्चात पैशांचे हस्तांतरण करता येते.

इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण या संकल्पनेअंतर्गत इतरही विविध उपसंकल्पनांचा समावेश होतो. यात विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक बिल हस्तांतर, इलेक्ट्रॉनिक बनेफिट ट्रांसफर, वायर ट्रांसफर, पेमेंट कार्ड, डायरेक्ट डिपॉझिट पेरॉल, पेमेंट डायरेक्ट डेबिट पेमेंट, प्रायव्हेट करन्सी इ. सुविधा या सेवेमार्फत ग्राहकांना ऑनलाईन बँकिंग किंवा इंटरनेट बँकिंगद्वारे उपलब्ध करून दिल्या जातात.

१.३.२ स्वयंचलित गणक यंत्र (ATM-Automated Teller Machine)

एटीएमला विविध देशांमध्ये विविध नावाने ओळखले जाते, उदा. इंग्लंडमध्ये स्वयंचलित बँकिंग यंत्र (Automated Banking Machine), स्वयंचलित व्यवहार यंत्र (Automated Transaction Machine), पैसा यंत्र (Money Machine), बँक यंत्र (Bank Machine), होल ऑफ दी वाल, बँकोमॅट, मल्टीबँको, तर भारतात Any Time Machine सुद्धा म्हटले जाते, एटीएम या सेवेचा प्रारंभ न्यूयॉर्क (अमेरिका) येथे १९६९ साली “केमिकल बँकेने” Docuteller Machine, द्वारा एटीएम मॅगस्ट्रिप कार्डच्या माध्यमातून उपलब्ध करण्यात आली. यानंतर जपान, स्विडन, इंग्लंड, इ. देशांत सुरू करण्यात आली, तर भारतात ही सेवा सर्वप्रथम एचएसबीसी बँक (Hong Kong and Shanghai Bank Corporation) द्वारा १९८७ मध्ये सुरू करण्यात आली.

एटीएम म्हणजे बँकेने आपल्या ग्राहकांना स्वयंचलित यंत्राच्या सहाय्याने स्वयंसेवेच्या माध्यमातून किरकोळ बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे होय.

एटीएमच्या माध्यमातून बँकेने आपल्या ग्राहकांना सार्वजनिक ठिकाणी मानवरहित किंवा कारकुनाशिवाय पैसे काढण्यासाठी, ठेवण्यासाठी, खात्यावरील शिल्लक तपासणी करण्यासाठी तसेच इतर बँकिंग नेटवर्क सोबत वरील व्यवहार करण्यासाठी किंवा उधारीवर किमती वस्तू खरेदी करण्यासाठी पतपत्र किंवा नावेपत्र, इ. सेवा आपल्या ग्राहकांना २४ तास उपलब्ध करून देणे, यामुळे ग्राहकाला आपल्या खात्यावरील किरकोळ व्यवहार स्वतः कधीही, कुठेही पूर्ण करता येतात, यासाठी बँक आपल्या ग्राहकांना एटीएम मशिनवर व्यवहार करण्यासाठी प्लास्टिक कार्ड किंवा प्लास्टिक कार्ड निर्गमित करित असते, त्या कार्डच्या मागील बाजूस मॅग्नेटिक स्ट्रीप असते. तसेच कार्डवर समसामाईक (Unique) क्रमांक, सुरक्षितता प्रीन्सीपल अण्ड प्रेक्टिस ऑफ बँकिंग

विषयक माहिती, कार्डची वैधता, इ. विषयी माहिती दिलेली असते, त्यामुळे ग्राहक कुठेही, कॅम्बोही मशिनद्वारा पैसे काढणे, डिपॉझिट करणे, उधारीवर खरेदी करणे, विदेशी विनिमयाचे व्यवहार, इ. व्यवहार तसेच किरकोळ बँकिंग व्यवहार करू शकतात.

१.३.३ फोन किंवा दूरध्वनी बँकिंग (Phone & Telephone Banking)

फोन किंवा दूरध्वनी बँकिंग म्हणजे अशा प्रकारची सेवा होय की ज्याद्वारे बँक किंवा वित्तीय संस्था आपल्या ग्राहकांना फोनवरून किंवा दूरध्वनीच्या मदतीने बँकिंग व्यवहार पूर्ण करण्याची परवानगी देतात, या बँकिंग व्यवहारामध्ये बँका जास्तीत जास्त दूरध्वनीचा वापर करतात. म्हणून या बँक सेवेला फोन बँकिंग असे म्हणतात.

फोन बँकिंग सेवेसाठी बँका Keypad असलेल्या Telephone Answering Machine चा वापर करतात, तसेच ह्या सेवेद्वारे होणारे सर्व व्यवहार सुरक्षित राहावे यासाठी बँका ग्राहकांकडून कायमचा व सुरक्षित अशा फोन क्रमांकाची Password नोंदणी करून घेतात, तसेच ग्राहकाला या सेवेचा लाभ घेण्यासाठी लेखी, अंकी किंवा तोंडी सुरक्षित क्रमांक दिला जातो, तसेच सुरक्षित प्रश्नावली किंवा प्रश्नाच्या सहाय्याने ग्राहकांशी प्रत्यक्ष बोलून व्यवहाराची सुरक्षितता जोपासली जाते, जेणेकरून ग्राहकाचे सर्व व्यवहार सुरक्षित राहतील. ही सेवा ग्राहकाला बँक शाखा किंवा बँकेच्या कॉल सेंटरद्वारा २४ x ७ उपलब्ध करून दिली जाते. या सेवेमार्फत इलेक्ट्रॉनिक बिल पेमेंट, इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर, इ. सेवा तसेच खात्यावरील शिलकीची तपासणी, धनादेश पुस्तकाची मागणी, नावेपत्र यांची मागणी किंवा बदल, पत्ता बदल विषयी माहिती, कर्जासाठी अर्जाची मागणी, गुंतवणूक, खरेदी किंवा विक्री याबद्दलची सूचना, इ. सेवा पुरविल्या जातात, या सेवेमार्फत मात्र प्रत्यक्षात पैसे काढता किंवा डिपॉझिट करता येत नाहीत, ह्या सेवेमुळे ग्राहकाला प्रत्यक्षात बँकत जाण्याची गरज नसते, ग्राहक आपल्या घरी बसून हे सर्व व्यवहार पूर्ण करू शकतो. त्यामुळे ग्राहकाचा अमूल्य वेळ वाचतो, तसेच ग्राहकाशी प्रत्यक्ष बोलून हा व्यवहार पूर्ण होत असल्यामुळे पूर्णपणे सुरक्षितही असतो.

१.३.३.१ भ्रमणध्वनी बँकिंग (Mobile Banking)

मोबाईल बँकिंग ही संवा एम-बँकिंग या नावानेही ओळखली जाते, ही सेवा ग्राहकांना त्यांच्या मोबाईल संच किंवा मोबाईल फोनद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते. मोबाईल बँकिंग ही सेवा पूर्णपणे संचार (Telecommunication) क्षेत्रावर आधारित आहे. ही सेवा टेलीबँकिंग प्रमाणेच ग्राहकांना इलेक्ट्रॉनिक बिल पेमेंट, इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर, इ. सेवा तसेच खात्यावरील शिलकीची तपासणी, धनादेश पुस्तकाची मागणी, पतपत्र, नावेपत्र यांची मागणी किंवा बदल, पत्ता बदल विषयी माहिती, कर्जासाठी अर्जाची मागणी, गुंतवणूक, खरेदी किंवा विक्री याबद्दलची सूचना, इ. सेवा पुरविते तसेच ग्राहकांच्या सूचनेनुसार प्रत्यक्ष पेमेंटसुद्धा करते.

मोबाईल बँकिंग सेवेमुळे एसएमएस (Short Message Service) बँकिंग सेवेचाही उगम झाला, तसेच मोबाईल फोन वर इंटरनेट सेवा उपलब्ध असल्यामुळे इंटरनेटद्वारा विविध बँकिंग सेवांचाही लाभ घेता येतो. काही महत्त्वाचे कागदपत्र इंटरनेटद्वारा डाउनलोड सुद्धा करता येतात. ही सेवा बँक आपल्या ग्राहकांना २४ तास उपलब्ध करून देते, या सेवेमुळे ग्राहकाला प्रत्यक्षात बँकेत जाण्याची गरज नसते,

ग्राहक आपल्या घरी बसून हे सर्व व्यवहार पूर्ण करू शकतो. त्यामुळे ग्राहकाचा अमूल्य वेळ वाचतो, तसेच ग्राहकाशी प्रत्यक्ष बोलून हा व्यवहार पूर्ण होत असल्यामुळे पूर्णपणे सुरक्षितही असतो.

१.३.४ इंटरनेट बँकिंग किंवा ऑनलाईन बँकिंग (Internet Banking or Online Banking)

इंटरनेट बँकिंग किंवा ऑनलाईन बँकिंग सेवेमुळे ग्राहक हा आपले सर्व व्यवहार घर, ऑफिस, इ. ठिकाणी बसून किरकोळ किंवा वास्तविक (Virtual) बँक, क्रेडिट युनियन, किंवा बिल्डिंग सोसायटी यांच्याद्वारा परिचालित बँकेच्या सुरक्षित संकेतस्थळावरून (Website) पूर्ण करू शकतो. या संकेतस्थळावरून किंवा या सेवेमार्फत ग्राहकाला बँकेच्या पारंपरिक व सामान्य सेवांसह विविध प्रकारच्या आधुनिक सेवांचाही लाभ घेता येतो. इंटरनेट बँकिंगद्वारा बँक ग्राहकांना Electronic Bill Presentment & Payment (EBPP), Electronic Fund Transfer (EFT), यांसह खात्यावरील शिलकीची तपासणी, धनादेश पुस्तकाची मागणी, पतपत्र, नावेपत्र यांची मागणी किंवा बदल, पत्ता बदल विषयी माहिती, कर्जासाठी अर्जाची मागणी, गुंतवणूक, खरेदी किंवा विक्री याबद्दलची सूचना इ. सेवा पुरविते. तसेच ग्राहकाच्या सूचनेनुसार प्रत्यक्ष पेमेंटसुद्धा करते. तसेच इंटरनेटद्वारा विविध बँकिंग सेवांचाही लाभ घेता येतो. काही महत्त्वाचे कागदपत्र इंटरनेटद्वारा डाउनलोड सुद्धा करता येतात. ही सेवा बँक आपल्या ग्राहकांना २४ तास उपलब्ध करून देते. या सेवेमुळे ग्राहकाला प्रत्यक्षात बँकेत जाण्याची गरज नसते. ग्राहक आपल्या घरी बसून हे सर्व व्यवहार पूर्ण करू शकतो, त्यामुळे ग्राहकाचा अमूल्य वेळ वाचतो, तसेच ग्राहकाशी प्रत्यक्ष बोलून हा व्यवहार पूर्ण होत असल्यामुळे पूर्णपणे सुरक्षितही असतो.

१.३.५ इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम (Electronic Payment System)

इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम ही इलेक्ट्रॉनिक बिल पेमेंट सिस्टिम या नावानेही ओळखली जाते, ही पद्धत पूर्णपणे ऑनलाईन किंवा इंटरनेट बँकिंगशी संबंधित आहे. या पद्धतीत विशेषतः ग्राहकाने (Depositor) सुपर बाजार, डिपार्टमेंटल स्टोअर्स, मॉल्स, जनरल स्टोअर्स अशा ठिकाणावरून पतपत्र किंवा नावेपत्र यांच्या मदतीने केलेल्या उधारीवरचे खरेदी बिल ग्राहकाच्या संमतीने परस्पर विक्रेत्याला किंवा धनकोंना कागदी धनादेश (Paper Cheque) किंवा बँकर्स ड्राफ्ट्स टपालाने पाठवित असते, तसेच काही इलेक्ट्रॉनिक बिले ही सूचना देऊन ई-मेलच्या माध्यमातून सुरक्षित अशा संकेतस्थळावरून पाठविली जातात.

१.२.४ ई-बँकिंगचे फायदे (Benefits of E- Banking)

ई-बँकिंगमुळे सर्व बँकिंग सेवांचे आधुनिकीकरण होऊन, बँका या आपल्या ग्राहकांना सर्व बँकिंग सेवा व सुविधा इंटरनेटच्या सहाय्याने २४ तास व आठवड्यातून ७ दिवस उपलब्ध करून देतात, यामुळे बँकिंग सेवांच्या या बदलत्या स्वरूपामुळे बँक ग्राहकांना विविध प्रकारचे फायदे प्राप्त होतात, त्याबरोबरच बँकांना सुद्धा ई-बँकिंग सुविधेमुळे विविध फायदे प्राप्त झाले ते पुढीलप्रमाणे.

१.२.४.१ बँक ग्राहकांना होणारे फायदे

१. **एटीएम सुविधेचा लाभ** – ग्राहकाला या एटीएम सुविधेमुळे कधीही, कुठेही आणि कोणत्याही बँकेच्या एटीएममधून पैसे काढणे, ठेव म्हणून ठेवणे, शिलकीची चौकशी करणे, इ. किरकोळ बँकिंग व्यवहार करता येतात. तसेच या सुविधेमुळे प्रवासात मोठ्या प्रमाणावर जास्त रक्कम स्वतःजवळ ठेवण्याची किंवा सांभाळण्याची गरज नाही.
२. **कोअर बँकिंग सुविधेचा लाभ** – कोअर बँकिंग सुविधेमुळे एखाद्या शाखेचा ग्राहक हा बँकेचा ग्राहक म्हणून तो आपल्या बँकेच्या कोणत्याही शाखेतून आपल्या खात्यात पैसे जमा करू शकतो, धनादेशाच्या सहाय्याने पैसे काढूही शकतो, याबरोबरच आपल्या खात्यावरील शिलकीची चौकशी सुद्धा करू शकतो.
३. **२४ तास सेवा उपलब्ध** – बँकांना ई-बँकिंग सुविधेमुळे आपल्या ग्राहकांना आठवड्यातून ७ दिवस व २४ तास बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे, यामुळे ग्राहक दिवसातून कधीही, केव्हाही बँकिंग सुविधेचा लाभ घेऊ शकतात.
४. **घरबसल्या बँकिंग सुविधेचा लाभ** – ई-बँकिंग किंवा ऑनलाईन बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहकाला आपले व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी प्रत्यक्ष बँकेत हजर राहण्याची गरज नसते, ग्राहक आपले सर्व बँकिंग व्यवहार घरबसल्या इंटरनेटच्या सहाय्याने पूर्ण करत असतो. म्हणून ग्राहकाला आपले बँकिंग व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी बँकेत प्रत्यक्ष शारीरिकदृष्ट्या उपस्थित राहण्याची गरज नसते.
५. **बँकिंग सेवा कुठेही उपलब्ध** – ऑनलाईन बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहकाला आपले बँकिंग व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी जशी वेळेची मर्यादा नाही, तशी ठिकाणाची सुद्धा मर्यादा नाही, ग्राहक कधीही आणि कुठेही इंटरनेटच्या सहाय्याने आपले सर्व आर्थिक व्यवहार पूर्ण करता येतात.
६. **त्वरित सेवा** – ई-बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहकाला इंटरनेटच्या सहाय्याने आपले सर्व व्यवहार पूर्ण करता येत असल्यामुळे ग्राहकाला पाहिजे त्यावेळीच ग्राहक इंटरनेटच्या मदतीने ऑनलाईन सेवेचा लाभ घेऊ शकतो व इंटरनेटच्या गतीमुळे ग्राहकाला क्षणातच आपले बँकिंग व्यवहार पूर्ण करता येतात.
७. **खर्च कमी** – या सुविधेमुळे ग्राहकाला प्रत्यक्षात बँकेत जाण्याची गरज नसल्यामुळे ग्राहक आपले सर्व बँकिंग व्यवहार घरबसल्या करू शकतो. त्यामुळे ग्राहकाचा बँकेत येण्याजाण्याचा खर्च वाचतो, तसेच इंटरनेटच्या सुविधेमुळे ग्राहकाला अल्पशा खर्चात आपले सर्व व्यवहार पूर्ण करता येतो. उदा. निधी हस्तांतरण इ.
८. **सुरक्षित व्यवहार** – ई-बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहक करित असलेले सर्व ऑनलाईन व्यवहार विशिष्ट सुरक्षित गुप्तकोडच्या (Password) आधारे होत असल्यामुळे सर्व व्यवहारांमध्ये सुरक्षिततेच्या दृष्टिकोनातून गुप्तता राखली जाते, त्यांच्यामध्ये कोणीही गैरप्रकार करू शकत नाही. त्यामुळे हे सर्व व्यवहार सुरक्षित मानले जातात.
९. **संदेशवहनाच्या दृष्टीने सोयीचे** – ग्राहकाला बँकेकडून अपेक्षित असलेल्या सुविधेचा लाभ टेलिफोन, मोबाईल, इंटरनेट, इत्यादीच्या सहाय्याने अल्प सूचनेच्या आधारे प्राप्त होत असल्यामुळे बँक आणि ग्राहक यांच्यातील संबंध सुधारण्यास मदत होते.
१०. **ऑनलाईन खरेदी** – ग्राहकाला ई-बँकिंग सेवेमुळे कधीही आणि कुठेही इंटरनेटच्या सहाय्याने घरबसल्या वस्तू किंवा इतर खरेदी करता येते व नेट बँकिंगमुळे बँकेतून परस्पर बील अदा करता येते.
११. **पतपत्र किंवा नावेपत्रांचा लाभ** – ग्राहकाला पतपत्र तसेच नावे पत्राच्या सहाय्याने इंटरनेट किंवा मोबाईलच्या मदतीने ऑनलाईन रोखीने किंवा उधारीने खरेदी करता येते, तसेच एखाद्या व्यक्तीला

पेमेंट सुद्धा करता येते. इ.

ई-बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहकांना वरील प्रकारचे फायदे होताना दिसून येतात, तसेच ग्राहकांच्या या फायद्यांबरोबरच बँकेलासुद्धा फायदे होतात ते पुढीलप्रमाणे.

१.२.४.२ बँकेला होणारे फायदे

१. **मोठ्या प्रमाणावरील ग्राहकवर्ग** – बँकिंग व्यवसायात झालेल्या आधुनिकीकरणामुळे व ई-बँकिंग सुविधेमुळे बँकेचे कार्यक्षेत्र हे मोठ्या प्रमाणावर आणि जलद गतीने वाढत आहे, त्यामुळे बँकेच्या ग्राहकांची संख्याही दिवसेंदिवस जलद गतीने वाढत आहे व बँकेला मोठ्या प्रमाणावर ग्राहक वर्ग उपलब्ध होत आहे.
२. **कार्यालयीन परिचालन (Operating) खर्चात कपात** – ई-बँकिंगमुळे बँकेची सर्व कार्ये ही दूरध्वनी, मोबाईल किंवा इंटरनेटच्या मदतीने पूर्ण होत असल्यामुळे बँकेतील कार्यालयात स्टेशनरी व इतर साहित्यांवर होणाऱ्या खर्चामध्ये कपात होऊन बँक खर्चात कपात होण्यास मदत होते. तसेच या सुविधेमुळे ग्राहकांना त्वरित बँकिंग सुविधा उपलब्ध होत असल्यामुळे ग्राहकांवर होणाऱ्या किरकोळ खर्चातही कपात होते.
३. **आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध** – बँकिंग व्यवसायातील ई-बँकिंग सुविधेच्या वापरामुळे बँकिंग व्यवसायाला आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे, या सुविधेमुळे बँका या आपल्या ग्राहकांना आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या सेवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उपलब्ध करून देत आहेत.
४. **ग्राहक समाधान** – ई-बँकिंग सुविधेमुळे ग्राहकांना त्वरित बँकिंग सेवा पुरविल्या जात असल्यामुळे ग्राहक हे बँकेच्या सेवेबद्दल समाधानी असतात व त्यामुळे बँक आणि ग्राहक यांच्यातील वैयक्तिक संबंध विकसित होतात, पर्यायाने बँक व्यवसायाच्या विकासाला चालना मिळते.
५. **गैरप्रकारास आळा** – ई-बँकिंग सुविधेमुळे बँकेचे सर्व व्यवहार इंटरनेटच्या सहाय्याने पूर्ण केले जातात, त्यामुळे ते पूर्णपणे पारदर्शक व सुरक्षित असल्यामुळे त्या व्यवहारात कोणत्याही प्रकारे गैरप्रकार होण्यास वाव राहत नाही.
६. **बँक क्षमतेत वाढ** – ई-बँकिंग सुविधेमुळे बँकेच्या व्यवसायात खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढ होऊन कार्यक्षेत्र वाढते. ग्राहक वर्गसुद्धा मोठ्या प्रमाणावर वाढतो. बाजारपेठेतील किंवा अर्थव्यवस्थेतील बँकेचे स्थान मजबूत होऊन बँकेच्या स्पर्धात्मक क्षमतेत वाढ होते, इ. थोडक्यात ई-बँकिंग सुविधेमुळे बँक ग्राहकांना व बँकांना अनेक फायदे उपलब्ध झालेले आहेत. त्यामुळे ग्राहक समाधान व बँकेच्या स्पर्धाक्षमतेत व्यवसाय वाढीच्या दृष्टीने खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. असे जरी असले तरी ई बँकिंग सुविधेच्या विकासामध्ये काही अडथळे निर्माण झालेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

१.२.५ ई-बँकिंगच्या विकासातील अडथळे

(Bottleneck in Development of E-Banking)

बँकिंग व्यवसायातील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर हा साधारणतः १९७० च्या दशकापासून काळाची गरज बनलेला आहे व त्यामुळे बँकिंग सेवा सुविधांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर बदल होताना दिसून येत आहेत. बँकांची बँकांशी होणारी स्पर्धा सुद्धा वाढलेली आहे, बँकामधील ठेवी, ग्राहकवर्ग वाढविण्यासाठी

बँकांना सतत प्रयत्न करावा लागत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या नवीन व खुल्या आर्थिक धोरणानुसार तसेच खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे देशातील बँकांना परदेशी बँकांशी स्पर्धा करावी लागत असल्यामुळे भारतीय बँकांनी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक झाले आहे व त्याचा परिणाम म्हणून भारतातील व्यापारी व सहकारी बँकांना आधुनिकीकरणाचा स्वीकार करून आपल्या ग्राहकांना संगणकाच्या सहाय्याने ई-सुविधा देण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. या अंतर्गत ग्राहकांना एटीएम सेवा, पतपत्र, नावेपत्र, बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, एसएमएस बँकिंग, कोअर बँकिंग या सेवा बँका आपल्या ग्राहकांना पुरवित आहेत, यामुळे धावपळीचे जीवन जगणाऱ्या नोकरदार व्यक्तीच्या बँकिंगविषयी असणाऱ्या अडचणी कमी होत असल्या तरी किंवा ग्राहकवर्गाचा विश्वास दृढ होत असला तरी या सुविधेचा लाभ घेत असताना व मोठे आर्थिक व्यवहार करित असताना असुरक्षितता वाढली आहे, या पार्श्वभूमीवर ई-बँकिंगची सेवा पाहिजे त्याप्रमाणात लोकप्रिय झालेली नाही, ती लोकप्रिय करण्याची गरज आहे, तसेच भारतामध्ये ई-बँकिंगच्या लोकप्रियतेमध्ये किंवा विकासांमध्ये काही अडथळे किंवा अडचणी निर्माण झालेल्या आहेत, ते दूर करण्याची गरज आहे. असे काही अडथळे किंवा अडचणी पुढीलप्रमाणे.

१. **ज्ञानाचा अभाव** - बँकिंग क्षेत्रात झालेल्या आधुनिकीकरणामुळे मोठे तांत्रिक बदल झालेले दिसून येतात, त्याचा परिणाम बँकिंग व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञान उदा. टेलिफोन, मोबाईल, संगणक, इंटरनेट, इत्यादींचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. म्हणजेच ई-बँकिंग ही सुविधा पूर्णपणे संगणक व इंटरनेट आधारित असल्यामुळे बँकेच्या बहुतेक कर्मचाऱ्यांना तसेच ग्राहकांना अजूनही संगणक किंवा इंटरनेट याविषयी पुरेसे ज्ञान नसल्यामुळे त्यांना ही साधने हाताळता येत नाहीत आणि ही साधने जरी हाताळता येत असली तरी बँकिंग व्यवहार संगणक, इंटरनेट, टेलिफोन, मोबाईल, इत्यादी साधनांच्या माध्यमातून पूर्ण करण्याचे ज्ञान त्यांना अवगत नाही.
२. **प्रचार-प्रसाराचा अभाव** - बँकिंग क्षेत्रात झालेल्या महत्त्वपूर्ण तांत्रिक बदलामुळे बँकिंग क्षेत्रात मोठी क्रांती घडून आलेली आहे, आता बँकेचे सर्व व्यवहार ग्राहक हा घरबसल्या संगणक, इंटरनेट, टेलिफोन, मोबाईल, इत्यादींच्या सहाय्याने जलद पूर्ण होतात, ग्राहकांना ही सुविधा आठवड्यातून सात दिवस, २४ तास उपलब्ध आहे, परंतु याविषयी सुद्धा ग्राहकांना पुरेशी माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे ग्राहकाकडे ही सर्व आधुनिक साधने उपलब्ध असूनही त्यांचा वापर करून बँकिंग व्यवहार कसे पूर्ण करावेत याविषयी माहिती नाही. म्हणजेच ई-बँकिंग विषयी समाजात प्रचार व प्रसार झालेला नसल्यामुळे बहुतेक ग्राहक आजही ई-बँकिंग सुविधेचा लाभ घेत नाही.
३. **साधनांचा अभाव** - बँकिंग व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञान उदा. टेलिफोन, मोबाईल, संगणक, इंटरनेट इत्यादींचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे, म्हणजेच ई-बँकिंग ही सुविधा पूर्णपणे संगणक व इंटरनेट आधारित असल्यामुळे बँकेच्या ग्राहकांकडे ही साधने उपलब्ध असणे आवश्यक आहे, परंतु ही सर्व साधने महागडी व खर्चिक असल्यामुळे उ सर्वच ग्राहकांना सहज खरेदी करणे किंवा वापरणे शक्य नसल्यामुळे ही ई-बँकिंग सुविधा आजही पुरेशा प्रमाणात प्रचलित नाही.
४. **ग्रामीण भागातील अज्ञान** - भारत हा खेड्यांचा देश आहे. सुमारे ७० टक्के जनता ही खेड्यात राहते, परंतु आजही ग्रामीण भागात पुरेशा बँकिंग सुविधा उपलब्ध नाहीत आणि जरी असल्या तरी त्यांचा वापर ग्रामीण भागात कमी प्रमाणावर होत आहे, याचा परिणाम ग्रामीण जनतेमध्ये आजही बँकिंग सेवा प्रचलित नाही, म्हणजेच त्यांना बँक ठेवी स्वीकारते व कर्ज देते या व्यतिरिक्त बँकेच्या आधुनिक सेवा व सुविधा म्हणजे एटीएम, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेलिफोन बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग याविषयी पुरेशी व योग्य माहिती नाही.

५. **कर्मचारी प्रशिक्षणाचा अभाव** - ई-बँकिंग ही सुविधा पूर्णपणे संगणक व इंटरनेट आधारित असल्यामुळे बँकेच्या बहुतेक कर्मचाऱ्यांना अजूनही संगणक किंवा इंटरनेट याविषयी पुरेसे ज्ञान नसल्यामुळे त्यांना ही साधने हाताळता येत नाहीत आणि ही साधने जरी हाताळता येत असली तरी बँकिंग व्यवहार संगणक, इंटरनेट, टेलिफोन, मोबाईल, इत्यादी साधनांच्या माध्यमातून पूर्ण करण्याचे ज्ञान त्यांना अवगत नाही, म्हणून यासाठी कर्मचारी प्रशिक्षणाची गरज भासते, परंतु नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारणे व त्याविषयी ज्ञान आत्मसात करण्याची बहुतेक कर्मचाऱ्यांची मानसिकता नाही किंवा कर्मचारी जरी इच्छुक असला तर बँकेची कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याची किंवा त्यांच्या प्रशिक्षणावर खर्च करण्याची इच्छा नाही.
६. **वाढते भारनियमन** - भारतामध्ये गेल्या काही वर्षांपासून विजेची तूट मोठ्या प्रमाणावर वाढत असल्यामुळे भारतातील बहुतेक राज्यांत आज मोठ्या प्रमाणावर भारनियमन केले जात आहे व त्याचा परिणाम बँकिंग व्यवसायावरही होत आहे, कारण ई-बँकिंग ही सुविधा संगणक व इंटरनेट आधारित आहे व यासाठी विजेची गरज भासते. परंतु वाढत्या भारनियमनामुळे या सुविधेवर परिणाम होऊन कर्मचारी व ग्राहकांना या सुविधेचा लाभ घेण्याच्या मार्गात अडचणी निर्माण होत आहेत.
७. **सायबर गुन्हेगारी** - इंटरनेट आधारित गुन्हेगारीचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढलेले आहे, त्याचा परिणाम बँकिंग व्यवसायावरही होताना दिसून येत आहे, कारण बँकिंग व्यवसायात झालेल्या आधुनिकीकरणामुळे बँकेत संगणक व इंटरनेटचा वापर होत आहे. नेट बँकिंग, ऑनलाईन बँकिंग, इ. बँकिंग सुविधांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. परंतु या सुविधेच्या विकासामध्ये सायबर गुन्हेगारी हा मोठा अडथळा निर्माण झालेला आहे. हे गुन्हेगार बँकेचे संकेतस्थळ हॅक करून ग्राहकांचे पासवर्ड चोरून त्यांच्या खात्यावरील रक्कम काढून घेऊ शकतात, खात्यावर गैरव्यवहार करू शकतात. गुन्ह्यांमुळे बँकिंग व्यवसायात असुरक्षितता निर्माण होऊन ई-बँकिंग विकासात अडथळा निर्माण झालेला आहे.
- थोडक्यात ई-बँकिंग ही सुविधा बँकिंग क्षेत्रात जरी झपाट्याने विकसित होत असली तरी वरील अडथळ्यांमुळे या सुविधेच्या विकासावर निर्बंध आलेले आहेत, परंतु ई-बँकिंगचा जर संपूर्ण विकास साध्य करावयाचा असेल तर वरील सर्व निर्बंधावर मात करणे आवश्यक आहे. असे असले तरी ई-बँकिंग सुविधा खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होताना दिसून येत आहे.

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. **आधुनिक बँकिंग (Modern Banking)** - बदलणाऱ्या वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाच्या आधारावर होणारा बँकिंग व्यवहार म्हणजे आधुनिक बँकिंग होय. उदा. बँकेत होणारा संगणक किंवा इंटरनेटचा वापर.
२. **ई-बँकिंग (E-Banking)** - इलेक्ट्रॉनिक साधने उदा. संगणक किंवा इंटरनेट, मोबाईल, टेलिफोनच्या माध्यमांचा वापर करून बँकिंग व्यवहार पार पाडणे म्हणजे ई-बँकिंग होय.
३. **कोअर बँकिंग (Core (Centralized Online Real-time Exchanges) Banking)** - बँक ग्राहकांना पायाभूत सेवा-सुविधा पुरविण्याच्या उद्देशाने विशिष्ट बँकेच्या सर्व शाखा एकमेकांना अशा पद्धतीने जोडणे की एका बँक शाखेचा ग्राहक हा त्या बँकेचा ग्राहक म्हणून ओळखला जातो व बँकेच्या सर्व शाखांच्या व्यवहारांचे केंद्रिकरण करून ग्राहकाला सेवा पुरविल्या जातात. तसेच

एका बँकेच्या सर्व शाखा या एकमेकांशी इंटरनेटच्या सहाय्याने अशाप्रकारे जोडल्या जातात की, त्यांची सर्व कार्ये कुठेही, केंव्हाही व कोणत्याही आपल्या बँक शाखेतून पूर्ण करता येतात. कोअर बँकिंग सोल्युशनच्या सहाय्याने एका बँकेच्या सर्व शाखांची कार्ये ही केंद्रिभूत (Centralized) केली जातात.

४. **इलेक्ट्रॉनिक माहितीची देवाण-घेवाण EDI (Electronic Data Interchanges) –** संगणकाच्या मदतीने बँक व्यवहारांचे आदन-प्रदान या अंतर्गत केले जाते.
५. **इलेक्ट्रॉनिक निधीचे हस्तांतरण EFT (Electronic Fund Transfer) –** इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतर ही संगणक आधारित एका बँक खात्यातून दुसऱ्या बँक खात्यात, एका बँक शाखेतून दुसऱ्या शाखेत, एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत किंवा इतर अनेक बँकांमध्ये तसेच एका शहरात, राज्यात, देशात किंवा संपूर्ण जगात निधी किंवा पैसे हस्तांतर करण्याची प्रमुख प्रणाली आहे, यात सर्व वित्तीय व्यवहार हे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पूर्ण केले जातात.
६. **स्वयंचलित गणक यंत्र (ATM - Automated Teller Machine) –** एटीएम म्हणजे बँकेने आपल्या ग्राहकांना स्वयंचलित यंत्राच्या सहाय्याने स्वयंसेवेच्या माध्यमातून किरकोळ बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे होय.
७. **फोन किंवा दूरध्वनी बँकिंग (Phone & Telephone Banking) –** फोन किंवा दूरध्वनी बँकिंग म्हणजे अशा प्रकारची सेवा होय की ज्या द्वारे बँक किंवा वित्तीय संस्था आपल्या ग्राहकांना फोनवरून किंवा दूरध्वनीच्या मदतीने बँकिंग व्यवहार पूर्ण करण्याची परवानगी देतात. या बँकिंग व्यवहारांमध्ये बँका जास्तीत जास्त दूरध्वनीचा वापर करतात. म्हणून या बँक सेवेला फोन बँकिंग असे म्हणतात.
८. **भ्रमणध्वनी बँकिंग (Mobile Banking) –** मोबाईल बँकिंग ही सेवा एम-बँकिंग या नावानेही ओळखली जाते. ही सेवा ग्राहकांना त्यांच्या मोबाईल संच किंवा मोबाईल फोनद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते.
९. **इंटरनेट बँकिंग अथवा ऑनलाईन बँकिंग (Internet Banking or Online Banking) –** इंटरनेट बँकिंग किंवा ऑनलाईन बँकिंग सेवेमुळे ग्राहक हा आपले सर्व व्यवहार घर, ऑफिस इ. ठिकाणी बसून किरकोळ किंवा वास्तविक (Virtual) बँक, क्रेडिट युनियन, किंवा बिल्डिंग सोसायटी यांच्याद्वारा परिचालित बँकेच्या सुरक्षित संकेतस्थळावरून (Website) पूर्ण करू शकतो.
१०. **इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम (Electronic Payment System) –** इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम ही इलेक्ट्रॉनिक बिल पेमेंट सिस्टिम या नावानेही ओळखली जाते. ही पद्धत पूर्णपणे ऑनलाईन किंवा इंटरनेट बँकिंगशी संबंधित आहे. या पद्धतीत विशेषतः ग्राहकाने (Depositor) सुपर बाजार, डिपार्टमेंटल स्टोअर्स, मॉल्स, जनरल स्टोअर्स अशा ठिकाणावरून पतपत्र (Credit Card) किंवा नावेपत्र (Debit Card) यांच्या मदतीने केलेल्या उधारीवरचे खरेदी बिल ग्राहकाच्या संमतीने परस्पर विक्रेत्याला किंवा धनकोला दिले जाते.

१.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

- १) ई-बँकिंगचा अर्थ आणि व्याख्या थोडक्यात लिहा.
- २) ई-बँकिंगचे महत्त्व विशद करा.
- ३) कोअर बँकिंगचा अर्थ स्पष्ट करा.

- ४) ई-बँकिंगची उत्क्रांती विशद करा.
- ५) ई-बँकिंगद्वारा पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ६) ई-बँकिंगद्वारा पुरविण्यात येणारी उत्पादने स्पष्ट करा.
- ७) ई-बँकिंगचे ग्राहकांना होणारे फायदे विशद करा.
- ८) ई-बँकिंगद्वारा बँकांना होणारे फायदे विशद करा.
- ९) ई-बँकिंगच्या मर्यादा स्पष्ट करा.
- १०) ई-बँकिंगच्या विकासात येणाऱ्या अडचणी स्पष्ट करा.

१.५ सारांश

माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात वित्तीय व्यवसाय आणि सेवा खूप झपाट्याने बदलत आहे. त्या अनुषंगाने बँका आणि वित्तीय संस्थांसुद्धा आपल्या व्यवसायामध्ये बदल करित आहेत व माहिती तंत्रज्ञानाबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करताना दिसून येत आहेत आणि ग्राहकांना नवनवीन सेवा सुविधा उपलब्ध करून देत आहेत व आपल्या सेवांच्या दर्जात वाढ करित आहेत. म्हणूनच बँका आपली सर्व कार्ये व सेवा आधुनिक संदेशवहन पद्धतीने म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या सहाय्याने आपल्या ग्राहकांना पुरवित आहेत. या इलेक्ट्रॉनिक साधनांमध्ये कॉम्प्युटर, टेलिफोन, मोबाईल, इंटरनेट, इ. साधनांचा समावेश होतो. म्हणजेच बँकिंग व्यवसाय पूर्णपणे ऑनलाईन झालेला दिसून येत आहे व या इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीच्या सहाय्याने ग्राहक आपले बँकिंग व्यवहार कॉम्प्युटर व इंटरनेटच्या सहाय्याने घरबसल्या पूर्ण करू शकतात. त्यासाठी त्यांना प्रत्यक्ष बँकेत जाण्याची गरज नाही. तसेच बँका या आधुनिक संदेशवहनाच्या साधनाच्या माध्यमातून ए.टी.एम., इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर, इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम, इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग सेवा, मोबाईल व टेलिबँकिंग, कोअर बँकिंग सुविधा इ. सेवा बँका ग्राहकांना उपलब्ध करून देत आहेत व जास्तीत जास्त ग्राहकांना आपल्याकडे आकर्षित करण्याचा व सध्याच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रभावीपणे वापर करण्याचा प्रयत्न करित आहेत.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

---

१. ई-बँकिंगचा अर्थ आणि व्याख्या थोडक्यात लिहा.
२. ई-बँकिंगचे महत्त्व विशद करा.
१. कोअर बँकिंगचा अर्थ स्पष्ट करा.
२. ई-बँकिंगची उत्क्रांती विशद करा.
३. ई-बँकिंगद्वारा पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा थोडक्यात स्पष्ट करा.
४. ई-बँकिंगद्वारा पुरविण्यात येणारी उत्पादने स्पष्ट करा.
५. ई-बँकिंगचे ग्राहकांना होणारे फायदे विशद करा.
६. ई-बँकिंगद्वारा बँकांना होणारे फायदे विशद करा.
७. ई-बँकिंगच्या मर्यादा स्पष्ट करा.
८. ई-बँकिंगच्या विकासात येणाऱ्या अडचणी स्पष्ट करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) श्याम साळुंखे आणि विजल माटे, (२०१०) आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती, जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन.
- २) श्रीधर देशपांडे आणि विनायक देशपांडे, (२००४) वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार, मुंबई - हिमालया पब्लिशिंग हाऊस
- ३) Verma, S. B. & Gupta, E-Banking & Development of Banks.
- ४) Shekhar, K. C. (२००६), Banking Theory & Practice. New Delhi, Vikas Publication.

घटक क्रमांक - ५ मध्यवर्ती बँक

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ मध्यवर्ती बँकेचे अर्थ व कार्ये
- १.३ रिझर्व्ह बँकेची कार्ये
  - १.३.१ चलन निर्मिती व व्यवस्थापन
  - १.३.२ सरकारची बँक
  - १.३.४ बँकांची बँक
  - १.३.५ विनिमय दराचे नियंत्रण
  - १.३.६ पतनियंत्रण
  - १.३.७ पर्यवेक्षण कार्ये
  - १.३.८ समाशोधन गृहाचे कार्ये
  - १.३.९ प्रवर्तन कार्ये
  - १.३.१० आर्थिक व सांख्यिकी माहिती गोळा करून प्रसिद्ध करणे
  - १.३.११ विकासात्मक कार्ये
- १.४ मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँक यातील फरक
- १.५ मध्यवर्ती बँकेचे चलन विषयक धोरण, उद्देश
- १.६ प्रस्तावना
- १.७ चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे
  - १.७.१ तटस्थ पैशाचे धोरण
  - १.७.२ किमत पातळी स्थिर ठेवणे
  - १.७.३ स्थिर विनिमय दर
  - १.७.४ बेरोजगारीवर नियंत्रण ठेवणे
  - १.७.५ आर्थिक वाढ
  - १.७.६ आर्थिक स्थैर्य
- १.८ चलन विषयक धोरण
- १.९ पतनियंत्रणाची चलन विषयक साधने
  - १.९.१ प्रस्तावना
- १.१० संख्यात्मक पतनियंत्रण साधने
  - १.१०.१ बँक रेट
  - १.१०.२ खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी-विक्री

- १.१०.३ राखीव निधीत बदल करणे
 १.१०.४ गुणात्मक पतनियंत्रण
 १.१०.५ तारणमूल्य व कर्ज यामध्ये बदल
 १.१०.६ विभेधात्मक व्याजदर
 १.१०.७ प्रसिद्ध
 १.१०.८ भाडे खरेदी कर्जावर नियंत्रण
- १.११ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न/उपक्रम
 १.१२ सारांश
 १.१३ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ
 १.१४ अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याच्या दृष्टीने मध्यवर्ती बँकेची भूमिका
- १.१४.१ वित्तीय संस्थांच्या विकासास मदत
 १.१४.२ बँक व्यवसायाचा विकास
 १.१४.३ चलन विषयक स्थैर्य
 १.१४.४ नाणे बाजाराचे नियंत्रण
 १.१४.५ नियंत्रित विस्तार
 १.१४.६ गुंतवणुकीस प्रोत्साहन
 १.१४.७ प्रादेशिक समतोल साधणे
 १.१४.८ शासनासाठी बचतीची गतिशीलता व वित्तीय साधनाची निर्मिती करणे
 १.१४.९ तुटीच्या अर्थभरण्यास मदत
 १.१४.१० बँकेचा शाखा विस्तार
 १.१४.११ निर्यात वाढ
 १.१४.१२ संशोधन व प्रशिक्षण
 १.१४.१३ केंद्र सरकारचा सल्लागार
- १.१५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
 १.१६ सारांश
 १.१७ पारिभाषिक शब्द
 १.१८ संदर्भ सूची
 १.१९ सरावासाठी प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- * मध्यवर्ती बँकेचा उदय व प्रगतीचा विस्तार याचा अभ्यास करण्यात येईल.
- * बँकेची जी विविध कार्ये आहेत त्यांचे विवेचन करण्यात येईल.
- * सरकारी बँक, बँकाची बँक, चलन निर्मिती, परकीय गंगाजळी याबाबत मध्यवर्ती बँकेच्या कार्याच्या पद्धतीचे विवेचन करणे.
- * मध्यवर्ती बँकेच्या व व्यापारी बँकांच्या कार्यपद्धतीतील फरक अभ्यासणे

- * मध्यवर्ती बँकेच्या चलन विषयक धोरणाचे मूल्यमापन करता येईल.
- * पत नियंत्रणाची साधने ह्यांचा आढावा घेण्यात येईल.
- * अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याची मध्यवर्ती बँकेची भूमिका ह्या कार्याचे विवेचन करता येईल.

१.१ प्रस्तावना

देशाच्या चलन व्यवस्थेला व बँकिंग व्यवस्थेला आकार व दिशा देण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँक करते. देशातील नाणे बाजार, भांडवल बाजार व बँक व्यवसायावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रत्येक देशात मध्यवर्ती बँक आवश्यक असते. मध्यवर्ती बँक ही देशाच्या आर्थिक हिताचा विचार करून स्थापन करण्यात आलेली आहे. मागासलेल्या देशात आर्थिक विकासासाठी उपयुक्त अशी वित्तीय कार्ये करते. पहिल्या महायुद्धानंतर नव्याने स्वतंत्र झालेल्या बहुतेक राष्ट्रात बँक स्थापन झाल्या. हिंदुस्थानात १७७३ मध्ये गव्हर्नर वॉरन हेस्टिंग्ज यांनी मध्यवर्ती बँक स्थापण्याची भूमिका मांडली होती. त्यानुसार बँक इन बेंगॉल अँड बाहार बँक स्थापन झाली होती. परंतु ती अल्पायुषी ठरली. १८०६ मध्ये प्रेसिडेन्सी बँक ऑफ बेंगॉल, १८४० मध्ये प्रेसिडेन्सी बँक ऑफ बॉम्बे व १८४३ मध्ये प्रेसिडेन्सी बँक ऑफ मद्रास या इलाखा बँक स्थापन करण्यात आल्या.

पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात भारतीय चलन व्यवस्था व बँक व्यवसायात अस्थिरता निर्माण झाली. संयुक्त भांडवली तत्त्वावर बँक स्थापन करण्यात आली. परंतु ती लवकरच बुडाली. १९२१ मध्ये इलाखा बँकाचे एकत्रिकरण करून दि इंपीरियल बँक ऑफ इंडिया स्थापन करण्यात आली. या बँकेला मध्यवर्ती बँकेची जबाबदारी देण्यात आली. परंतु ही बँक इतर बँकांशी स्पर्धा करू लागली. १९२६ मध्ये सरकारने सर हिल्टन यंग यांच्या अध्यक्षतेखाली रॉयल कमिशन ऑफ इंडिया करन्सी अँड फायनान्स स्थापन केले. परंतु सरकार व विधिमंडळ यांच्यातील भेदामुळे मध्यवर्ती बँक अस्तित्वात आली नाही. १९३१ मध्ये सेंट्रल बँकिंग एन्क्वायरी कमिटीने रिझर्व्ह बँक स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार १९३१ मध्ये विधिमंडळात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अँक्ट संमत झाला. १ एप्रिल १९३५ पासून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया स्थापन झाली. स्वातंत्र्यानंतर हिंदुस्थानची फाळणी होऊनही जून १९४८ पर्यंत पाकिस्तानला आपली सेवा बँकेने दिली आहे. १९४८ मध्ये राष्ट्रीयकरणाचा कायदा संसदेने संमत केला व १ जानेवारी १९४९ पासून भारताची रिझर्व्ह बँक ही पूर्णपणे सरकारी मालकीची व सरकारी नियंत्रित बँक झाली. भारताच्या रिझर्व्ह बँकेची रचना व कार्यपद्धती इंग्लंडमधील बँक ऑफ इंग्लंडच्या धर्तीवर आधारित आहे. त्यानुसार रिझर्व्ह बँकेचे चलन विभाग व बँकिंग विभाग असे विभाजन केलेले आहे.

१.२ मध्यवर्ती बँकेचे अर्थ व कार्ये

(Meaning Origin & Functions of Central Banks)

भारताचा भौगोलिक प्रदेश विचारात घेऊन पूर्व-पश्चिम, उत्तर व दक्षिण या चार विभागात कलकत्ता, मुंबई, नवी दिल्ली आणि मद्रास या ठिकाणी प्रादेशिक स्थानिक मंडळे स्थापन केलेली आहेत. बँकेच्या कारभाराच्या सोईसाठी भारतात निरनिराळ्या ठिकाणी कार्यालये व शाखा उघडलेल्या आहेत. भारताबाहेर लंडन येथे एक कार्यालय असून भारतात स्टेट बँक गटाला रिझर्व्ह बँकेचे प्रतिनिधी म्हणून अधिकार दिलेला आहे. सदर बँकेचे प्रमुख कार्यालय मुंबईत असून प्रशासनाचे कार्य वेगवेगळ्या विभागामार्फत

चालते. देशात समभाग मंजूर करताना सर्व विभागाचा समावेश राहिल अशा पद्धतीने समभाग वितरीत केले आहे. ब्रम्हदेशातील रंगून या ठिकाणी ही समभावाची विक्री केलेली आहे. व्यक्तिगत सभासदांना आलेला दहा मतांचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. १९३४ व्या भारतीय रिझर्व्ह बँक कायद्यान्वये रिझर्व्ह बँकेला देशाच्या आर्थिक हिताचा विचार करून स्वायत्त संस्थेचा दर्जा दिलेला आहे व विशेष अधिकारही दिलेले आहेत. सरकारच्या वतीने चलननिर्मिती विभाग, मध्यवर्ती बँकिंग विभाग आणि कृषि पत विभाग यांची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. त्याकरिता बँकेत स्वतंत्र विभाग स्थापन केलेले आहेत आणि मध्यवर्ती बँक म्हणून कार्य करण्याकरिता अनुषंगिक असे वित्त विभाग स्थापन करून त्यांच्यातील परस्पर सहकार्याने मध्यवर्ती बँक निर्णय घेऊन आपले बँकिंग विभागाचे कार्य करित असते. तसेच स्वायत्त दर्जा असल्यामुळे देशाच्या चलनाची जबाबदारी ही आहे.

रिझर्व्ह बँकेला देशाच्या आर्थिक हिताचा विचार करून स्वायत्त संस्थाचा दर्जा दिलेला आहे व विशेष अधिकारही दिलेले आहेत. सरकारच्या वतीने चलन निर्मिती विभाग, मध्यवर्ती बँकिंग विभाग आणि कृषि पत विभागाची जबाबदारी तिच्यावर सोपविण्यात आली आहे. त्यासाठी बँकेत स्वतंत्र विभाग स्थापन केलेले आहेत. मध्यवर्ती बँक म्हणून जबाबदारी पूर्ण करण्यासाठी वित्त विभाग केंद्रीय कार्यालयात स्थापन केलेले आहेत. भारत हा विकसनशील देश असल्यामुळे रिझर्व्ह बँकेवर शेती, उद्योग आणि इतर क्षेत्रांचा विकास घडविण्याचीही जबाबदारी आहे.

१.३ रिझर्व्ह बँकेची कार्ये

ज्या बँकेला देशाच्या आर्थिक व बँकिंग प्रणालीमध्ये महत्त्वाचे स्थान असून, जी बँक सरकारची बँक म्हणून काम करते, चलन निर्मितीचे काम करते त्या बँकेला मध्यवर्ती बँक असे म्हटले जाते.

१.३.१ चलन निर्मिती व व्यवस्थापन

रिझर्व्ह बँकेला कायद्याच्या कलम २२ अन्वये चलन निर्मितीचा एकाधिकार देण्यात आला आहे. चलन विभाग एक स्वतंत्र भाग असून त्याद्वारे कागदी नोटांची (चलनाची) छपाई केली जाते. दोन रुपयांपासून १००० रुपये मूल्यांचा वेगवेगळ्या नोटा रिझर्व्ह बँक छापत असते. एक रुपयाची नोट व एक रुपयापेक्षा कमी किमतीची नाणी भारत सरकारकडून परिचलनात आणली जातात. भारतात रोख पैशांचा वापर अधिक असल्याने त्यामुळे बँकेला कागदी पैशांची निर्मिती सतत करावी लागते. किमान राखीव निधी पद्धती मार्फत चलनाची निर्मिती केली जाते. त्यानुसार २०० कोटीचा निधी असून ११५ कोटी रुपयांचा निधी सोन्याच्या स्वरूपात आहे तर ८५ कोटी निधी विदेशी चलनाच्या स्वरूपात आणि रोख्यांच्या स्वरूपात आहे. त्याशिवाय व्यापारी बँकांना रोख रकमेची कमतरता निर्माण झाली की, त्या आपल्या जवळील हुंड्यांची रिझर्व्ह बँकेत बँकिंग विभागात फेरगुंतवणूक करतात त्यातून रोखतेची गरज पूर्ण होते.

१.३.२ सरकारची बँक

रिझर्व्ह बँक कायद्याच्या कलम २०, २१, व २१ अ अन्वये स्थापन झाली. रिझर्व्ह बँकिंग सरकारच्या वतीने सार्वजनिक कर्ज उभारण्याची व त्यावर व्याज देण्याची व वेळेवर परतफेड करण्याची अशी सर्व व्यवस्थापनाची जबाबदारी असते. केंद्र व राज्य सरकारकडून या कामाचे कमिशन मिळते. रिझर्व्ह बँक सरकारची बँकर, हस्तक व सल्लागार म्हणून काम करते. राज्य व केंद्र सरकारच्या वतीने पैसे स्वीकारते

सरकारचे येणे वसूल करत, राज्य व केंद्र सरकारच्या वतीने पैसे देणे, सरकारचे पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी व एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पाठविणे, सरकारची शिल्लक सांभाळणे, सार्वजनिक कर्जाची व्यवस्था पाहणे, राज्य व केंद्र सरकारची पैशाची तात्पुरती गरज भागविण्यासाठी त्यांना ९० दिवस मुदतीचे कर्ज देणे, सरकारचे परकीय विनिमयाचे व्यवहार सांभाळणे, आंतरराष्ट्रीय संस्थात भारत सरकारचे प्रतिनिधित्व करणे व त्यांची वर्गणी भरणे ह्या संस्थांवर भारत सरकारचे प्रतिनिधी पाठविणे, भारत सरकारला आर्थिक व बँकिंग प्रश्नाबाबत सल्ला देणे, अर्थसंकल्प, पंचवार्षिक योजना याबाबत भांडवल उभारणी करतांना सरकार रिझर्व्ह बँकेचा सल्ला घेत असते. नाणे बाजार व भांडवल बाजारावर नियंत्रण ठेवणे व त्याबाबत निर्णय घेणे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक व इतर संस्थांशी आर्थिक व्यवहार व इतर देशांशी होणारे आर्थिक कर्ज विषयक करार, कर्जाचे व्यवस्थापन व परतफेडीची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेवर असते.

१.३.४ बँकांची बँक

देशातील व्यापारी बँकांवर नियंत्रण ठेवणे व बँक व्यवसायाचा योग्य प्रकारे विकास करण्यासाठी, पतनिर्मितीचे प्रतिकूल परिणाम टाळण्यासाठी बँकांची बँक म्हणून रिझर्व्ह बँकेला काम करावे लागते. व्यापारी बँकांच्या रोखतेची गरज पूर्ण करण्याचे कार्य रिझर्व्ह बँकेला करावे लागते. व्यापारी बँकेबाबत, नियंत्रक, मित्र, मार्गदर्शक अशी रिझर्व्ह बँकेची भूमिका असते. व्यापारी बँकांची कार्यक्षमता, लाभप्रदता वाढविणे, खाजगी क्षेत्रात नवीन बँकांना, विदेशी बँकांना परवानगी देणे, अनुउत्पादक मालमत्तेवर व अनावश्यक व्यापारी बँकेच्या स्पर्धांवर नियंत्रण ठेवणे, व्यापारी बँकांच्या व्यवहारांवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यासाठी **वित्तीय पर्यवेक्षण मंडळ** स्थापन केले आहे. पतपुरवठ्यासाठी व्यापारी बँकांना रिझर्व्ह बँकेवर अवलंबून राहावे लागते व संकट काळात शेवटचा आश्रयदाता म्हणून रिझर्व्ह बँकेला कार्य करावे लागते. १९४९ च्या भारताच्या बँकिंग कंपनी कायदानुसार भारत सरकारने रिझर्व्ह बँकेला व्यापारी व सहकारी बँकांवर नियंत्रण ठेवण्याचे अनेक अधिकार दिले आहेत. परवाना पद्धती, एकूण ठेवीचा ठराविक हिस्सा मध्यवर्ती बँकेत ठेवणे, दर आठवड्याला बँकेच्या हिशोबाची व आर्थिक व्यवहारांची तपासणी संचालकांच्या नियुक्तीसाठी संमती, बँकाचे विलिनीकरण असे विविध अधिकार रिझर्व्ह बँकेला मिळाले असून, त्याचा योग्य प्रकारे वापर करून भारतीय बँक व्यवसाय प्रगत देशाच्या बँक व्यवसायाच्या बरोबरीचा आलेला आहे.

१.३.५ विनिमय दराचे नियंत्रण

सुरुवातीपासूनच रिझर्व्ह बँकेत स्वतंत्र विनिमय नियंत्रण विभाग आहे. १९४७ मध्ये सरकारने विदेशी चलन नियंत्रण कायदा अस्तित्वात आणला आहे. त्याचे रूपांतर विदेशी चलन व्यवस्थापन कायद्यात आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या कमल १७ अन्वये व कलम ४० अन्वये सरकारच्या वतीने रिझर्व्ह बँकेला विनिमय नियंत्रणाचा अधिकार मिळालेला आहे. या कायदानुसार परकीय चलन, त्याचे कर्ज रोखे, खरेदीसाठी आवश्यक सोने असे व्यवहार रिझर्व्ह बँकेमार्फत केले जातात. मौल्यवान धातूच्या आयाती व निर्यातीवरही रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण आहे. भारतात परकीय भांडवल गुंतवणाऱ्यांना त्याचा मोबदला रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीने विदेशी चलनात रूपांतरित करता येतो. अलीकडे रिझर्व्ह बँकेने विनिमय व्यवहारावरील नियंत्रणे शिथिल केली आहेत.

१.३.६ पतनियंत्रण

व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीच्या व्यवहाराचे नियंत्रण करणे रिझर्व्ह बँकेचे महत्वाचे कार्य आहे. बँकांची जसजशी प्रगती होत जाते तसतशी पतनिर्मिती वाढत जाते. व्यापारी बँका आर्थिक फायदा मिळविण्यासाठी कर्ज व्यवहारात वाढ करून पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात करतात. त्यामुळे चलनवाढ व भाववाढ होऊन अर्थव्यवस्थेवर दुष्परिणाम होतात. १९४९ च्या बँकिंग नियमन कायदानुसार बँकेन कर्ज कोणाला द्यावे, देऊ नये, ते कोणत्या कारणांसाठी द्यावे अथवा देऊ नये हे सांगण्याचा अधिकार रिझर्व्ह बँकेला आहे. १९५६ पासून पतनियंत्रणाच्या संख्यात्मक साधनाबरोबरच गुंतवणूक साधनांचा वापर वाढलेला आहे. पतनियंत्रण परिणामकारक होण्यासाठी पूरक अशा वित्तीय व व्यापार विषयक धोरणांची व सर्व प्रकारचे वित्तीय व्यवहार रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली आणण्याची आवश्यकता आहे.

१.३.७ पर्यवेक्षण कार्य

रिझर्व्ह बँकेला चलन विषयक कार्याबरोबरच अचलनविषयक कार्य ही करावी लागतात. देशातील बँक व्यवसायाचे पर्यवेक्षण करून बँक व्यवसायाचा पाया भक्कम करून विकास व्हावा याकरिता रिझर्व्ह प्रयत्नशील असते. रिझर्व्ह बँकेला १९३४ व १९४९ च्या कायदानुसार बँकेला परवाना देणे, स्थापना, शाखा विस्तार, मालमत्तेची रोखता, व्यवस्थापन, कामकाज पद्धती एकत्रीकरण पुनर्रचना इत्यादी बाबत अधिकार मिळालेले आहेत. राष्ट्रीयीकरणानंतर रिझर्व्ह बँकेची जबाबदारी मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आर्थिक विकास करण्यासाठी व टिकविण्यासाठी रिझर्व्ह बँक कार्य करित असते. पर्यवेक्षण कार्यामुळे व्यापारी बँकांची कार्यपद्धती व विकासात्मक बदल मोठ्या प्रमाणात होऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेला निश्चित स्वरूपाची दिशा मिळालेली आहे.

१.३.८ समाशोधन गृहाचे कार्य

बँका बँकामध्ये जे व्यवहार धनादेशामार्फत (चेक्स) केले जातात त्याची पूर्तता करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने आपल्या शाखा व स्टेट बँकेच्या विविध शाखांत समाशोधन गृह स्थापन केले आहेत. अलीकडे समाशोधन गृहात संगणक प्रणालीचा वापर केला जातो. काही तासातच एम.आय.सी.आर. चेक्सचे कोट्यवधी रुपयांचे व्यवहार केले जातात. देशातील बँकांना आपआपासातील देण्या-घेण्याचे व्यवहार मिटविण्याचे कार्य या गृहामार्फत केले जाते.

१.३.९ प्रवर्तन कार्य

रिझर्व्ह बँक देशाचा नियोजनबद्ध आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी व सर्व क्षेत्रांना योग्य प्रमाणात आर्थिक पुरवठा व्हावा याकरिता विविध संस्थांची स्थापना करते. त्यात प्रामुख्याने कृषि पत पुरवठा विभाग, गोदाम महामंडळ, राष्ट्रीय शेती, कर्ज निधी, कृषि पुनर्वित्तीय महामंडळ, औद्योगिक पतपुरवठा, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात पत पुरवठा करण्यासाठी आयात-निर्यात बँक, हुंडी बाजार योजना प्रशिक्षण तसेच वित्तीय व भांडवल बाजाराच्या सुधारणा, शेती उद्योग व निर्यात व इतर क्षेत्राची प्रगतीकरिता विविध प्रवर्तनात्मक कार्ये रिझर्व्ह बँके मार्फत केले जातात.

१.३.१० आर्थिक व सांख्यिकी माहिती गोळा करून प्रसिद्ध करणे

रिझर्व्ह बँकेवर संपूर्ण अर्थव्यवस्थेची जबाबदारी आहे. त्याकरिता देशातील आर्थिक घडामोडीची दखल घेणे, सर्व क्षेत्राची प्रगती होईल असे धोरण स्वीकारणे, सरकारला शेती, उद्योग, बँक व्यवसाय, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, चलन व्यवस्था व विदेशी विनिमय इत्यादी बाबतीत योग्य धोरण आखण्यासाठी मार्गदर्शन करणे, आर्थिक पाहणी व संशोधन प्रकल्प कार्यान्वित करणे, आर्थिक नियोजनाबाबत सरकारला सल्ला देणे, नाणे बाजार व भांडवल बाजाराच्या व्यवहारावर लक्ष ठेवणे यासाठी रिझर्व्ह बँकेने स्वतंत्र आर्थिक विभाग निर्माण केला आहे. सांख्यिकीय विभागामार्फत विविध प्रकारची आकडेवारी गोळा केली जाते. त्याच्या आधारे विविध प्रकारचे किंमत निर्देशांक, समभाग, रोखेबाजाराचा निर्देशांक, विविध क्षेत्रातील उत्पादनांचे निर्देशांक तयार केले जातात. आर्थिक सांख्यिकी तंत्र संगणक वापरून आकडेवारीचे विश्लेषण केले जाते व आपला मासिक, वार्षिक अहवाल व इतर अहवालात माहिती प्रसिद्ध केली जाते.

१.३.११ विकासात्मक कार्ये

भारत विकसनशील देश असल्यामुळे जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी रिझर्व्ह बँक सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. देशापुढे नव्याने निर्माण होणाऱ्या गरजा आणि समस्या सोडविण्यात रिझर्व्ह बँक आपले विकासात्मक धोरण निश्चित करत असते. दुष्काळ, युद्ध, देण्या घेण्याच्या आढावातील असमतोलता, जागतिक बँक व इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून कर्ज व मदत, त्या घटकांबाबत शासनाला मदत करण्याचे रिझर्व्ह बँकेचे विकासात्मक धोरण आहे.

भारतीय रिझर्व्ह बँक मध्यवर्ती बँकेची परंपरागत कार्ये व देशाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देण्यासाठी अपरंपरागत कार्यही करत असते.

१.४ मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँक यातील फरक

मध्यवर्ती बँक	व्यापारी बँक
१. मध्यवर्ती बँक संपूर्ण देशात एकच असते व आवश्यकतेनुसार तिच्या शाखा उघडल्या जातात.	१. व्यापारी बँकेच्या अनेक शाखा असून तिचे देशभर जाळे पसरलेले असते व देशाबाहेरही शाखा असतात.
२. मध्यवर्ती बँक इतर बँकांशी स्पर्धा करीत नाही तर मार्गदर्शन, मित्रत्वाचे संबंध असतात.	२. व्यापारी बँका आपआपासात स्पर्धा करतात व व्यवसाय वाढवितात.
३. मध्यवर्ती बँक देशाचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी चलन व्यवस्था सांभाळण्यासाठी, पतनियंत्रण करण्यासाठी कार्य करते.	३. व्यापारी बँकांचा प्रमुख हेतू नफा मिळविणे हाच असतो. पतनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात करतात.
४. मध्यवर्ती बँकेचे ग्राहक व खातेदार देशातील विविध बँका असतात.	४. व्यापारी बँका सर्वसामान्य नागरिक व संस्था यांना ग्राहक सेवा देत असतात.
५. मध्यवर्ती बँकेची मालकी ही सरकाराची	५. व्यापारी बँका सरकारी व खाजगी स्वरूपात

असते. व्यवस्थापन सरकारने नियुक्त केलेले असते. सरकारचे पूर्णपणे नियंत्रण असते.

आढळून येतात.

६. मध्यवर्ती बँकेस चलन निर्मितीचा अधिकार असतो.	६. व्यापारी बँकांना पतनिर्मितीचा अधिकार असतो.
७. नाणे बाजार, भांडवल बाजार, यावर नियंत्रण असून विकासासाठी सतत प्रयत्न करित करतात.	७. व्यापारी बँका नाणे बाजार व भांडवल बाजाराचा एक घटक म्हणून कार्य करतात.
८. मध्यवर्ती बँक सरकार व बँकांच्या ठेवी फक्त स्वीकारित असते.	८. व्यापारी बँका सर्वसामान्य लोक व संस्थांच्या ठेवी सांभाळण्याचे कार्य करते.
९. मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करते.	९. व्यापारी बँका मध्यवर्ती बँकेच्या आदेशाचे पालन करतात.
१०. मध्यवर्ती बँकेचे विविध प्रकार आढळून येत नाहीत. अनुसूचित एक शाखा-अनेक शाखा	१०. व्यापारी बँका विविध प्रकारात म्हणजे खाजगी, सार्वजनिक, अनुसूचित बिगर स्वरूपात असतात.
११. मध्यवर्ती बँक बँकांची बँक म्हणून कार्य करते.	११. व्यापारी बँकांना मध्यवर्ती बँकेच्या पूर्व परवानगीशिवाय व्यवहार करता येत नाही.
१२. मध्यवर्ती बँक पतनिर्मिती व पतनियंत्रण करित असतात.	१२. व्यापारी बँका फक्त पतनिर्मिती करतात.
१३. देशातील सर्व बँक व्यवहाराचा शेवटचा आश्रयदाता म्हणून काम करित असते.	१३. व्यापारी बँका फक्त आपल्या ग्राहकांच्या हितासाठी कार्य करतात.

मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँक यांच्यामध्ये मालकी, उद्दिष्टे, नियंत्रण व व्यवहार करण्याच्या पद्धती यानुसार फरक केला जात असतो. मध्यवर्ती बँक व व्यापारी बँक एकमेकांच्या सहकार्याशिवाय अर्थव्यवस्थेत व्यवहार करू शकत नाही फक्त तौलनिक अभ्यास करण्यासाठी या बँकांच्या कार्यपद्धतीत कशा स्वरूपाचा भेद आहे हे अभ्यासले जाते.

१.५ मध्यवर्ती बँकेचे चलनविषयक धोरण

उद्देश

१. देशाची पतचलनाची गरज भागविण्यासाठी कार्य करते.
२. देशात पूर्ण रोजगाराची पातळी गाठण्यासाठी प्रयत्न.
३. देशाचा आर्थिक विकास करण्यास उपयुक्त.
४. विनिमयाचा दर स्थिर राखण्यास मदत.
५. मध्यवर्ती बँकेमार्फत संपूर्ण देशाच्या चलन पुरवठ्यावर व पत पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेचे चलन विषयक धोरण.

१.६ प्रस्तावना

देशाच्या चलन व्यवस्थेशी जे धोरण संबंधित असते त्या धोरणास चलनविषयक धोरण/चलन नीती असे म्हणतात. सर्वसाधारणापणे अर्थव्यवस्थेतील एकूण चलन पुरवठ्यावर परिणाम करण्यासाठी देशाची मध्यवर्ती बँक जे धोरण अंमलात आणते त्याला चलन विषयक धोरण म्हणतात. चलन विषयक साधनांचा उपयोग करून पूर्ण रोजगाराची पातळी गाठणे, किंमत पातळीचे ध्येय आणि आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी मध्यवर्ती बँक देशातील एकूण चलन पुरवठा आणि पत पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी चलन विषयक धोरण उपयोगात आणले. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत चलन विषयक धोरणाने गुंतवणूक पातळी उंचावण्यासाठी साधनसामुग्री परिणामकारक रितीने गोळा करता आली पाहिजे. तेजीच्या परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणात चलनाची निर्मिती करून पतपैसा निर्माण केला जातो. त्यामुळे गुंतवणूक वाढून वस्तूची मागणी वाढते. परंतु दीर्घ उत्पादनाच्या वस्तू निर्माण करण्यासाठी मोठा कालावधी लागत असल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत भाववाढीअतिरेकी दाब निर्माण होतो. किमती मोठ्या प्रमाणात वाढू लागतात. सट्टेबाज व साठा करणारे वस्तूचा मोठ्या प्रमाणात साठा करतात. त्यामुळे वस्तूची टंचाई निर्माण होऊन किंमत वाढ वेगाने होते. अशा भाववाढीचा बचतीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. बचतदार उत्पादन संस्थेत गुंतवणूक करण्यापेक्षा तो पैसा सट्टेबाजीच्या व्यवहारासाठी वापरतात. त्यामुळे गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. बचत-गुंतवणुकीवर विपरीत परिणाम होऊन देशाच्या आर्थिक वृद्धीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. म्हणूनच अर्थव्यवस्था चलनाधिष्ठित होण्यासाठी किंमत पातळीतील वाढ मर्यादित असली पाहिजे. गुंतवणूक वाढविण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेचे चलन उपलब्ध करून दिले पाहिजे. त्याचबरोबर भाव वाढीची अतिरेकी परिस्थिती निर्माण होणार नाही असे धोरण मध्यवर्ती बँकेने स्विकारले पाहिजे. थोडक्यात आर्थिक धोरणाची उद्दीष्टे गाठण्यासाठी मध्यवर्ती बँक देशातील चलन पुरवठा नियंत्रिती करण्यासाठी ज्या साधनांचा वापर करते त्यास चलन निर्मिती असे म्हणतात.

१.७ चलन विषयक धोरणांची उद्दिष्टे (Objectives of Monetary Policy)

चलन विषयक धोरणाची परिणामकारकता आर्थिक कार्यक्षमतेने होण्याकरिता या धोरणांची पुढील उद्दिष्टे विचारात घ्यावी लागतात.

१.७.१ तटस्थ पैशाचे धोरण

पैशाचे कार्य म्हणजे विनिमय माध्यम असे मानूनच उत्पादन मूल्य, रोजगार व उत्पन्न इत्यादींवर पैशांच्या पुरवठ्यातील बदलांचे परिणाम टाळण्यासाठी तटस्थ पैशाच्या धोरणाचा उपयोग केला जातो. या धोरणामुळे आर्थिक स्थैर्य होण्यास मदत होते.

१.७.२ किंमत पातळी स्थिर ठेवणे

किंमत वाढ आणि किंमत घट देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम घडवून आणू शकतात. किंमत वाढीमुळे स्थिर उत्पादन असणाऱ्या गटातील लोकांच्या उपभोगावर प्रतिकूल परिणाम होतो. तर व्यापारी उद्योजक व्यावसायिक लोकांना किंमत वाढीमुळे आर्थिक नफा मिळतो. त्यामुळे समाजात आर्थिक

विषमता वाढते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो. हे परिणाम टाळण्यासाठी किंमत पातळी स्थिर ठेवणे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

१.७.३ स्थिर विनिमय दर

विनिमय जर स्थिर असेल तर देशातील चलनावर लोकांचा विश्वास बसून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होण्यास मदत होते. विनिमय दराच्या स्थैर्यामुळे विदेशी चलनातील सट्टेबाजीच्या व्यवहारास पायबंद बसतो. जे देश आर्थिक विकासासाठी परराष्ट्रीय व्यापारावर अवलंबून असतात त्यांच्या दृष्टीने विनिमय दराच्या स्थैर्याला महत्त्वाचे स्थान असते.

१.७.४ बेरोजगारीवर नियंत्रण ठेवणे

बेरोजगारीचे प्रमाण मर्यादित ठेवणे म्हणजेच देशात पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती निर्माण करणे होय. हे चलन विषयक धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. बेरोजगारीचे प्रमाण मर्यादित ठेवले तर आपोआपच देशात किंमत पातळी व स्थिर विनिमय दर ही उद्दिष्टे साध्य होतात. दिलेल्या वेतन पातळीवर काम करण्याची तयारी असणे याचा अर्थ पूर्ण रोजगार पातळी प्रस्थापित होत आहे असे मानले जाते.

१.७.५ आर्थिक वाढ

आर्थिक वाढ ही दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे. आधुनिक काळात लोकांचे जीवनमान, राहणीमान उंचावण्याच्या दृष्टीने आर्थिक वाढीच्या उद्दिष्टास महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आर्थिक विकास साधला जात असताना रोजगार पातळीत आपोआपच वाढ होत जाते.

१.७.६ आर्थिक स्थैर्य

मध्यवर्ती बँकेला तेजीच्या व आर्थिक मंदीच्या काळात वेगवेगळ्या प्रकारचे चलन विषयक धोरण जाहीर करून आर्थिक स्थैर्य निर्माण करावे लागते. कारण तेजी - मंदी चक्रामुळे अर्थव्यवस्थेत देखील चढ-उतार निर्माण होत असतात. अशा व्यापारी चक्रांचे परिणाम टाळण्यासाठी आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करावे लागते.

चलन विषयक धोरणांचे प्रमुख उद्दिष्ट अर्थव्यवस्थेचा संतुलित विकास हे असते. त्याकरिता तटस्थ पैसा, स्थिर किंमत पातळी, स्थिर विनिमय दर, पूर्ण रोजगार, आर्थिक वाढ यांच्यासह आर्थिक स्थैर्य अपेक्षित आहे.

१.८ चलनविषयक धोरण (Monetary Targeting)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत १९९० मध्ये जी मंदीची परिस्थिती निर्माण झाली होती त्याचा अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होत होता. प्रामुख्याने विनिमय दरातील मोठा बदल आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेली तूट व अनिवासी भारतीय नागरिकांनी मोठ्या प्रमाणात बँकामधील बचत काढून घेतल्यामुळे, अर्थव्यवस्थेत जी असमतोलाची परिस्थिती निर्माण झाली होती ती सुधारण्यासाठी चलनविषयक ध्येय निश्चित करण्यात आले आणि त्यानुसार अर्थव्यवस्थेत पुढील प्रकारचे बदल घडून येऊन अर्थव्यवस्थेला चलन विषयक धोरणामुळे स्थैर्य प्राप्त झाले आहे.

१९९१ चा टप्पा नवीन आर्थिक धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त होण्यास चलन विषयक धोरणांचे यश दिसून येते.

१.९ पतनियंत्रणाची चलनविषयक साधने (Monetary Instruments of Credit Controls)

१.९.१ प्रस्तावना

देशातील एकूण पैसा हा विधिग्राह्य पैसा व पतपैसा या दोन घटकात विभागलेला असतो. विधिग्राह्य पैसा मध्यवर्ती बँकेमार्फत तयार केला जातो. तर व्यापारी बँका पतपैशाची निर्मिती करतात. त्यासाठी कर्ज देणे व व्यापारी हुंड्या वटविणे याचा अवलंब करतात. व्यापारी बँका कर्ज देण्यासाठी रोख स्वरूपातील पैसा ठेवी व मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊन आणि गुंतवणूक केलेले दस्तऐवज विकून उपलब्ध करतात. म्हणूनच व्यापारी बँकांच्या कर्ज व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्यांच्याकडे येणाऱ्या रोख पैशांचे मध्यवर्ती बँकेला नियमन करावे लागते. व्यापारी बँकेकडील रोख पैसा कमी-जास्त करण्यासाठी मध्यवर्ती बँक अनेक अधिकारांचा उपयोग करते. या अधिकारालाच पतनियंत्रणाची साधने असे म्हटले जाते. कर्ज व्यवहारातून पतपैसा निर्माण होत असतो. मध्यवर्ती बँक निर्मित पैसा आणि पतपैसा यांना त्यांच्या भ्रमण वेगाने गुंतले की देशातील एकूण चलन पुरवठा समजतो. जस जसा बँकिंग क्षेत्राचा वापर वाढत गेला व बँक व्यवहार वाढत गेले तस तसा चलन पुरवठ्यातील रोख रकमेतील हिस्सा कमी हाऊन पतपैशाचा हिस्सा वाढत गेला आहे. पतपैसा ठरवित मर्यादितपेक्षा वाढला किंवा कमी झाला तरी त्याचे अर्थव्यवस्थेवर दुष्परिणाम होतात. मध्यवर्ती बँक कमाल व किमान मर्यादेच्या दरम्यान पतपैशाचे एकूण प्रमाण ठेवणे व पतपैसा योग्य क्षेत्राकडून योग्य क्षेत्राकडे वळविणे याकरिता मध्यवर्ती बँक ज्या मार्गाचा अवलंब करते त्याला पतनियंत्रणाची संख्यात्मक व गुणात्मक साधने म्हटले जाते. खुल्या बाजारातील खरेदी, विक्री, बँक रेट, राखीव निधीतील बदल या संख्यात्मक साधनांबरोबरच गुणात्मक साधनांचा एकत्रित वापर करते.

१.१० संख्यात्मक पतनियंत्रण साधने

मध्यवर्ती बँक ज्या साधनांचा वापर करून अर्थव्यवस्थेतील पैशाची संख्या कमी-जास्त करित असते त्या साधनांना संख्यात्मक साधने असे म्हणतात. त्याकरिता पुढील साधनांचा वापर केला जातो.

१.१०.१ बँक रेट

मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकाना कर्ज देत असते. तसेच त्यांनी वटविलेल्या बिलाची परतफेड करून त्यांना रोखता प्राप्त करून देते. या कर्जासाठी व फेरवटवणुकीसाठी जो वटाव दर आकारला जातो त्यालाच बँक रेट असे म्हटले जाते. थोडक्यात मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना ज्या व्याज दराने कर्ज देते आणि त्यांच्या हुंड्याची पुर्नवटणी करण्यासाठी जो दर आकारला जातो त्या दराला बँक रेट असे म्हणतात.

ज्यावेळी व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती आवश्यकतेपेक्षा जास्त होऊन चलनातिरेकाची परिस्थिती निर्माण होते, त्यावेळी मध्यवर्ती बँक बँक रेटमध्ये वाढ करते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत व्याज दर वाढतात. व्याजदर वाढले की, गुंतवणुकीची लाभक्षमता घटून कर्जाची मागणी कमी होते. म्हणजेच पतनिर्मिती कमी

होऊन चलन पुरवठ्यात घट होते. ज्यावेळी मंदीमुळे कर्जाची मागणी घटून पतसंकोच झाल्यास मंदी अधिक तीव्र होते अशा वेळी मध्यवर्ती बँक बँक रेटमध्ये कपात करते. त्यामुळे व्याजदर कमी होतात व कर्जाची मागणी वाढून व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीला चालना मिळते.

बँक रेट हे धोरण प्रभावीपणे वापरण्यासाठी देशात विकसित नाणेबाजार असून व्यापारी बँका मध्यवर्ती बँकेच्या रोखतेवर अवलंबून असल्या पाहिजेत आणि व्याजदरात बँक रेटनुसार बदल झाला पाहिजे व कर्जाची मागणी पूर्णपणे व्याज लवचिक असली पाहिजे.

बँक रेटवरील मर्यादा

अ) **मागासलेला नाणेबाजार** – नाणेबाजार मागासलेला व संघटित असल्यास मध्यवर्ती बँक बँक दराद्वारे व्यापारी बँकांवर प्रभावी नियंत्रण ठेवू शकत नाही.

ब) **हुंडी बाजाराचा अभाव** – देशात हुंडीबाजार नसल्यास मध्यवर्ती बँक फेर वटवणुकीसाठी हुंड्या घेत नाही.

क) **कर्जाची मागणी** – व्यापारी बँकेकडे कर्जाची मागणी येणे आवश्यक असते. जर कर्जाची मागणी व्यापारी बँकांकडे करण्यात आलीच नाही तर बँक रेट मधील बदलाचा परिणाम निष्प्रभ ठरतो, इतरत्र कर्ज सहज उपलब्ध होत असल्यास अशी परिस्थिती निर्माण होत असते.

ड) **तेजी-मंदी** – तेजीच्या काळात बँकेकडे कर्जाची मोठी मागणी येते. मंदीच्या काळात व्याजदर कमी झाले तरी कर्जाची मागणी वाढत नाही.

इ) **अन्य साधनांचा वापर** – बँक रेट मध्ये बदल करून मध्यवर्ती बँकेला यश मिळत नसल्यास संख्यात्मक साधनांबरोबरच गुणात्मक साधनांचा वापर करावा लागतो.

१.१०.२ खुल्या बाजारातील रोख्यांची खरेदी-विक्री

खुल्या बाजारातील व्यवहार मध्यवर्ती बँकेमार्फत मौल्यवान धातू, परकीय चलन, समभाग, सर्व प्रकारच्या रोख्यांची होणारी खरेदी-विक्री यांचा समावेश असतो. पतधोरणांमध्ये यांचा संबंध फक्त सरकारी रोख्यांच्या खरेदी-विक्रीशी असतो. कारण या खरेदी-विक्रीवरच व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती अवलंबून असते. अर्थव्यवस्थेत पतपैशाचे प्रमाण आवश्यकतेपेक्षा जास्त झालेले असते. त्यावेळी मध्यवर्ती बँक भांडवल बाजारात केंद्र सरकार व राज्य सरकार स्थानिक संस्थांचे रोखे विक्रीसाठी आणते. सुरक्षित रोखे असल्यामुळे जनतेकडून मोठ्या प्रमाणात खरेदी केली जाते. त्यामुळे बँकांच्या ठेवी कमी होऊन बँकांची पतनिर्मिती कमी होते. या उलट पतनिर्मिती करण्याकरिता मध्यवर्ती बँक पूर्वी विकलेल्या रोख्यांची फेर खरेदी करते. त्यामुळे व्यापारी बँकांची रोखता वाढते व पतनिर्मितीची क्षमता वाढते. भांडवल बाजारात कर्जाचा पुरवठा वाढून व्याजदरात घट होते. बँकाचा व्याज दर कमी होऊन कर्जाची मागणी वाढून बँकांची पतनिर्मिती वाढते. चलन वाढीच्या काळात मध्यवर्ती बँक रोखे विक्रीस काढते. तर चलन घटीच्या काळात रोख्यांची खरेदी करते.

मर्यादा

अ) कर्जरोख्यांची बाजारपेठ विकसित असली पाहिजे.

ब) **रिझर्व्ह बँकेचा कर्जरोखे खरेदी** – विक्रीचा उद्देश सरकारच्या कर्ज उभारणीस मदत करणे हा असल्यामुळे पतनियंत्रण करणे यशस्वी होत नाही.

- क) अनुउत्पादक साधनामुळे मध्यवर्ती बँकेचा खर्च वाढून रोख्यांवर व्याज देण्याचा भुर्दंड वाढतो.
- ड) रोख्यांची विक्री कालांतराने करावी लागणारी परतफेड असल्यामुळे सरकारी वित्तीय तूट वाढत जाते. व्यापारी बँकाची सरकारी रोख्यातील गुंतवणूक ही रोखतेचे वैध प्रमाण राखण्यासाठी व आवश्यक तेव्हा रोखता उभारता यावी यासाठी असते. वैधानिक रोखता गुणोत्तर आणि राखीव निधी गुणोत्तर महत्त्वाचे असते. भारतीय वटाव व वित्तगृहामार्फत बँका आपल्या जवळील रोख्यांची फेरवटणूक करतात. थोडक्यात रोखे बाजारातील व्यवहारांचा पतनियंत्रणाचे साधन म्हणून वापर फारसा केला जात नाही.

१.१०.३ राखीव निधीत बदल करणे

मध्यवर्ती बँक प्रत्येक व्यापारी बँकेने आपल्या जवळ एकूण रोखता किती ठेवायची या विषयी आदेश देते. त्यानुसार प्रत्येक बँकेला आपल्या एकूण ठेवींच्या विशिष्ट प्रमाणात मध्यवर्ती बँकेत ठेव ठेवावी लागते. सरकारी रोख्यात गुंतवणूक करावी लागते. यातूनच रोखता उभारण्यासाठी रोख राखीव निधी गुणोत्तर व वैधानिक द्रवता गुणोत्तर एकूण ठेवींच्या प्रमाणात ठेवाव्या लागतात. व्यापारी बँकांकडून मध्यवर्ती बँकेत जो राखीव निधी ठेवला जातो त्यात बदल करून मध्यवर्ती बँक पतनियंत्रण करते. १९३४ च्या रिझर्व्ह बँक कायद्याच्या तरतुदीनुसार प्रत्येक सूचित बँकेने जमा झालेल्या ठेवींच्या ५ टक्के व मुदत ठेवींच्या २ टक्के रक्कम रोख स्वरूपात मध्यवर्ती बँकेत ठेवली पाहिजे व त्यात मध्यवर्ती बँकेला ८ ते २० टक्केपर्यंत बदल करण्याचा अधिकार आहे. यालाच कायदेशीर राखीव निधी डीरिंरिंरू उरीह ठशीशींश असे म्हणतात. १९६२ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करून व्यापारी बँकांनी एकूण ठेवींच्या ३ टक्के रक्कम मध्यवर्ती बँकेत रोखतेकरिता ठेवण्यात यावी. त्यात मध्यवर्ती बँक १५ टक्के पर्यंत वाढ करू शकते. सर्व व्यापारी बँकांनी रोख निधीच्या प्रमाणाबरोबरच स्वतः जवळील रोख निधी, रोख रक्कम, सोने, सरकारी कर्जरोख्यातील गुंतवणूक या स्वरूपात रोख निधी ठेवावा लागतो. यालाच वैधानिक राखीव निधी प्रमाण डीरिंरिंरू डळींळिवळींशींशींशाशीं डडठ असे म्हणतात. या निधीत बदल करण्याचा अधिकार मध्यवर्ती बँकेला आहे. राखीव निधी प्रमाण एस.एल.आर. वाढविण्यास व्यापारी बँकांजवळील अधिक भाग रोख स्वरूपात ठेवल्यामुळे व्यापारी बँकांची कर्ज देय क्षमता कमी होते. कर्ज पुरवठा कमी होऊन पतनियंत्रण होते. कायदेशीर राखीव निधी एस.सी.आर. व राखीव निधी प्रमाण एस.एल.आर. यांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे व्यापारी बँकाची कर्ज पुरवठा क्षमता कमी होऊन पत नियंत्रण होते.

मर्यादा

- अ) **राखीव गुणोत्तरातील बदल** – व्यापारी बँकांनी आपल्या भांडवलाची विविध प्रकारात गुंतवणूक केलेली असते. मध्यवर्ती बँक रोखतेचे गुणोत्तर वाढविते. त्यावेळी व्यापारी बँकांना इतर गुंतवणूक कमी करून या गुणोत्तराची पूर्तता करावी लागते. हे व्यापारी बँकांच्या दृष्टीने गैरसोईचे असते.
- ब) **अनुउत्पादक साधन** :- रोख विक्री व त्यावर व्याज देणे मध्यवर्ती बँकेच्या दृष्टीने तोट्याचे असते.
- क) **मंदीची स्थिती** :- मंदीच्या काळात कर्जाची मागणी कमी असते. मध्यवर्ती बँकेने ठरवून दिलेल्या रोखतेपेक्षा अधिक रोखता असते. मध्यवर्ती बँकेच्या दृष्टीने राखीव वेतन हे साधन अनुउत्पादक स्वरूपाचे आहे. त्यापासून लाभ होत नाही. तर व्याज द्यावे लागल्याने खर्च वाढतो.

१.१०.४ गुणात्मक पतनियंत्रण

भारतासारख्या विकसनशील देशात पतनियंत्रणासाठी केवळ संख्यात्मक साधने पुरेशी ठरत नाही. कारण त्यामुळे देशातील एकूण पतपुरवठा कमी-जास्त होतो. प्रत्यक्षात आर्थिक विकासासाठी योग्य त्या प्रमाणात पतपुरवठा करता आला पाहिजे. तसेच अनुउत्पादक व्यवहार व अयोग्य कारणांसाठी पतपुरवठा होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. गुणात्मक पतनियंत्रणात कर्ज पुरवठा करण्याचे क्षेत्र, कर्जामागचा हेतू हे घटक विचारात घेतले जातात. योग्य क्षेत्राचा पतपुरवठा वाढविणे, अयोग्य क्षेत्रात पतसंकोच करणे, पतपुरवठ्यात रचनात्मक बदल घडवून आणणे या महत्त्वाच्या उद्दिष्टासाठी गुणात्मक पतनियंत्रण पुढील साधनांच्या मार्फत केले जाते. गुणात्मक पतनियंत्रणाचे अनेक प्रकार आहेत. किंमती स्थिर ठेवणे, साठेबाजी व सट्टेबाजीला आळा घालणे, अनावश्यक क्षेत्राचा कर्ज पुरवठा घटविणे, विकासातील असमतोल कमी करणे आणि त्याद्वारे मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांच्या कर्ज व्यवहारांमध्ये रचनात्मक बदल घडविते. पतपुरवठा वाढविणे अथवा कमी करणे हा हेतू त्यामध्ये नसतो.

१.१०.५ तारणमूल्य व कर्ज यामध्ये बदल

व्यापारी कर्जे देताना त्यांच्याकडून तारण घेतले जाते. त्या तारणांच्या पूर्ण मूल्याइतके कर्ज बँक देत नाही. कारण कर्जफेड झाली नाही व तारणांची किंमत कमी आली तर तारणाची विक्री होऊन बँका कर्जाची वसुली करू शकतात. यासाठी मध्यवर्ती बँक तारणमूल्य व कर्जाची रक्कम त्याबाबत सीमा निश्चित करते. किंमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्यास सुरवात झाली की, अशा वस्तूंच्या तारणांवर कर्ज न देण्याची सूचना बँकांना दिली जाते. तसेच प्रत्येक तारणांवर जास्तीतजास्त किती कर्ज द्यावयाचे याची मर्यादा घालून दिली जाते.

मध्यवर्ती बँकेने पतनियंत्रणासाठी याचा वापर केला. परंतु त्याबाबत अनेक अडचणी आल्या. कर्ज देणारे इतर अनेक मार्ग उपलब्ध आहेत. बँकांनी त्या वस्तूंपेवजी सदृश असलेल्या दुसऱ्या वस्तूंच्या तारणांवर कर्जे दिली. त्यामुळे मध्यवर्ती बँकेला नियंत्रण ठेवणे शक्य नव्हते. म्हणून या साधनाला मर्यादित स्वरूपात यश मिळाले आहे.

१.१०.६ विभेदात्मक व्याजदर

व्यापारी बँकांनी कोणत्या प्रकारच्या कर्जासाठी किती व्याज आकारावयाचे हे मध्यवर्ती बँक ठरविते. व्यापारी बँकांना या शिवाय वेगळे व्याजदर आकारता येत नाहीत. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या क्षेत्रांना सवलतीने व्याजदर तर इतर क्षेत्रांना अधिक व्याजदर असे विभेदात्मक धोरण मध्यवर्ती बँकेकडून स्वीकारले जाते. त्यामुळे पतपुरवठ्याच्या रचनेत बदल होतो. मध्यवर्ती बँकेने राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांच्या कर्जासाठी अग्रक्रम निश्चित केले आहे. शेती, लघुउद्योग, निर्यात उद्योग असे अग्रक्रम असून मागासवर्गीय, दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती, बेरोजगार, अल्प व सीमांत भूधारक, उद्योजक महिला इ. ना सवलतीच्या दराने व्याजदरात विविधता वापरून व्यापारी बँकांना कर्ज पुरवठा करण्याची सूचना करण्यात येते. ह्या व्यतिरिक्त आदिवासी, पद दलित, सुशिक्षित बेकार यांना व्याजदरात सूट देण्यात येते. ग्रामीण भागाचा विकास करणे, सहकारी बँका, पतसंस्था, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत मध्यवर्ती बँक आपले विभेदात्मक व्याजदराचे धोरण राबवित असते.

१.१०.७ पतपैशाचे नियंत्रित वाटप

यानुसार मध्यवर्ती बँक प्रत्येक बँकेने एकूण किती कर्ज द्यावयाचे. त्याची कोणकोणत्या क्षेत्रात कशी वाटणी करावयाची याविषयी निर्णय घेऊन व्यापारी बँकामार्फत अंमलबजावणी करते. पतपैशांच्या वाटपाचे धोरण मध्यवर्ती बँक स्वीकारून आपले गुणात्मक पतनियंत्रणाचे उद्दिष्टे साध्य करित असते.

१.१०.८ प्रत्यक्ष कार्यवाही

मध्यवर्ती बँकेच्या नियमाचे पालन न करणे, व्यवहारात अनियमितता असणे अशा व्यापारी बँकांना दंड म्हणून आर्थिक व्याजदर आकारणे, हुंड्यांची फेरवटवणूक न करणे, संचालक मंडळ बरखास्त करणे, बँक बंद करणे, अथवा इतर बँकामध्ये विलिनीकरण करणे, यासारखी कार्यवाही केली जाते. मध्यवर्ती बँकेने अशी कार्यवाही प्रसंगानुसार बँकांवर केली आहे. त्यात गुजरातमधील माधोपूरा बँक, पुण्याची रुपी बँक. अशी प्रत्यक्ष कारवाई करून मध्यवर्ती बँकेला पतनियंत्रण करता येणे शक्य होते.

१.१०.९ नैतिक समजावणी

या साधनाद्वारे मध्यवर्ती बँक आपल्या व्यापारी बँकांना विशिष्ट प्रकारच्या उद्योगधंद्यांना कर्ज देण्यास अग्रक्रम देण्यास आदेश देते. तर काही उद्योगांचा पतपुरवठा कमी करण्यास अथवा थांबविण्यास सांगत असते. अशी विनंतीवजा सूचना मध्यवर्ती बँकेने १९४९, १९५७, १९७१ मध्ये केलेल्या आहेत.

१.१०.१० प्रसिद्ध

मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांनी पतपैशाची वेळोवेळी कोणती धारेणे ठेवावित, पतपैसा कोणत्या क्षेत्राला द्यावा अथवा देऊ नये असे धोरण वेळोवेळी आपल्या बुलेटीनमध्ये व बँकांना परिपत्रके पाठवून प्रसिद्ध करते. या प्रसिद्धीचाही पतनियंत्रणाचे साधन म्हणून उपयोग होतो.

१.१०.११ भाडे खरेदी कर्जांवर नियंत्रण

ग्राहकांना महाग उपभोगाच्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी कर्ज देण्याचे व्यापारी बँकांचे धोरण असते. त्यानुसार ग्राहकांना वस्तूच्या किंमतीच्या १० टक्के रक्कम उभारावी लागते व ९० टक्के रक्कम कर्ज असते. कर्जाची परतफेड दरमहा समान हप्त्याने करावयाची असते. पतनियंत्रणाच्या काळात मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना या योजनेतर्गत हप्ते कमी करून प्रथम भरावयाची रक्कम वाढवयास सांगते. त्यामुळे कर्जाची मागणी कमी होते. तर पतविस्ताराकरिता हप्त्यांची संख्या वाढवून प्रथम भरावयाची नाममात्र रक्कम ठेवली जाते. त्यामुळे कर्ज स्वस्त होऊन एकूण कर्जाची मागणी वाढते. अशा प्रकारे भाडे खरेदी कर्जांच्या मार्फत मध्यवर्ती बँक गुणात्मक पतनियंत्रण साधनांचा वापर करते.

१.११ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न / उपक्रम

- १) पतनिर्मिती कोणामार्फत होत असते.
- २) संख्यात्मक पतनियंत्रणाची साधने सांगा.
- ३) रोखे बाजारातील खरेदी-विक्रीच्या मर्यादा थोडक्यात सांगा.
- ४) गुणात्मक पतनियंत्रण म्हणजे काय.
- ५) नैतिक समजावणी हे साधन थोडक्यात स्पष्ट करा.

१.१२ सारांश

मध्यवर्ती बँकेचे पतनियंत्रण कार्य अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. त्यामार्फत व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मिती व पतनियंत्रणामार्फत देशाच्या चलन पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवत असते. संख्यात्मक व गुणात्मक साधनांचा वापर करून पतनियंत्रण केले जात असते. बँक रेट, राखीव निधी, रोख्यांची खुल्या बाजारात खरेदी-विक्री यात आवश्यक स्वरूपाचा बदल करून देशाची पैशांची संख्या कमी-जास्त केली जात असते तर गुणात्मक साधनांचा वापर करून पैशांच्या पुरवठ्याची संरचना बदलली जाते. आवश्यक क्षेत्रांना पतपुरवठा वाढवून अनावश्यक क्षेत्राच्या पतपुरवठ्यावर नियंत्रण प्रस्थापित केले जाते व अर्थव्यवस्थेच्या संरचनात्मक कार्यासाठी पैशांचा प्रभावीपणे वापरण्यावर भर दिला जातो. पतनियंत्रण परिणामकारक होण्यासाठी पूरक वित्तीय व व्यापारविषयक धोरणे व सर्व प्रकारचे वित्त व्यवहार मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणाखाली आणण्याची आवश्यकता आहे.

१.१३ पारिभाषिक शब्द शब्दार्थ – Glossary

बँक रेट	Glossary	मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांना ज्या दराने कर्ज पुरवठा करते व बिलाची फेरवटवणूक करते त्याला बँक रेट म्हणतात.
वैध द्रव्यता गुणोत्तर	Statutory Liquidity Ratio	सरकारी रोख्यांचे एकूण गुंतवणुकीशी असलेले गुणोत्तर अथवा शेकडा प्रमाण
रोख राखीव निधी	Cash Reserve Ratio	बँकेतील एकूण ठेवीशी रोख रकमेचे असलेले गुणोत्तर
प्रत्यक्ष कारवाई	Direct Action	मध्यवर्ती बँकेच्या आदेशाचे पालन न करणाऱ्या बँकावर केलेली दंडात्मक उपाययोजना

१.१४ अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याच्या दृष्टीने मध्यवर्ती बँकेची भूमिका

Role of Central Bank in the Emerging Economy

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये मध्यवर्ती बँकेची भूमिका वाढत्या उपभोग खर्चावर नियंत्रण व बचतीस प्रोत्साहन देऊन गुंतवणुकीत वाढ करून देशाच्या सर्वांगीण विकासास मदत करून पायाभूत संरचनेत बदल घडवून आणण्यासाठी उत्पादन, उपभोग, उत्पन्न यात आवश्यक स्वरूपाचा बदल घडून येण्यासाठी आपले पतधोरण सरकारच्या धोरणाशी सुसंगत स्वरूपात मांडवे लागते. देशामध्ये अर्थव्यवस्थेचे अनेक विभाग मागासलेले असतात. नाणेबाजाराचा व भांडवलाच्या बाजाराचा विकास झालेला नसतो. सावकार सराफी पतपेढ्यांचे व्यवहार अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात होत असतात, या सर्व घटकांवर नियंत्रण ठेवून त्याचा विकास करावयाचा असतो, आर्थिक व औद्योगिक विकासाला गती देण्याचे काम करावे लागते. त्या दृष्टीने विकसनशील देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला पुढील धोरण निश्चित करावे लागतात.

१.१४.१ वित्तीय संस्थांच्या विकासास मदत

भारतासारख्या विकसनशील देशात मध्यवर्ती बँकेला इतर विकासात्मक वित्तीय संस्थांच्या विकासास मदत करावी लागते. गुंतवणुकीस अनुकूल वातावरण तयार करावे लागते. नाणेबाजार व भांडवल बाजारात असलेल्या उणिवा दूर करून विकासासाठी प्रयत्न करावा लागतो.

१.१४.२ बँक व्यवसायाचा विकास

विकसनशील देशात बँक व्यवसाय असंगठित व विकसित नसतो. बँक व्यवसायाचा पाया संगठित करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेवर असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला शिस्त लावणे, बँका बुडणार नाही त्यादृष्टीने आर्थिक नियोजन करावे लागते. बँकांच्या गैरव्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे, सर्वसामान्यांचा बँक व्यवसायावरील विश्वास वाढवून टिकवून ठेवावा लागतो.

१.१४.३ चलनविषयक स्थैर्य

देशात चलनाचे नियमन करून चलनविषयक स्थैर्य निर्माण करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेची असते. आर्थिक विकासाच्या काळात गुंतवणुकीत वाढ होत राहते. त्यामुळे मागणीत वाढ होऊन भाववाढीची शक्यता असते. त्यावेळी आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या दृष्टिकोनातून मध्यवर्ती बँकेचे चलनविषयक धोरण महत्त्वाचे ठरते.

१.१४.४ नाणेबाजाराचे नियंत्रण

विकसनशील देशात नाणेबाजार असंगठित व विस्कळीत असतो. नाणेबाजारातील विविध घटकांचा समन्वय फारसा झालेला नसतो. त्यात शिस्तीचा अभाव असतो. अशा परिस्थितीत नाणेबाजार नियंत्रण करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेवर असते. आर्थिक व औद्योगिक विकासास चालना देण्याची व नाणेबाजाराचे नियंत्रण करण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेवरच असते.

१.१४.५ नियंत्रित विस्तार

आर्थिक स्थैर्य मध्यवर्ती बँकेची प्रमुख जबाबदारी असते. मध्यवर्ती बँकेची सुरुवातीपासूनच पतनियंत्रण ही सर्वात महत्त्वाची जबाबदारी असते. उत्पादक साधनांचा विकास करणे, उत्पादन रोजगार व वास्तव उत्पन्न यांची पातळी उंचावणे, उत्पादक साधनांचा वापर करणे या उद्दिष्टांमुळे मध्यवर्ती बँकेची कार्यची व्यापकता वाढून जबाबदारी वाढते.

१.१४.६ गुंतवणुकीस प्रोत्साहन

विकसनशील देशामध्ये गुंतवणूक दर कमी असतो, उद्योगांचा विकास करणे आवश्यक असते. नाणेबाजार व भांडवल बाजार असंगठित असतो. बचत क्षमता कमी असते. या वेळी मध्यवर्ती बँकेला समाज व जनतेमध्ये गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन देणे आवश्यक असते. उद्योग, शेती, व्यापार, व्यवसाय क्षेत्रांना गुंतवणुकीस प्रोत्साहन द्यावे लागते.

१.१४.७ प्रादेशिक समतोल साधणे

विकसनशील देशामध्ये प्रादेशिक असमतोल निर्माण झालेला असतो. त्यात समानता निर्माण करण्याकरिता उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर करण्यासाठी मागसलेल्या भागांच्या विकासावर जास्त भर देण्यासाठी मध्यवर्ती बँक त्या भागाकरिता अर्थसहाय्य व वित्तीय कर्ज आर्थिक प्रमाणात उपलब्ध करून देते. त्याकरिता आपल्या पतविषयक व चलनविषयक धोरणांमध्ये बदल घडवून आणून प्रादेशिक समतोल साधण्यासाठी मध्यवर्ती बँक मदत करते.

१.१४.८ शासनासाठी बचतीची गतिशिलता वाढविणे व वित्तीय साधनांची निर्मिती करणे

सरकारच्या वित्तीय साधनांच्या विकासात वाढ करण्यासाठी मध्यवर्ती बँक योगदान करते. उदा. राज्य सरकारला कर्ज देणे, सरकारसाठी कर्जरोख्यांची उभारणी करणे व मध्यवर्ती बँक इतर मार्गांनी सरकारसाठी उत्पन्न गोळा करते.

१.१४.९ तुटीच्या अर्थभरण्यास मदत

आर्थिक विकास व औद्योगिक विकासाला गती देण्याकरिता मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची आवश्यकता असते. परंतु देशात बचत क्षमता कमी होऊन भांडवल निर्मिती कमी आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात होत नाही. हे दृष्टचक्र भेदण्यासाठी तुटीचा अर्थ भरण्यास मध्यवर्ती बँक मदत करित असते. सरकार तुटीच्या अर्थ भरण्याची तुट दूर करण्याच्या साधनांची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेकडे देते.

१.१४.१० बँकाचा शाखा विस्तार

बँक व्यवसायाचा विकास करण्याकरिता विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँकेला शाखा विस्तार विविध क्षेत्रांमध्ये व प्रदेशामध्ये करावा लागतो. त्यासाठी निश्चित असे राष्ट्रीय धोरण ठरविण्यात येते.

याशिवाय बँकाचे केंद्रिकरण व अनावश्यक स्पर्धा निर्माण होणार नाही याबाबतही मध्यवर्ती बँकेला जागरूक राहावे लागते.

१.१४.११ निर्यात वाढ

निर्यात व्यापार केवळ गुंतवणुकीच्या उत्तेजीत म्हणून वापर करित नाही तर त्यातून व्यवहार तोलातून अडचणी दूर करण्यास मदत होते. विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँक निर्यात वाढीस चालना देणारे विविध उपाय योजू शकतात. या उपायामध्ये सवलतीचे व्याजदर, परकीय चलन मंजूर करण्यास अग्रक्रम इत्यादी उपायांचा समावेश होतो. अशा प्रकारे मध्यवर्ती बँक या दृष्टिकोनातून निर्यात वाढीस प्रोत्साहन देऊन अर्थव्यवस्थेस पाठबळ देत असते.

१.१४.१२ संशोधन व प्रशिक्षण

विकसनशील देशातील मध्यवर्ती बँक, बँक कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे व संशोधन संस्था निर्माण करणे, या बाबत सुविधा निर्माण करते. बँकांच्या आणि वित्तीय संस्थांच्या विविधपूर्ण आणि नावीन्यपूर्ण कार्यामुळे अर्थव्यवस्थेत त्या महत्त्वाच्या असतात.

१.१४.१३ केंद्र सरकारचा सल्लागार

विकसनशील देशात केंद्र सरकारचा मार्गदर्शक व आर्थिक सल्लागार म्हणून मध्यवर्ती बँकेला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. आर्थिक नियोजन, औद्योगिक धोरण, परवाना धोरण, आयात-निर्यात धोरण, वित्तीय धोरण, विकासाचे अग्रक्रम ठरविणे, तुटीच्या अर्थ भरण्याचे नियोजन करणे, कर विषयक धोरण, सार्वजनिक कर्ज उभारणे, चलन अवमूल्यन बँकाचा अंतिम दाता, सरकारच्या धोरणाशी सुसंगत पतनियोजन, भाव पातळी स्थैर्य, वित्तीय संस्थांवर नियंत्रण असे महत्त्वाचे मार्गदर्शन सरकारसाठी मध्यवर्ती बँक करित असते.

याशिवाय हुंडी बाजाराचा विकास, अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांमध्ये समन्वय, रोजगार वाढ, चलनाच्या विनिमय दरात स्थैर्य, पतचलनाचे नियंत्रण, विदेशी गंगाजळी, अर्थव्यवस्थेचा विकास याबाबत महत्त्वाची भूमिका मध्यवर्ती बँकेला पार पाडावी लागते.

१.१४.१५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न/उपक्रम

- १) विकसनशील देश म्हणजे काय? थोडक्यात स्पष्ट करा.
- २) विकसनशील देशाच्या मध्यवर्ती बँकेची भूमिका थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ३) आर्थिक स्थैर्यासाठी मध्यवर्ती बँक कोणत्या उपाययोजना करते.
- ४) बँकांच्या शाखा विस्ताराचा कार्यक्रम कशा रीतीने मध्यवर्ती बँक राबविते.
- ५) गुंतवणुकीच्या व औद्योगिककरणास मध्यवर्ती बँक कोणत्या उपाययोजना करते.

१.१६ सारांश – Summary

अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याच्या दृष्टीने मध्यवर्ती बँकेला नियंत्रित विकास हे धोरण प्रामुख्याने स्विकारावे लागते. कारण अर्थव्यवस्था विकसनशील स्वरूपाची असल्यामुळे उत्पन्न वाढीचा परिणाम उपभोग खर्चाच्या वाढीत होत असतो. त्यामुळे एकूण उत्पन्न वाढूनही एकूण बचत व एकूण गुंतवणूक वाढत नाही. तर उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर करण्यासाठी उत्पादन तंत्र विकसित होत जाते. अशा अर्थव्यवस्थेत मध्यवर्ती बँकेला वाढीच्या उत्पन्नाचा उपयोग बचतीसाठी पर्यायाने गुंतवणुकीसाठी करण्याकरिता बचती सातत्याने प्रोत्साहित कराव्या लागतात व समाजात आज बचती जमा करून त्याचा गुंतवणुकीसाठी वापर करण्याचे धोरण स्वीकारावे लागते. सरकारने सर्वांगीण आर्थिक विकासाचे जे धोरण स्वीकारलेले असते त्याच्याशी सुसंगत अपात्री आर्थिक धोरणामध्ये मध्यवर्ती बँक निश्चित करित असते. त्याकरिता चलन विषयक व वित्तीय धोरणात बदल घडून आणून पतविस्तार व पतनियंत्रण केले जाते. भाववाढीच्या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवून विकासाचे धोरण स्वीकारले जाते. अंतर्गत व्यापाराबरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या विकासासाठी व्यवहार तोल समतोल स्वरूपात ठेवण्यासाठी आर्यात निर्बंध व निर्यात प्रोत्साहन धोरण स्वीकारले जाते. विदेशी गंगाजळी, विनिमय दरात स्थैर्य अशा प्रकारे अर्थव्यवस्थेचा सर्व घटकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष चालना देण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँक करते.

१.१७ पारिभाषिक शब्द – Glossary

विकसनशील देश – Developing Country :- जी अर्थव्यवस्था प्राथमिक क्षेत्राकडून सेवा क्षेत्राकडे वाटचाल करते आणि देशात प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविला जातो असा देश होय. मध्यवर्ती बँक, सेंट्रल बँक, जी बँक व्यवस्था संपूर्ण बँकांवर नियंत्रण व नियोजन करून सरकारचे चलन निर्माण करते, त्याचा सांभाळ करते व वाटप करित असते. अशी सरकारी मालकीची स्वतंत्र बँक होय.

१.१८ संदर्भ सूची – Bibliography

- १) भोसले काटे (२००२) भारतीय बँकिंग, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृष्ठ क्र. १७८.
- २) डॉ. मुकुंद महाजन (१९९८) भारतीय बँक प्रणाली, पुणे, निराली प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ६५, ६६, ६७
- ३) डॉ. पहूरकर (१९९६) भारतीय बँक व्यवसाय आणि वित्त, नागपूर, पिंपळपूरे, प्रकाशन पृष्ठ क्र. १७, १८, १९

१.१९ सरावासाठी प्रश्न

- १) मध्यवर्ती बँक अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी कोणत्या उपाय योजना करते ते थोडक्यात स्पष्ट करा.

- २) वाढत्या उपायांवर नियंत्रण व विकास यांचा समन्वय मध्यवर्ती बँक कसा साधते.

- ३) प्रादेशिक समतोल प्रस्थापित करण्याकरिता कोणत्या उपाययोजना मध्यवर्ती बँकेमार्फत राबविल्या जातात.
- ४) वित्तीय साधनांची निर्मिती म्हणून मध्यवर्ती बँकेची भूमिका थोडक्यात सांगा.
- ५) व्यवहार तोलात समतोल प्रस्थापित करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना केल्या जातात.

घटक क्रमांक - ६ वित्तीय बाजार

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
  - १.२.१ नाणेबाजार - अर्थ
    - १.२.१.१ नाणेबाजार - महत्त्व
    - १.२.१.२ अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील नाणेबाजाराची भूमिका
    - १.२.१.३ नाणेबाजाराची संरचना : साधने आणि सहभागीदार
    - १.२.१.४ विकसित आणि अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये
  - १.२.२ भांडवल बाजार
    - १.२.२.१ भांडवल बाजाराचा अर्थ
    - १.२.२.२ भांडवल बाजाराचे महत्त्व
    - १.२.२.३ भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये
    - १.२.२.४ प्राथमिक आणि दुय्यम भांडवलबाजाराचे संघटन
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांशी उत्तर
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला -
  - * नाणेबाजार व भांडवल बाजार ही संकल्पना स्पष्ट होईल.
  - * नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचे महत्त्व विशद करता येईल.
  - * नाणेबाजार व भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येईल.
  - * विकसित व अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये समजतील.
  - * नाणेबाजार व भांडवल बाजाराची संरचना स्पष्ट करता येईल.
  - * नाणेबाजारातील साधनांचा अभ्यास करता येईल.
  - * नाणेबाजाराची अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील भूमिका विशद करता येईल.
  - * प्राथमिक व दुय्यम भागबाजाराच्या संघटनांचा अभ्यास करता येईल.

१.१ प्रस्तावना

बँकिंग

तत्त्वे आणि पद्धती या प्रथम वर्ष वाणिज्य या वर्गाच्या अभ्यासक्रमांपैकी हा एक अभ्यासक्रम. या अभ्यासक्रमांतर्गत बँक व्यवसाय व कार्यपद्धती संबंधित विविध घटक अभ्यासासाठी निर्धारित केले गेलेले आहेत. त्यापैकी वित्तीय बाजार हा एक घटक या घटकाच्या अभ्यासक्रमांतर्गत नाणेबाजार व भांडवल बाजार या दोनही वित्तीय बाजारांचा अर्थ, महत्त्व व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणार आहोत. यासह नाणेबाजार व भांडवल बाजाराची संरचना, विकसित व अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये, नाणेबाजारातील साधने, तसेच नाणेबाजाराचे अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील भूमिका यांचा आढावा घेणार आहोत. तसेच प्राथमिक व दुय्यम भागबाजाराच्या संघटनांचा सुद्धा अभ्यास करणार आहोत जेणेकरून या वित्तीय बाजारांचा अभ्यासानंतर वित्तीय बाजारांची संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल.

१.२ विषय विवेचन

अर्थशास्त्रीय भाषेत बाजार ही एक संकल्पना आहे, त्या ठिकाणी विशिष्ट वस्तूंची खरेदी-विक्री केली जाते आणि या वस्तूच्या ग्राहक व विक्रेत्यांमध्ये संबंध स्थापनेला महत्त्व देते. वित्तीय बाजार ही सुद्धा अशीच एक अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे व ती एखाद्याच्या विशिष्ट स्थानिक जागेचा किंवा ठिकाणाचा निर्देश करित नाही तर एका संपूर्ण प्रदेशाच्या कि ज्यात पैशांचे ग्राहक व विक्रेते म्हणजे ऋणको व धनको एकमेकांच्या संपर्कात येऊन आपले वित्तीय व्यवहार पूर्ण करतात, तसेच अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून वित्तीय बाजार हा असा बाजार आहे की, ज्याठिकाणी वित्तीय प्रतिभूती (Financial Securities) म्हणजे स्कंध, भाग, रोखे, वस्तू (Commodities), तसेच इतर वित्तीय वस्तूंची विक्री केली जाते अशा ठिकाणाला वित्तीय बाजार असे म्हटले जाते.

वित्तीय बाजाराचे दोन प्रमुख घटक आहेत ते म्हणजे नाणेबाजार (Money Market) व भांडवल बाजार (Capital Market). त्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे .

१.२.१ नाणेबाजार (Money Market)

नाणेबाजारात साधारणतः अल्पकालीन पैशांचे देण्या-घेण्याचे व्यवहार पार पाडले जातात, हे व्यवहार एक तास, एक दिवस ते जास्तीत जास्त एक वर्ष मुदतीचे असतात. नाणेबाजार ही कर्जदार व सावकार यांना एकत्र आणणारी यंत्रणा आहे. नाणेबाजाराचे भाग बाजाराप्रमाणे विशिष्ट असे स्थान नसते, नाणेबाजारात आधुनिक दळणवळण यंत्रणेच्या सहाय्याने कर्जदार व सावकार यांना एकमेकांच्या संपर्कात आणले जाते.

१.२.१.१ नाणेबाजाराची अर्थ व व्याख्या

१. “ज्या बाजारात पैशांचे किंवा पैसासदृश साधनांचे अल्प कालावधीसाठी देण्या-घेण्याचे व्यवहार पूर्ण केले जातात, अशा बाजाराला नाणेबाजार असे म्हणतात.”

२. “नाणेबाजार म्हणजे असा बाजार होय की, ज्या ठिकाणी अल्पकालीन कर्जाचे व्यवहार केले जातात, त्या बाजाराला नाणेबाजार असे म्हणतात.”

३. भारतीय रिझर्व्ह बँकेनुसार – नाणेबाजार ही अल्पमुदतीच्या पतसाधनांची खरेदी-विक्री करणारी यंत्रणा आहे. या यंत्रणेद्वारे अल्पमुदतीची कर्जे मागणाऱ्यांची मागणी पूर्ण केली जाते तसेच धनकोंना रोखता व उत्पन्न प्राप्त करून दिले जाते.

१.२.१.२ नाणेबाजाराची अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील भूमिका व महत्त्व

नाणेबाजार हा अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतांना दिसून येतो, नाणेबाजाराच्या माध्यमातून उद्योग, व्यवसाय, व्यापार इत्यादींना आपल्या छोट्या छोट्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी मदत होते. या अनुषंगाने नाणेबाजाराची अर्थव्यवस्थेच्या विकासात असलेली भूमिका व महत्त्व पुढील मुद्द्यांच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

१. **उद्योग क्षेत्राला सुलभ कर्जपुरवठा** – उद्योग व्यवसायाच्या विकासासाठी नाणेबाजार सतत व सहज पतपुरवठा उपलब्ध करून देत असतो, त्यामुळे उद्योग व्यवसायांच्या सर्व अल्पकालीन आर्थिक गरजा सहज भागविल्या जातात.
२. **उद्योग क्षेत्राला अल्पकालीन भांडवल पुरवठा** – अर्थव्यवस्थेत कार्यरत असलेल्या उद्योग व्यवसायाची अल्पकालीन भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी व उद्योग व्यवसायाची दैनंदिन गरज भागविण्याच्या दृष्टिकोनातून खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा करण्यासाठी, नाणेबाजाराच्या माध्यमातून विविध बँका व वित्तीय संस्था अल्पकालीन भांडवल पुरवठा करीत असतात.
३. **व्यापारी बँकांना गुंतवणुकीची संधी** – कोणत्याही बँकेला आपला व्यवसाय चालविण्यासाठी तसेच गुंतवणूक करण्यासाठी रोखता, लाभता व सुरक्षितता या तीनही बाबींकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही. म्हणूनच नाणेबाजारात गुंतवणूक केल्यामुळे बँकांना रोखता, लाभता व सुरक्षितता या बाबी सहज साध्य करणे शक्य होते.
४. **बँक व्यवसायाचा विकास** – बँक व्यवसायाला स्थिरता व मजबुती प्राप्त करून देण्यासाठी तसेच बँकांचा जलद व संतुलित विकासाच्या दृष्टीने नाणेबाजाराची मदत होत असते.
५. **सरकारी कर्जाची उभारणी सहज शक्य** – देशाच्या आर्थिक विकासासाठी व तुटीचा अर्थभरणासाठी सरकारला अल्पमुदतीच्या कर्जाची गरज भासते व ती कोषागार पत्रे व सरकारी रोख्यांच्या सहाय्याने सहज पूर्ण केली जाते.
६. **पतनियंत्रणासाठी मदत** – अर्थव्यवस्थेत होणारा पतपुरवठा संघटित नाणेबाजारामार्फत होत असेल तर देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला या पतपुरवठ्याचे नियंत्रण करणे सहज शक्य होते.
७. **भांडवलाची गतिशीलता वाढते** – नाणेबाजार जेवढा विकसित असेल तेवढी जास्त भांडवलाची गतिशीलता वाढते, म्हणजेच नाणेबाजारात अनुत्पादक स्वरूपात पडून असलेला पैसा विविध ठिकाणी गुंतविण्याची संधी उपलब्ध होत असते, तसेच एका बाजारातील पैसा सहिजरीत्या दुसऱ्या बाजारात गुंतविला जातो त्यामुळे भांडवलाची गतिशीलता वाढते.
८. **वित्तीय साधनांचा महत्तम उपयोग** – अर्थव्यवस्थेत उपयोगात असलेले वित्तीय साधने नाणेबाजाराच्या अस्तित्वामुळे जास्तीत जास्त गतिशील बतनतात, त्यामुळे त्या साधनांचा जास्तीत जास्त उत्पादक कार्यासाठी उपयोग करण्याची संधी निर्माण होते.
९. **परकीय व्यापारास चालना** – नाणेबाजारामुळे परकीय व्यापाराची अल्पकालीन कर्जाची गरज सहज भागविणे शक्य होते, कारण मालाच्या आयात-निर्यातीसाठी बऱ्याचदा परकीय व्यापाराला अल्पकालीन भांडवलाची गरज भासत असते व ही गरज भागविण्यासाठी नाणेबाजारातून बोटीच्या हुंडीच्या तारणावर

सहज पतपुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो, त्यामुळे देशाची निर्यातवाढीला मदत होते.

१०. **भांडवलबाजाराचा विकास** - भांडवल बाजारातील घटकांवर, व्याजाच्या दरावर व उपलब्ध होणाऱ्या वित्तपुरवठ्यावर नाणेबाजाराचा प्रभाव पडत असल्यामुळे नाणेबाजाराच्या विकासावरच भांडवल बाजाराचा विकास अवलंबून असतो.
११. **व्याजदर भिन्नता कमी** - नाणेबाजार जर विकसित असेल तर पैशांची मागणी पूर्ण करणे त्या बाजारामार्फत शक्य होते. मागणीप्रमाणे पैशाचा पुरवठा असेल तर व्याजदराला स्थैर्य प्राप्त होते व पर्यायाने व्याजदरात येणारी तफावत कमी होते.
१२. **आर्थिक विकासाला गती** - नाणेबाजारामुळे उद्योग, व्यवसाय व व्यापार या क्षेत्राच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करता येणे सहज शक्य होत असल्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास त्वरित साध्य होतो. थोडक्यात नाणेबाजाराच्या अस्तित्वामुळे उद्योग व्यवसाय व व्यापार यांचा जलद आर्थिक विकास साध्य करता येतो व पर्यायाने अर्थव्यवस्थेच्या विकासालाही चालना मिळते.

१.२.१.३ नाणेबाजाराची संरचना

अर्थव्यवस्थेमध्ये अल्पकालीन पैशाचे व पैसासदृश साधनांचे कर्जाऊ देण्याघेण्याचे व्यवहार ज्या बाजारात होत असतात अशा बाजाराला नाणेबाजार असे म्हटले जाते अशा प्रकारचे व्यवहार होत असलेला बाजार हा भारतातसुद्धा आढळून येतो. अशा नाणेबाजाराला भारतीय नाणेबाजार असे म्हटले जाते, नाणेबाजार हा प्रामुख्याने दोन प्रकारामध्ये विभागला गेला आहे आणि ते म्हणजे संघटित नाणेबाजार व असंघटित नाणेबाजार होय. संघटित नाणेबाजार हा देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणाखाली व नियमानुसार आपली कार्ये पार पाडीत असतो. हा नाणेबाजार मध्यवर्ती बँकेच्या नियंत्रणानुसार कार्य करीत असल्यामुळे या बाजारात देशातील सर्व राष्ट्रीयीकृत बँका, खाजगी बँका, सहकारी बँका, विकास बँका, गुंतवणूक बँका, पोस्ट ऑफिस, विमा कंपनी, आंतरराष्ट्रीय बँका, गैर बँकिंग वित्तीय संस्था इ. चा समावेश होतो, तर असंघटित नाणेबाजारावर मध्यवर्ती बँकेचे कोणतेही प्रत्यक्षरीत्या कोणतेही नियंत्रण नसल्यामुळे अशा नाणेबाजारात खाजगी स्वरूपात अल्पकालीन पैशाचे देण्याघेण्याचे व्यवहार करणारे खाजगी सावकार, सराफ, महाजन, मारवडी, एतदेशीय बँका, अनियंत्रित बिगर बँकिंग संस्था, इ. चा समावेश होतो. तर अशा नाणेबाजाराची संरचना पुढील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

नाणेबाजाराची संरचना

संघटित नाणेबाजार

असंघटित नाणेबाजार

मध्यवर्ती बँका

अनियंत्रित बिगर
बँकिंग वित्तीय संस्था

एतदेशीय बँका

व्यापारी बँका

विकास बँका

सहकारी बँका

गुंतवणुक बँका

सराफी

सावकार
पेढ्या

सार्व खाजगी औद्यो.

कृषी प्राथ.

भूविकास

बचत बँका

जनिक बँका औद्यो.

कृषी विका

बँक

पोस्ट ऑफिस

(सरकारी) विकास

व सो.

विमा कंपनी.इ.

बँका

बँक

ग्रामीण डिपॉ-
झिट

विकास सीबी

बँक एससीबी

देशी परदेशी

बँका बँका

सूचित बँका

अनुसूचित बँका

वरील संरचनेवरून असे निदर्शनास येते की, नाणेबाजार हा संघटित व असंघटित क्षेत्रात विभागले असला तरी तो देशभर विखुरलेला असतो, विकसित देशांच्या तुलनेने विकसनशील देशातील नाणेबाजार मोठ्या प्रमाणावर विखुरलेला असतो, तसेच अशा देशातील नाणेबाजारावर असंघटित नाणेबाजाराचे वर्चस्व दिसून येते. त्याचप्रमाणे भारतीय नाणेबाजारावर सुद्धा असंघटित नाणेबाजाराचे वर्चस्व आहे व भारतीय नाणेबाजार हा अविकसित नाणेबाजार म्हणून ओळखला जातो.

१.२.१.४ नाणेबाजारातील साधने

नाणेबाजारात होणारे सर्व व्यवहार हे अल्पकाळासाठी होत असल्यामुळे, तेथील सर्व साधने ही देखील अल्पकाळाशी अनुरूप असतात व नाणेबाजारातील अशी साधने पुढीलप्रमाणे

१. **अल्पसूचना कर्ज (Shrot Notice Call money)** - अल्प सूचना कर्ज हे अत्यंत कमी कालावधीचे कर्ज अर्ज हुंडी बाजारातील किंवा रोखे बाजारातील दलाल किंवा मध्यस्थाना स्वतःसाठी किंवा ग्राहकांसाठी हुंड्याची आणि रोख्यांची खरेदी-विक्री करताना अल्पकालीन भांडवलाची गरज भासते व हे भांडवल व्यापारी बँका पुरवितात, हे कर्ज मागताक्षणी किंवा अल्पसूचना देऊन ७ दिवसाचे आत परत करण्याच्या अटीवर किंवा कराराने दिले जाते. म्हणून या कर्जाला अल्पसूचना कर्ज असे म्हटले जाते व या अल्पसूचना कर्जाचे व्यवहार ज्या ठिकाणी केले जातात त्या ठिकाणाला अल्पसूचना कर्जाचे बाजार असे म्हटले जाते.
२. **हुंडी (Bill)** - उधारीच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारातून अल्पकालीन हुंड्यांची निर्मिती होत असते, उधारीच्या मालाच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारात विक्रेता खरेदीदारावर हुंडी काढत असतो व खरेदीदार त्या हुंडीला स्वीकारून त्या हुंडीवर नमूद रक्कम विहित मुदतीनंतर विक्रेत्याला किंवा तो सांगेल त्याला देण्याचे वचन देत असतो व व्यापारी हुंड्यांचा व्यवहार ज्या ठिकाणी केला जातो त्या ठिकाणाला हुंड्यांचा उपबाजार असे म्हणतात.
३. **कोषागार पत्रे (treasury Bill)** - कोषागार पत्रांना अल्पकालीन रोखे असेही म्हटले जाते. ज्या-ज्या वेळेस सरकारला अल्पकाळासाठी पैशांची गरज भासते तेव्हा शासनाच्या वतीने देशाची सर्वोच्च बँक म्हणजे केंद्रीय बँक असे अल्पकालीन रोखे (कोषागार पत्रे) विक्रीस काढते आणि व्यापारी बँका ही कोषागार पत्रे खरेदी करतात व कोषागार पत्रांचा कालावधी साधारणतः १८२ दिवस ते ३६४ दिवस एवढी असते. या कोषागार पत्रांची खरेदी-विक्री ज्या ठिकाणी केली जाते त्या ठिकाणाला कोषागार पत्रांचा उपबाजार किंवा अल्पकालीन सरकारी प्रतिभूतीचा उपबाजार असेही म्हणतात.
४. **व्यापारी पत्रे (Commercial Bill)** - व्यापारी पत्रे हे एक प्रकारच्या वचनचिठ्ठ्या (Promissory Notes) असतात. या पत्रांमध्ये नमूद रक्कम विशिष्ट दिवशी देण्याचे वचन दिलेले असते. व्यापारी संस्था किंवा व्यापारी गृहे अशा प्रपत्रांची विक्री करून आपली अल्पकालीन भांडवलाची किंवा खेळत्या भांडवलाची गरज

पूर्ण करीत असतात. या व्यापारी पत्रांच्या बाजाराला व्यापारी पत्रांचा उपबाजार असे म्हणतात. वरील साधने व त्यांच्या उपबाजारांसह नाणेबाजारांमध्ये इतरही उपबाजार आहेत त्यांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **स्वीकृती बाजार (Acceptance Market)** – व्यापारी व्यवहारामधून निर्माण होणाऱ्या हुंड्या बँकांनी स्वीकारल्या म्हणजे त्यांना स्वीकृती पत्र (Accepted Bill or Acceptance) असे म्हणतात. स्वीकृती बाजार हा नाणेबाजाराचा एक महत्त्वाचा उपबाजार आहे. लंडन, न्यूयॉर्क वगैरे ठिकाणी स्वीकृती बाजार हे विकसित स्वरूपाचे आहेत. स्वीकृती बाजारात स्वीकृते गृहे ही महत्त्वाची संस्था आहे. स्वीकृती गृहे म्हणून व्यापारी कंपन्या किंवा बँका कार्य करू शकतात. स्वीकृती गृहे हुंड्या स्वीकारून अल्पकाळासाठी कर्जे उपलब्ध करून देतात.
२. **युरो डॉलर बाजार (Euro Doller Market)** – युरो डॉलर बाजारात व्यक्ती किंवा वित्तीय संस्थाकडे असलेल्या अतिरिक्त डॉलरची अल्पकाळासाठी देवाण-घेवाण केली जाते किंवा कर्जाऊ दिले किंवा घेतले जातात. हा उपबाजार इंग्लंड आणि इतर युरोपीय देशात अस्तित्वात आहे. अमेरिकन डॉलरला मोठ्या प्रमाणावर मागणी असल्याने हा बाजार अस्तित्वात आला आहे.
३. **फेडरल फंड्स बाजार (Federal Funds Market)** – हा उपबाजार न्यूयॉर्क नाणेबाजारात अस्तित्वात आहे. अमेरिकेतील सर्व बँकांना आपल्याकडील ठेवीपैकी काही भाग फेडरल रिझर्व्ह बँकेत ठेवावा लागतो. या बँकेकडे असलेली अतिरिक्त रक्कम ज्यांना आपल्या ठेवी वाढल्यामुळे जादा रक्कम फेडरल रिझर्व्ह बँकेत ठेवावी लागणार आहे त्या बँकांना दिली जाते.
४. **स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा बाजार (Local Authorities Market)** – स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आपल्या कार्यक्षेत्रांमध्ये पायाभूत सुविधा उदा. पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य इ. सेवा पुरविण्यासाठी अल्पकालीन निधीची गरज असते आणि म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अशा अल्पकालीन निधीची गरज अल्पकालीन कर्जांच्या माध्यमातून ह्या बाजारातून पूर्ण केली जाते. महानगरपालिका, नगरपालिका, इ. स्थानिक स्वराज्य संस्था आपले अल्पकालीन कर्जरोखे विकून पैसा उभा करू शकतात. लंडन येथे नाणेबाजाराचा हा उपबाजार विकसित होत आहे. थोडक्यात नाणेबाजारातील अल्पकालीन कर्ज देण्या-घेण्याचे व्यवहार करण्यासाठी वरील सर्व उपबाजार नाणेबाजारात अस्तित्वात आहेत.

१.२.१.५ विकसित आणि अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये

प्रत्येक देशात नाणेबाजार अस्तित्वात असतो. परंतु यापैकी काही नाणेबाजार विकसित असतात तर काही नाणेबाजारांचा विकास झालेला नसल्यामुळे त्यांची गणना अविकसित नाणेबाजारात होते. देशातील नाणेबाजाराचा पुरेसा विकास न होण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्या देशाचा आर्थिक विकास झालेला नसतो. या नाणेबाजारांचे अर्थ व या बाजाराचे स्वरूप अधिक चांगल्याप्रकारे समजण्यासाठी नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे आवश्यक आहे. नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे

विकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये

१. **संघटित बँक व्यवस्था** – कोणत्याही नाणेबाजाराच्या रचनेत बँक व्यवस्थेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असते. व्यापारी बँका या अल्पकालीन कर्जे पुरविणाऱ्या संस्था असतात. त्यांच्या कर्जविषयक आणि गुंतवणूक विषयक धोरणाचा संपूर्ण नाणेबाजारावर परिणाम झालेला आढळून येतो यामुळे

देशातील बँकिंग व्यवस्था सुसंघटित असणे आवश्यक असते. व्यापारी बँका व केंद्रीय बँक यांचे परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ट असतात. व्यापारी बँकांचे व्यापारी आणि उद्योगांशी प्रत्यक्ष संबंध येतात. यामुळे व्यापारी बँका म्हणजे केंद्रीय बँक आणि नाणेबाजारातील विविध विभागांना जोडणारा महत्त्वाचा दुवा ठरतो.

२. **केंद्रीय बँकेचे अस्तित्व** – केंद्रीय बँक ही मौद्रिक क्षेत्रातील कायदेशीर अशी अधिसत्ता होय. केंद्रीय बँकेचे नाणेबाजाराच्या विविध पैलूवर नियंत्रण असते. यामुळे केंद्रीय बँकेशिवाय कोणत्याही नाणेबाजाराचे कार्य सुरळीतपणे चालू शकत नाही. केंद्रीय बँक व्यापारी बँकांचा रोकड निधी सांभाळते. आणि त्यांना आर्थिक अडचणीच्या वेळी मदतही करते. यामुळे नाणेबाजाराचे नेतृत्व केंद्रीय बँकेकडे ओघानेच येते.
३. **पतसाधनांची उपलब्धता** – नाणेबाजाराचे व्यवहार सुरळीत आणि कार्यक्षमतेने चालण्यासाठी स्वीकार्हा अशा हुंड्या, कोषागार पत्रे, अल्पकालीन सरकारी रोखे इ. पतसाधनांचा पुरवठा सतत होत असणे आवश्यक आहे. तसेच या साधनांची खरेदी-विक्री करणारे दलालही आवश्यक असतात. हे दलाल बँकांकडून अल्पकालीन कर्ज घेऊन हुंड्या आणि इतर अल्पकालीन रोखे खरेदी करीत असतात. त्यामुळे अशा पतसाधनांची मागणी सतत कायम राहते. नाणेबाजारातील हे दलाल अल्पकालीन गुंतवणूक करू इच्छिणाऱ्यांना ती पतसाधने पुरवित असतात.
४. **उपबाजारांचे अस्तित्व** – विकसित नाणेबाजारात विविध पतसाधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असल्यामुळे नाणेबाजारात या साधनांच्या उपबाजारांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झालेला असतो आणि त्यामुळे विकसित नाणेबाजारात पतसाधनांच्या उपबाजारांचे अस्तित्व मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.
५. **पतसाधनांची उपलब्धता** – विविध उपबाजारातील व्यवहारांसाठी पुरेशा वित्तपुरवठ्याची आवश्यकता असते. देशातील उपलब्ध भांडवल नाणेबाजाराकडे आकर्षित व्हावयाला हवे. तसेच नाणेबाजाराची कीर्ती परदेशातही पसरली असल्यास विदेशी निधीही आकर्षित केला जाऊ शकतो. नाणेबाजारात पतसाधन ज्या प्रमाणात उपलब्ध होईल त्या प्रमाणात त्या नाणेबाजारातील व्यवहारांचा व्याप वाढून नाणेबाजाराचा विकास होत जातो.

अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये –

नाणेबाजार हा अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने विकसित असणे आवश्यक असते. परंतु न्यूयॉर्क, लंडन आणि टोकियो या विकसित नाणेबाजाराच्या तुलनेने काही नाणेबाजार हे अविकसित आहेत त्यांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **दोन घटकात विभाजन** – अविकसित नाणेबाजार हा संघटित आणि असंघटित घटकात विभागलेला असतो. संघटित नाणेबाजारावर त्या त्या देशातील मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण असते तर असंघटित नाणेबाजारावर मध्यवर्ती बँकेचे कोणतेही नियंत्रण नसते.
२. **असंघटित क्षेत्राचे वर्चस्व** – अविकसित नाणेबाजाराचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे या बाजारावर असंघटित क्षेत्राचे वर्चस्व दिसून येते. या क्षेत्रात सावकार, सराफी पेढीवाले, चिटफंड्स, निधी, खाजगी वित्तीय संस्था, एतद्देशीय बँकर्स किंवा देशी बँकर्स, इत्यादींचा समावेश असतो. या क्षेत्रावर केंद्रीय बँकेचे कोणतेही नियंत्रण नसते तसेच यातील व्यवहारात एकसूत्रीपणाही नसतो याबरोबर व्याजदर हा खूप मोठा असतो.
३. **व्याजदरात भिन्नता** – अविकसित नाणेबाजारात अनेक घटक आणि भाग असल्याने व्याजदरात भिन्नता आढळून येते. सरकारी हुंड्या आणि कर्जरोखे, व्यापारी बँका आणि सरकारी बँका, परदेशी

बँका आणि वित्तीय संस्था तसेच संघटित आणि असंघटित क्षेत्र, हंगाम आणि हंगामेतर काळ यामध्येही व्याजदरात भिन्नता आढळते.

४. **कर्जाऊ रकमांची हंगामी टंचाई** – बहुतेक कृषी प्रधान देशात नोव्हेंबर ते जून या हंगामाच्या काळात आर्थिक व्यवहारांची संख्या वाढते, त्यामुळे पैशांच्या मागणीत वाढ होते. परंतु कर्जाऊ रकमांचा पुरवठा कमी पडतो. याचा परिणाम म्हणून व्याजदरात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.
५. **एकात्मतेचा अभाव** – अविकसित नाणेबाजारात अल्पकालीन कर्जाचे व्यवहार करणारे अनेक स्वतंत्र गट कार्यरत असतात. त्यांच्या व्यवहार करण्याच्या पद्धतीत फरक आढळतो. तसेच बँका, परदेशी बँका आणि वित्तीय संस्थामध्ये समन्वयाचा अभाव आढळून येतो. थोडक्यात अविकसित नाणेबाजारात समन्वयाचा अभाव दिसून येतो.
६. **अविकसित उपबाजार** – नाणेबाजार विकसित होण्यासाठी नाणेबाजारात अनेक उपबाजार कार्यरत असणे आणि त्यांचा विकास झालेला असणे आवश्यक असते. परंतु विकसित नाणेबाजाराच्या तुलनेत अविकसित नाणेबाजारात उपबाजारांची संख्या कमी असते, तसेच त्या उपबाजारांचा विकासही झालेला नसतो.
७. **अपुरी आर्थिक साधने** – नाणेबाजारात कर्जपुरवठा करणाऱ्या परपत्रांची विपुलता असेल तर नाणेबाजाराचा विकास होतो. यामध्ये हुंड्या, वचनचिठ्या, अल्पकालीन कर्जरोखे, कोषागार पत्रे यांचा समावेश होतो. या साधनांच्या वापरात वाढ झाल्यास नाणेबाजारातील वित्तपुरवठा वाढतो. परंतु अविकसित नाणेबाजारात या वित्तीय साधनांची कमतरता दिसून येते.
८. **तरलता/रोखता कमी** – विकसित नाणेबाजाराच्या तुलनेत अविकसित नाणेबाजारात रोखता किंवा तरलता फारच कमी दिसून येते. अविकसित नाणेबाजारातील पतसाधनांची व आर्थिक साधनांची रोखतेत रूपांतर होण्याची क्षमता कमी आहे. म्हणून अविकसित नाणेबाजार हा तरलता कमी असलेला नाणेबाजार म्हणून ओळखला जातो.
९. **मध्यस्थ संस्थांचा अभाव** – अविकसित नाणेबाजारात वटाव गृहे, गुंतवणूक संस्था, व्यापारी पत्रे गृहे यासारख्या कोणत्याही संस्था आढळून येत नाहीत. लंडन, न्यूयॉर्क, टोकियो या नाणेबाजारात या संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतांना दिसून येतात. यामुळे नाणेबाजाराच्या विकासाला हातभार लागतो. परंतु अविकसित नाणेबाजारात या संस्थांचा अभाव दिसून येतो.
१०. **विखुरलेले स्वरूप** – भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेल्या देशात नाणेबाजारही ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रात विभागलेला असतो तसेच नाणेबाजार हा देशभर विखुरलेला दिसून येतो. त्याचे निश्चित असे कोणतेही ठिकाण नाही. त्यामुळे अविकसित नाणेबाजाराचे स्वरूप विखुरलेले आणि विस्तृत स्वरूपाचे असते.
११. **रोखीतील व्यवहारावर भर** – अविकसित नाणेबाजारात विभिन्न प्रकारच्या पतसाधनाऐवजी रोखीने व्यवहार करण्यावर भर दिला जातो, त्यामुळे नाणेबाजारातील घटकांना रोख स्वरूपात निधी मोठ्या प्रमाणावर ठेवावा लागतो. परिणामी कर्ज व्यवहारांचे प्रमाण कमी होते.
१२. **आधुनिक सोयी-सुविधा कमी** – अविकसित नाणेबाजारात आधुनिक सोयी-सुविधांचा किंवा नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव दिसून येतो, तसेच दळणवळणाच्या जलद व आधुनिक सोयी नाहीत. गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देण्यासाठी उद्योगांची अद्ययावत व वास्तव माहिती उपलब्ध असत नाही. नाणेबाजारातील व्यवहारसुद्धा जुनाट व परंपरागत पद्धतीने होतात. नाणेबाजारातील

माहिती गुंतवणूकदारांपर्यंत पोहोचविणारी प्रगत साधने नाहीत.

अशाप्रकारे अविकसित नाणेबाजारात वरील वैशिष्ट्ये दिसून येतात. भारतीय नाणेबाजारही अविकसित नाणेबाजार म्हणून ओळखला जात होता. परंतु अलीकडील काळात नाणेबाजारात सुधारणा झाल्याने भारतीय नाणेबाजार विकसनशीलतेकडे, विकसित नाणेबाजाराकडे वाटचाल करतांना दिसून येत आहे. वरील वैशिष्ट्यांवरून भारतीय नाणेबाजाराचेही स्वरूप स्पष्ट होते.

१.२.२ भांडवल बाजार

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवल हा घटक महत्त्वपूर्ण असतो. अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, बाजार, व्यापार, वाहतूक, दळणवळणाच्या यासारख्या क्षेत्रांना योग्यवेळी पुरेशा प्रमाणात आणि योग्य दराने भांडवल पुरवठा होण्यासाठी देशाची वित्तीय व्यवस्था विकसित असणे आवश्यक असते. अशा वित्तीय व्यवस्थेचे दोन भागात विभाजन केले जाते.

अ) नाणेबाजार

ब) भांडवल बाजार

नाणेबाजारात अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, बाजार, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण यासारख्या क्षेत्रांची आणि सार्वजनिक क्षेत्राची अल्पकालीन भांडवलाची गरज भागविली जाते.

परंतु सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील उद्योग व सेवा क्षेत्रांना अल्पकालीन भांडवलाप्रमाणेच उत्पादनात वाढ करण्यासाठी, उद्योग व व्यवसायाचा विकास आणि विस्तार करण्यासाठी, नवीन व्यवसाय किंवा कंपनी ताब्यात घेण्यासाठी आणि इतर कंपन्यांचे विलिनीकरण करण्यासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते.

उद्योग आणि व्यवसायाच्या दृष्टीने भांडवल म्हणजे जमीन, कारखान्याची इमारत, सयंत्र, वाहतूक, आणि दळणवळणाची साधने, गोदामे, निवासस्थाने इ. उत्पादक साधनसामग्री होय. या उत्पादक साधनसामग्रीची खरेदी करण्यासाठी पैसा या साधनाची गरज भासते. ही गरज भागविण्याचे काम भांडवल बाजार करतो. भांडवल बाजार कार्यक्षम असेल तर देशाचा औद्योगिक परिणामी आर्थिक विकास घडून येतो.

१.२.२.१ भांडवल बाजाराचा अर्थ

भांडवल बाजारातून दीर्घकालीन कर्जाऊ रकमांची देवाण-घेवाण केली जाते, भांडवल बाजाराचा अर्थ पुढील व्याख्यांच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.

१. “सर्वसाधारणपणे मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या देवघेवीचा व्यवहार करणाऱ्या बाजाराला भांडवल बाजार असे म्हणतात.”

२. **रोलँड रॉबिन्स यांच्या मते** - “भांडवल बाजार म्हणजे भागभांडवल, कर्जरोखे, रोखे यासह अनेक प्रकारचे तारण इत्यादींच्या सहाय्याने दीर्घमुदतीच्या कर्जाऊ रकमांची देवाण-घेवाण करून त्याबाबतच्या विविध सुविधा उपलब्ध करून देणाऱ्या विविध संस्थांचा समूह होय.”

३. **जेम्स लुंडी यांच्या मते** - “दीर्घकालीन विविध औद्योगिक रोख्यांची मागणी आणि पुरवठ्याची निर्मिती आणि स्थिरीकरण म्हणजे भांडवल बाजार होय.”

वरील व्याख्यांवरून भांडवल बाजाराची पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

१. भांडवल बाजारात भांडवलाची दीर्घकालीन देवाण-घेवाण केली जाते.

२. भांडवल बाजारात विविध तारणाच्या आधाराने कर्जाऊ रकमांची तसेच भाग, कर्जरोखे आणि

सरकारी रोख्यांची देवाण-घेवाण केली जाते.

३. दीर्घकालीन भांडवलाची उभारणी व उपलब्धता करून देणाऱ्या अनेक व्यक्ती व संस्था भांडवल बाजारात कार्यरत असतात.
४. भांडवल बाजार ही एक दीर्घकालीन कर्ज उपलब्ध करून देणारी संस्थात्मक व्यवस्था आहे.

१.२.२.२ भांडवल बाजाराचे महत्त्व

उद्योग आणि व्यवसायाच्या दृष्टीने भांडवल म्हणजे जमीन, कारखान्याची इमारत, सयत्र वाहतूक आणि दळणवळणाची साधने, गोदामे, निवासस्थाने इ. उत्पादक साधनसामग्री होय ही उत्पादक साधनसामग्रीची खरेदी करण्यासाठी पैसा या साधनाची गरज भासते. ही गरज भागविण्याचे काम भांडवल बाजार करतो. भांडवल बाजार कार्यक्षम असेल तर देशाचा औद्योगिक परिणामी आर्थिक विकास घडून येतो, तसेच देशातील विविध क्षेत्रांच्या विकासाच्या दृष्टीने व देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने भांडवल बाजार अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावित असतो. अशा भांडवल बाजाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. **बचतीचे एकत्रिकरण** - देशातील सर्वसामान्य व्यक्तींना बचतीची सवय लागावी व लहान-लहान बचतीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची उपलब्धता व्हावी या उद्देशाने भांडवल बाजार सर्वसामान्य जनतेला बचतीसाठी प्रोत्साहन देऊन त्यांना बचत करण्यासाठी प्रेरित करून त्या बचतीच्या माध्यमातून भांडवलाचे एकत्रिकरण करत असतो आणि उपलब्ध भांडवलाची दीर्घकालीन गुंतवणूक भांडवल बाजार करित असतो. तसेच विविध कंपन्यांचे भाग किंवा कर्जरोखे यामध्ये दीर्घकालीन या बचतीची गुंतवणूक केली जात असते.
२. **भांडवल उभारणीस मदत** - अर्थव्यवस्थेतील उद्योग व व्यवसायाच्या विकासासाठी किंवा विस्तारासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते. कंपनी भाग किंवा कर्जरोखे भांडवल बाजारात विकून भांडवल बाजाराच्या मदतीने भांडवलाची उभारणी करित असतात. नवीन कंपन्यांना भांडवल बाजार भांडवल उभारणीस मदत करतो
३. **किफायतशीर व सुरक्षित गुंतवणुकीची संधी** - भांडवल बाजारामुळे देशातील जनतेला किंवा गुंतवणूक करू इच्छिणाऱ्या संस्थांना किफायतशीर व सुरक्षित गुंतवणुकीची संधी मिळते. देशातील जनतेची बचत जास्तीत-जास्त नफा मिळणाऱ्या कंपन्यांमध्ये गुंतविली जाते. व्यापारी बँका, विकास बँका, विमा कंपन्या, खाजगी गुंतवणूक संस्था यांच्याकडे दीर्घकालीन गुंतवणुकीसाठी निधी उपलब्ध असतो. त्यांना भांडवल बाजारामुळे गुंतवणुकीची संधी उपलब्ध होते.
४. **भांडवल निर्मितीत वाढ** - भांडवल बाजारात गुंतवणूक करू इच्छिणाऱ्यांना गुंतवणुकीची संधी गुंतवणुकीसाठी आवश्यक सोयी उपलब्ध करून देतो. त्यामुळे गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणुकीची संधी मिळते व त्यांच्याकडून होणाऱ्या गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. बचत केलेल्या रकमेची फायदेशीर गुंतवणूक शक्य झाल्याने बचतीला प्रेरणा मिळते. त्यातून बचत वाढून गुंतवणूकही वाढते. यामुळे देशातील भांडवल निर्मितीचा वेग वाढतो.
५. **सरकारला कर्ज उभारण्यास मदत** - सरकारच्या दैनंदिन आर्थिक गरजा बदलत आहेत, त्यामुळे शासनाला विविध आर्थिक योजना राबविण्यासाठी बहुतेक वेळा कर्ज घ्यावे लागते. शासनाला विविध कल्याणकारी योजनांच्या पूर्ततेसाठी, युद्धाच्या तयारीसाठी, वेगवेगळे प्रकल्प उभारण्यासाठी सरकारला दीर्घकालीन स्वरूपाच्या कर्जाची आवश्यकता असते. भांडवल बाजारातून कर्जरोख्यांच्या विक्रीतून सरकार अशी कर्जे उभारते, त्यामुळे शासनाला दीर्घकालीन स्वरूपाचे प्रकल्प व योजना

राबविण्यासाठी निधीची अडचण भासत नाही.

६. **गुंतवणूकदारास पसंतीप्रमाणे गुंतवणुकीची संधी** - भांडवल बाजाराच्या माध्यमातून गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या विविध संधी उपलब्ध असतात. गुंतवणूकदारांना आपल्या इच्छेनुसार गुंतवणूक प्रकाराची निवड करता येते. काहींना गुंतवणुकीची सुरक्षितता महत्त्वाची वाटते तर काहींना जोखीम स्वीकारून जास्तीत जास्त नफा कमवावासा वाटतो, त्यांना तशा प्रकारची गुंतवणूक भांडवल बाजारात करता येते.
७. **बचत-गुंतवणूक समन्वय** - भांडवल बाजार बचत करणाऱ्या गुंतवणूकदारांचे व या बचतींचा उत्पादक कार्यासाठी उपयोग करणाऱ्या संस्था यात समन्वय साधण्याचे कार्य भांडवल बाजार करित असतो. या दोन्ही घटकांमध्ये मध्यस्थीची भूमिका बजावण्याचे काम भांडवल बाजार करित असतो.
८. **उद्योगांचे आधुनिकीकरण व विस्तारास मदत** - बदलणाऱ्या आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीनुसार अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन तंत्रज्ञानातही मोठा बदल होताना दिसून येत आहे, त्यानुसार उद्योगांमध्ये नवीन तंत्राचा स्वीकार करण्यासाठी तसेच उद्योग-व्यवसायांच्या विस्तारासाठी मोठ्या प्रमाणावर दीर्घकालीन भांडवलाची गरज भासत असते आणि अशा उद्योग-व्यवसायांची दीर्घकालीन भांडवलाची गरज भागविण्याचे कार्य भांडवल बाजार करित असतो.
९. **औद्योगिकीकरणात वाढ** - अर्थव्यवस्थेतील उद्योग-व्यवसायांच्या उभारणीसाठी आवश्यक असलेला दीर्घ मुदतीचा वित्तपुरवठा भांडवल बाजारातून उपलब्ध होत असतो. त्यामुळे विविध उद्योगांची स्थापना होण्यास मोठा आर्थिक हातभार लागत असतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये उद्योग-व्यवसाय स्थापन होण्यास भांडवल बाजाराची मदत होते व त्याचा परिणाम म्हणून अर्थव्यवस्थेत औद्योगिकीकरणाची वाढ होते.
१०. **उत्पादकता वाढीस मदत** - भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकयोग्य निधी अधिकाधिक उत्पादक क्षेत्रात गुंतवणे शक्य होते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उद्योग, सेवाक्षेत्र यांची उत्पादकता वाढते, देशातील वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनात वाढ होऊन देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते व अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो.
११. **आर्थिक विकासास मदत** - भांडवल बाजारामुळे देशातील बचतीचा विनियोग उत्पादक कार्यासाठी होतो. त्यामुळे देशातील उद्योग, व्यापार, शेती यांचा विकास घडून येतो. अर्थव्यवहारांच्या संख्येत वाढ होऊन देशाचा विकास घडून येतो.

अशाप्रकारे भांडवल बाजार देशाच्या अर्थव्यवस्थेत अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो.

१.२.२.३ भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये

भांडवल बाजाराचा अर्थ, व्याख्या आणि महत्त्व यांच्या विश्लेषणावरून भांडवल बाजाराची पुढील वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१. **दीर्घकालीन कर्जपुरवठा** - भांडवल बाजारात उद्योग-व्यवसायिकांना दीर्घकाळासाठी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला जात असतो.
२. **भाग, कर्जरोखे व ऋणपत्रे यांचा वापर** - भांडवल बाजारात दीर्घकालीन कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देताना भाग, कर्जरोखे, ऋणपत्रे, इत्यादींचा उपयोग केला जातो.
३. **विशिष्ट भौगोलिक स्थान नसते** - भांडवल बाजाराला कापड बाजार, भाजीबाजार यासारखे भौगोलिक स्थान नसते. ज्या-ज्या ठिकाणी दीर्घकालीन वित्त पुरवठ्याच्या केंद्राचा विकास होतो,

तेथे भांडवल बाजाराचे अस्तित्व निर्माण होते. भांडवल बाजार हा स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय असू शकतो.

४. **सरकार, उद्योग आणि कृषी क्षेत्राला कर्जपुरवठा** – भांडवल बाजारातून सरकार, उद्योग, वाहतूक आणि कृषी क्षेत्राशी निगडित उद्योग इ. क्षेत्रातील लोकांना, संस्थांना दीर्घकालीन कर्जपुरवठा उपलब्ध होत असतो.
५. **विकास बँका आणि वित्तीय संस्थांना महत्त्वाचे स्थान** – भांडवल बाजारात बँका, विकास बँका, खाजगी व्यक्ती व वित्तीय संस्था नफा किंवा व्याज मिळविण्याच्या उद्देशाने वित्तपुरवठा करतात.
६. **कंपन्यांची दीर्घकालीन कर्जाची गरज पूर्ण होते** – जुन्या उद्योग संस्थांना किंवा कंपन्यांना आधुनिकीकरणासाठी किंवा विस्तारीकरणासाठी दीर्घकालीन भांडवल आवश्यक असते. तसेच नवीन कंपन्यांना यंत्रसामग्री पुरविणे, कारखाने बांधणे म्हणजेच नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची गरज असते, ही गरज या बाजारातून पूर्ण केली जाते.
७. **गरजूंना वित्तपुरवठा आणि गुंतवणूक करणाऱ्यांना रोखता** – या बाजारातून गरजूंना दीर्घकालीन वित्त पुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो आणि पैसा गुंतविणाऱ्या व्यक्तींना रोखता आणि सुरक्षितता प्राप्त करून दिली जाते.

वरील वैशिष्ट्यांवरून भांडवल बाजाराला देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाचे स्थान आहे असे दिसून येते.

१.२.२.४ भांडवल बाजाराचे संघटन/रचना

भांडवल बाजारात भांडवलाची मध्यम व दीर्घकालीन देवाण-घेवाण केली जाते, यामध्ये सरकार व सरकारच्या मालकीच्या वित्तीय संस्था, खाजगी वित्तीय संस्था भांडवलाची उभारणी करतात. भांडवलाचा पुरवठा बँका, वित्तीय संस्था आणि खाजगी गुंतवणूकदारांना केला जातो. यावरून भांडवल बाजाराची संरचना पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

भांडवल बाजाराची संरचना

सरकारी रोखे बाजार   औद्योगिक रोखे बाजार   विकास वित्तीय संस्था   वित्तीय मध्यस्थ संस्था

नवीन प्रचालन/

प्राथमिक बाजार

(New Issue Market)

जुना प्रचालन/

दुय्यम बाजार

(Old Issue Market)

औद्योगिक विकास बँक

कृषी विकास बँक

आंतरराष्ट्रीय विकास बँक

व्यापारी बँका

म्युच्युअल फंड

लिझिंग कंपनी

जोखीम भांडवल कंपनी इतर

१. **नवीन प्रचालन/प्राथमिक भागबाजार (New Issue Market)** – या बाजारात एखादी नवीन कंपनी किंवा प्रस्थापित कंपनी प्रथमतः भांडवल उभारणीसाठी भाग किंवा कर्जरोख्यांची विक्री करत असते. या बाजारातून उपलब्ध झालेल्या भांडवलातून कंपनी जमीन, इमारत यंत्रसामग्री,

इत्यादींची खरेदी करून आपल्या मालमत्तेत वाढ करते. म्हणजेच नवीन रोखे विक्रीतून नवीन मालमत्ता निर्माण करते.

नवीन भाग आणि कर्जरोख्यांचे प्रचालन सार्वजनिक भागाची विक्रीच्या माध्यमातून केले जाते. यालाच प्रारंभिक सार्वजनिक संधी किंवा आवाहन (IPO-Initial Public Offer) किंवा हक्क भाग यांच्या माध्यमातून केले जाते. या बाजाराचे महत्त्व या बाजारातून औद्योगिक विकासासाठी किती भांडवल उभारले गेले याची माहिती मिळते. थोडक्यात या बाजाराच्या विकासावर देशाचा औद्योगिक विकास अवलंबून असतो.

२. **जुना प्रचालन/दुय्यम भाग बाजार (Old Issue Market)** – औद्योगिक रोखे बाजारातील दुय्यम रोखे बाजार किंवा भाग बाजाराला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. हा बाजार देशात स्टॉक एक्स्चेंज किंवा भाग बाजाराच्या नावाने ओळखला जातो. दुय्यम भांडवल बाजारात नवीन भागांची किंवा रोख्यांची विक्री केली जात नाही. पूर्वी प्राथमिक बाजारात विक्री झालेल्या रोख्यांची सट्टेबाजीच्या उद्देशाने, कंपनी ताब्यात घेण्याच्या उद्देशाने किंवा निर्गुतवणूक करण्याच्या उद्देशाने दुय्यम बाजारात भागांची किंवा रोख्यांची खरेदी-विक्री केली जाते. दुय्यम बाजारातील खरेदी विक्रीमुळे कंपनीच्या मालमत्तेत कोणतीही वाढ होत नाही, फक्त भागांच्या मालकी हक्कांचे हस्तांतरण होत असते. या बाजाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे जुन्या भागांच्या विक्री व्यवहारातून या बाजारात वचनकर्त्यांना हवी असलेली रोखता पाहिजे त्यावेळी उपलब्ध होते.

या बाजारात सरकारी रोखे बाजाराच्या तुलनेत जोखीम जास्त असते, त्यामुळे सट्टेबाजीला वाव मिळतो. परंतु मिळणारा परतावासुद्धा अधिक असतो. या बाजारात कंपन्यांच्या रोख्यांच्या किमतीत सतत चढउतार होत असतात. या चढउताराचा फायदा या बाजारात कार्य करणारे लोक व संस्था घेतात.

ज्या कंपन्यांची वित्तीय कामगिरी चांगली असेल अशा कंपन्यांच्या रोख्यांची किंमती वाढतात. या उलट ज्या कंपन्यांची वित्तीय कामगिरी निराशाजनक असेल त्या कंपन्यांच्या किंमती कमी होतात. परंतु कधी-कधी बाजारातील दलालही कंपन्यांच्या भागांच्या किमतीत कृत्रिम तेजी निर्माण करतात, त्यांना तेजीवाले दलाल म्हणतात. तेजीवाले दलाल आशावादी असतात. या उलट भविष्यात मंदी निर्माण होईल म्हणून व्यवहार करणाऱ्या दलालांना मंदीवाले असे म्हणतात. मंदीवाले दलाल हे निराशावादी असतात.

आर्थिक वृद्धीच्या दृष्टीने प्राथमिक बाजार महत्त्वाचा आहे, परंतु तरीही दुय्यम बाजारातील हस्तांतरण सुविधा जेवढ्या अधिक उपलब्ध असतील तितका नवीन रोख्याचा बाजार वेगाने वृद्धिंगत होऊ शकतो.

१.३. पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- * **वित्तीय बाजार (Financial Market)** : ज्या ठिकाणी पैशांचे किंवा कर्जाचे अल्प, मध्यम आणि दर्घकाळासाठी देण्याघेण्याचे व्यवहार केले जातात त्याला वित्तीय बाजार म्हणतात.
- * **नाणेबाजार (Money Market)** : कृषी, व्यापार, उद्योग, व्यवसाय, इत्यादीसाठी अल्पकाळासाठी लागणारा वित्तपुरवठा या बाजारातून केला जातो.
- * **भांडवल (Capital)** : भविष्यात व्यापारी, व्यावसायिक यांनी वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी

निर्माण केलेल्या उत्पादन साधनांना भांडवल म्हटले जाते.

- * **खेळते भांडवल (Working Capital) :** व्यापार, उद्योग, व्यवसाय, कंपन्या, इत्यादींना आपल्या दैनंदिन आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी जे भांडवल लागते त्याला खेळते भांडवल म्हणतात.
- * **गुंतवणूक (Investment) :** विशिष्ट मोबदला मिळविण्याच्या उद्देशाने केलेला खर्च किंवा गुंतविलेली रक्कम होय. उदा. व्याज मिळविण्याच्या उद्देशाने बँकेत ठेवलेली ठेव किंवा व्यवसायाच्या उद्देशाने यंत्रसामग्री खरेदी करणे होय.
- * **विधिग्राह्य पैसा (Currency) :** विधिग्राह्य पैसा म्हणजे सरकारने अर्थव्यवस्थेत किंवा व्यवहारात आणलेले चलन होय. याला कायद्याची मान्यता असते, यात नाणी व नोटा यांचा समावेश होतो.
- * **पैसासदृश साधने (Near Money Instrument) :** रोखीमध्ये त्वरित परावर्तीत होणारे साधने उदा. हुंडी, वचनचिठ्ठी इ.
- * **हुंडी (Bill) :** हुंडी हे एक व्यापारी दस्तऐवज आहे, यामध्ये हुंडी स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीने हुंडीत नमूद असेलेली रक्कम हुंडी काढणाऱ्या व्यक्तीला किंवा त्याच्या आदेशानुसार तो सांगेल त्याला देण्याचे लेखी वचन होय.
- * **वचनचिठ्ठी (Promissory Note) :** ही सुद्धा व्यापारी दस्तऐवज आहे, याचाही वापर व्यापारी हुंडी प्रमाणेच केला जातो.
- * **कोषागार पत्रे (Tresury Bill) :** कोषागार पत्रे हे अल्पकालीन सरकारी रोखे आहे, हे रोखे केंद्रीय बँक विक्रीस काढते व व्यापारी बँका ते खरेदी करतात. व्यापारी बँकांकडील अतिरिक्त पैसा केंद्रीय बँकेकडे वळविण्याच्या उद्देशाने केंद्रीय बँक कोषागार पत्रे विक्रीस काढत असते.
- * **व्याज (Interest) :** कर्जाऊ मिळालेल्या रकमेचा तात्पुरता वापर केल्याबद्दल कर्ज देणाऱ्या व्यक्तीला देण्यात येणारा रोख मोबदला म्हणजे व्याज होय.
- * **पतपैसा (Credit Money) :** कर्जाच्या माध्यमातून परतफेडीच्या व व्याज देण्याच्या अटीवर देण्यात येणारा पैसा.
- * **भांडवल बाजार (Capital Market) :** ज्या बाजारात मध्यम व दीर्घकाळासाठी कर्जाची देवाण घेवाण केली जाते त्या बाजाराला भांडवल बाजार असे म्हणतात.
- * **स्थिर भांडवल (Fixed Capital) :** उद्योग व्यवसायासाठी इमारत बांधणे, यंत्रसामग्री खरेदी करणे, इत्यादीसाठी स्थिर भांडवलाची गुंतवणूक केली जाते.
- * **वित्तीय साधने (Financial Instruments) :** ज्या साधनाच्या आधारे कर्जाच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार होतात त्यास वित्तीय साधने म्हणतात. उदा. ठेव प्रमाणपत्रे, भाग, कर्जरोखे इ.
- * **भाग (Shares) :** कंपन्यांच्या भांडवलाचा लहानातला लहान अंश म्हणजे भाग होय.
- * **कर्जरोखे (Debentures) :** कर्जाऊ भांडवल उभारण्यासाठी कंपन्या याचा प्रमुख वित्तीय साधन म्हणून वापर करतात.

- * **कर्जाऊ भांडवल (Borrowed Capital) :** व्यापार, उद्योग किंवा कंपनी बँका किंवा वित्तीय संस्थांकडून किंवा कर्जरोखे व सार्वजनिक ठेवींच्या माध्यमातून जे कर्ज घेतात त्याला कर्जाऊ भांडवल म्हणतात. कर्जाऊ भांडवलाला विशिष्ट मुदतीनंतर व्याजासह परत करावे लागते.
- * **मालकीचे भांडवल (Owned Capital) :** मालकीचे भांडवल म्हणजे जे भांडवल कंपनीला आपल्या व्यवसायिक आयुष्यात कधीही परत करावे लागत नाही ते भांडवल, हे भांडवल कंपनी भागांची विक्री करून उभारत असते.
- * **भांडवलनिर्मिती (Capital Creation) :** बचत गुंतविल्यावर भांडवलनिर्मिती होते.
- * **विकास बँका (Development Bank) :** देशातील कृषी, उद्योग, लघुउद्योग, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, इ. क्षेत्रांच्या विकासासाठी स्थापन केलेल्या बँका किंवा वित्तीय संस्था होय. उदा. IDBI, NABARD, SIDBI, EXIM Bank, इ.
- * **IDBI (Industrial Development Bank of India) :** भारतीय औद्योगिक विकास बँक (१९६४)
- * **NABARD (National Bank for Agriculture & Rural Development) :** राष्ट्रीय ग्रामीण आणि कृषी विकास बँक (१९८२)
- * **SIDBI (Small Industrial Development Bank of India) :** भारतीय लघु औद्योगिक विकास बँक (१९९०)
- * **EXIM Bank (Export Import Bank) :** आयात निर्यात बँक (१९८२)

१.४ स्वयंअध्ययन प्रश्न

---

१. नाणेबाजार म्हणजे काय? नाणेबाजाराची संकल्पना विशद करा.
२. नाणेबाजार संरचना थोड्यात स्पष्ट करा.
३. नाणेबाजाराचे महत्त्व विस्तृत स्पष्ट करा
४. नाणेबाजाराची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका विशद करा.
५. नाणेबाजारात वापरात असलेली वित्तीय साधने विस्तृत स्पष्ट करा.
६. नाणेबाजारातील उपबाजार विशद करा.
७. विकसित आणि अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये विस्तृत लिहा.
८. भांडवल बाजाराची संकल्पना स्पष्ट करा.
९. भांडवल बाजाराची व्याख्या देऊन अर्थ विशद करा.
१०. भांडवल बाजाराचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व स्पष्ट करा.
११. भांडवल बाजाराचे वैशिष्ट्य विस्तृत स्वरूपात लिहा.
१२. भांडवल बाजाराचे प्राथमिक आणि दुय्यम भागबाजार हे प्रकार विशद करा.

१.५ सारांश

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवल हा घटक महत्त्वपूर्ण असतो, अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, बाजार, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण यांसारख्या क्षेत्रांना योग्यवेळी पुरेशा प्रमाणात आणि योग्यदराने भांडवल पुरवठा होण्यासाठी देशाची वित्तीय व्यवस्था विकसित असणे आवश्यक असते. अशा वित्तीय व्यवस्थेचे दोन भागात विभाजन केले जाते.

अ. नाणेबाजार

ब. भांडवल बाजार

नाणेबाजारात अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, बाजार, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण यांसारख्या क्षेत्रांची आणि सार्वजनिक क्षेत्राची अल्पकालीन भांडवलाची गरज भागविली जाते.

परंतु सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील उद्योग व सेवा क्षेत्रांना अल्पकालीन भांडवलाप्रमाणेच उत्पादन वाढ करण्यासाठी, उत्पादनात सातत्य निर्माण करण्यासाठी, नवीन उत्पादन क्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी, उद्योग व व्यवसायाचा विकास आणि विस्तार करण्यासाठी, नवीन व्यवसाय किंवा कंपनी ताब्यात घेण्यासाठी आणि इतर कंपन्यांचे विलिनीकरण करण्यासाठी दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता असते.

उद्योग आणि व्यवसायाच्या दृष्टीने भांडवल म्हणजे जमीन, कारखान्याची इमारत, सयंत्र, वाहतूक आणि दळणवळणाची साधने, गोदामे, निवासस्थाने इ. उत्पादक साधनसामग्री होय, ही उत्पादक साधनसामग्रीची खरेदी करण्यासाठी पैसा या साधनाची गरज भासते. ही गरज भागविण्याचे काम भांडवल बाजार करतो. भांडवल बाजार कार्यक्षम असेल तर देशाचा औद्योगिक परिणामी आर्थिक विकास घडून येतो.

१.६ सरावासाठी प्रश्न

---

१. नाणेबाजार म्हणजे काय? नाणेबाजाराची संकल्पना विशद करा.
२. नाणेबाजार संरचना थोड्यात स्पष्ट करा.
३. नाणेबाजाराचे महत्त्व विस्तृत स्पष्ट करा
४. नाणेबाजाराची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका विशद करा.
५. नाणेबाजारात वापरात असलेली वित्तीय साधने विस्तृत स्पष्ट करा.
६. नाणेबाजारातील उपबाजार विशद करा.
७. विकसित आणि अविकसित नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये विस्तृत लिहा.
८. भांडवल बाजाराची संकल्पना स्पष्ट करा.
९. भांडवल बाजाराची व्याख्या देऊन अर्थ विशद करा.
१०. भांडवल बाजाराचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व स्पष्ट करा.
११. भांडवल बाजाराचे वैशिष्ट्य विस्तृत स्वरूपात लिहा.
१२. भांडवल बाजाराचे प्राथमिक आणि दुय्यम भागबाजार हे प्रकार विशद करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) श्याम साळुंखे आणि विजय मांटे, (२०१०) आधुनिक बँकिंग आणि वित्तीय पद्धती, जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन.
- २) श्रीधर देशपांडे आणि विनायक देशपांडे (२००४), वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार, मुंबई : हिमालया पब्लिशिंग हाऊस
- ३) Verma, S. B. & Gupta, E-Banking & Development of Banks.
- ४) Shekhar, K.C. (२००६), Banking Theory & Practice. New Delhi, Vikas Publication.

घटक क्रमांक - ७

समायोजन आणि सूक्ष्म वित्त

अनुक्रमणिका

- १.१ घटकाची उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्तावना
- १.२ ग्रामीण वित्त
  - १.२.१ ग्रामीण आणि शेती विषयक कर्जाची गरज
  - १.२.२ वित्ताचे मार्ग
  - १.२.३ सहकारी कर्जाची रचना
- १.३ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- १.८ वित्तीय समायोजन
  - १.८.१ वित्तीय बहिष्कृती
  - १.८.२ नाममात्र शिल्लक खाते
  - १.८.३ वित्तीय समायोजनासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग
- १.९ सूक्ष्म वित्त
  - १.९.१ सूक्ष्म वित्ताचा अर्थ
  - १.९.२ सूक्ष्म वित्ताचे महत्त्व
  - १.९.३ सूक्ष्म वित्ताची वैशिष्ट्ये
  - १.९.४ सूक्ष्म वित्तांची कृतिशीलता व निरंतरता
  - १.९.५ स्वयंसाह्यता गट
  - १.९.६ सूक्ष्म वित्तामध्ये नाबार्डची भूमिका
- १.१० स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- १.११ सारांश
- १.१२ पारिभाषिक शब्द
- १.१३ संदर्भ सूची

१.० उद्दिष्टे Objectives

- १. वित्त पुरवठा करण्यामागचा उद्देश
- २. वित्त पुरवठ्याचे विविध मार्ग
- ३. वित्त साधनांचा वापर
- ४. वित्त पुरवठा झाल्यामुळे व्यवसायाची प्रगती

१.१ प्रस्तावना

भारत विकसनशील देश असल्यामुळे सरकारला विविध योजनांची आखणी करावी लागते. शहरी व ग्रामीण भागात विविध योजना व सवलती पूर्ण करण्याकरिता सरकारला मोठा खर्च करावा लागतो. ग्रामीण भागात शेती संबंधित व्यवसाय, शेत मजूर, लघु उद्योग, जोड व्यवसाय, कुटीर उद्योग, शेती व्यवसायाला उपयुक्त ठरणारी कार्ये करणारे कारागीर या सर्व घटकांना पतपुरवठा करावा लागतो. ग्रामीण भागातील विकसित ग्रामीण बँका व सहकारी बँका महत्वाचे घटक असतात. लोकांची आर्थिक कमकुवतता कमी करण्यासाठी लघु उद्योग व कुटीर उद्योग कारागिरांना वित्त सहाय्य महत्वाचे असते. ग्रामीण भागातील पत पुरवठ्याची पाहणी करण्यासाठी १९६९ मध्ये एक कमिशन नियुक्त केले गेले. या कमिशनच्या शिफारशीनुसार ग्रामीण भागात वित्त पुरवठा करण्यासाठी ग्रामीण बँकांची स्थापना करण्यात आली. बँकांकडून विविध व्यक्ती व संस्था यांना जी रक्कम कर्जाऊ म्हणून दिली जाते त्याला वित्त पुरवठा असे म्हणतात.

शोडक्यात ग्रामीण भागाचा विकास व देशाचा विकास वित्त सहाय्याशी निगडित असतो. वित्त पुरवठा करण्याचे कार्य विभागीय ग्रामीण व सहकारी बँका करतात.

१.२ ग्रामीण वित्त

बँकांनी शेती पुरवठ्याकडे फारसे लक्ष न दिल्यामुळे शेतीसाठी लागणारा पत पुरवठा सावकार, महाजन, एतदेशीय बँका, जमीनदार, नातेवाईक यांच्याकडून केला जात होता. शेतकऱ्यांची कर्ज विषयक पिळवणूक थांबविण्यासाठी त्रिस्तरीय पतपुरवठा करणारी यंत्रणा मॅकलिंगन समितीच्या शिफारशीनुसार करण्यात आली. तर दीर्घमुतीचा कर्ज पुरवठा करण्यासाठी सहकारी भूविकास बँका स्थापन करण्यात आल्या. परंतु हरितक्रांतीनंतर शेती व्यवसायात पुरेसा पतपुरवठा शक्य नसल्यामुळे भारत सरकारने कामकाज गटाची स्थापना करून ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी व मुबलक प्रमाणात कर्ज पुरवठा करण्याकरिता ग्रामीण भागात बँकांच्या शाखा, नवीन बँकांची स्थापना करण्यासाठी विभागीय ग्रामीण बँकांची स्थापना करण्यात आल्या. या बँकांचा लाभ होतो किंवा नाही हे पाहण्यासाठी दानवाला समितीची स्थापना केली गेली. वीस कलमी कार्यक्रमात शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर या क्षेत्रांना संख्यात्मक पतपुरवठा करून ग्रामीण कर्जबाजारीपणा दूर करण्याचे धोरण स्वीकारले आणि त्याकरिता प्रादेशिक ग्रामीण बँका स्थापन करण्यात आल्या. आणि ग्रामीण भागात वित्तसाह्य मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करण्यात आले.

१.२.१ ग्रामीण आणि शेतीविषयक कर्जाची गरज

शेती व्यवसाय प्रामुख्याने ग्रामीण भागात असल्यामुळे शेतीकरिता होणाऱ्या कर्ज पुरवठ्याला शेती वित्त असे म्हणतात.

वित्त पुरवठा दोन प्रमुख मार्गांनी होतो.

- अ) अंतर्गत मार्ग – अंतर्गत निधी, औद्योगिक संस्थांचा राखीव निधी, नफ्याचा भाग
- ब) बाह्य मार्ग – नवीन भांडवल, कर्ज रोख्यांची विक्री, विविध वित्त संस्थांकडून अल्प मुदतीची कर्ज ठेवी.

अशा विविध मार्गांनी वित्त पुरवठा केला जातो व त्यातूनच ग्रामीण व शेती विषयक कर्जाची गरज पूर्ण केली जाते. शेती व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्याकरिता त्यांना वित्त साह्य करण्यासाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँका स्थापन झाल्या. शेतकरी आपल्या शेतीची उत्पादकता वाढावी व अधिक उत्पादन व उत्पन्न मिळविण्यासाठी कर्ज घेत असतो. तसेच ग्रामीण भागातील रूढी परंपरा, सामाजिक बांधीलकी पूर्ण करण्यासाठी शेतकऱ्यांकडून व ग्रामीण भागातील व्यक्तींकडून कर्जाची मागणी केली जात असते. कर्जाची मागणी अल्पकाळ, मध्यमकाळ, दीर्घ मुदत व तातडीची गरज या स्वरूपात केली जात असते. अशा कर्जाची गरज प्रामुख्याने पुढील घटनांसाठी केली जाते.

- अ) ग्रामीण भागातील कारागीर, उद्योजक यांना प्रोत्साहन व मार्गदर्शन करण्यासाठी व त्यांच्या व्यवसायाची पुनर्रचना करण्याकरिता आणि ग्रामीण उद्योगांचा विकास घडवून आणण्यासाठी कर्जाची गरज निर्माण होत असते.
- ब) शेती विकासाकरिता - शेतीची उत्पादकता व उत्पन्न वाढीसाठी शेती व्यवसायात तात्पुरत्या व कायमच्या सुधारणा कराव्या लगातात. शेतमालाची साठवणूक व विक्री करण्यासाठी वाहतूक खर्च व साठवणूक गृहाची निर्मितीकरिता कर्जाची आवश्यकता भासत असते.
- क) स्वयंरोजगार निर्मिती - ग्रामीण भागातील युवकांना विविध उद्योग व व्यवसायाचे प्रशिक्षण देवून त्यांना स्वतःचा व्यवसाय उभारता यावा याकरिता कर्जाची गरज बँकांकडून पूर्ण केली जाते.
- ड) मागासलेल्या घटकांचा विकास - ग्रामीण व शेती व्यवसायातील जे घटक पूर्णपणे वापरात नाही आणि पडून आहेत, त्या घटकांचा विकास करण्यासाठी कर्जाची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता असते.
- इ) ग्रामीण रचनेचा पुनर्विकास - ग्रामीण भागात व शेती व्यवसायात विविध कर्जाचा पुरवठा करून दारिद्र्य व आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी, एतद्देशीय बँकांचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी व ग्रामीण जीवनात उपभोगाची विविधता निर्माण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जाची गरज असते.

२.२ वित्ताचे मार्ग

प्रादेशिक, ग्रामीण, व्यापारी बँका, नाबार्ड, रिझर्व्ह बँक या संस्थात्मक संस्था वित्त पुरवठ्यासाठी साह्य करतात. याशिवाय जो वित्तपुरवठा होतो तो खाजगी संस्थांकडून होत असतो. त्यात प्रामुख्याने सावकार, सराफी, पतपेढ्या, व्यापारी, दलाल, अडते, नातेवाईक, मित्र, मोठे जमीनदार, व्यावसायिक या घटकांकडून वित्तीय कर्ज मिळत असल्याने ते मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. त्यामुळे वित्तीय मार्गात या घटकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असतो. संस्थांकडून होणारा वित्त पुरवठा सहकारी बँका, व्यापारी बँका, भूविकास बँका, नाबार्ड, मध्यवर्ती बँक, यांच्याकडून वित्तीय मार्ग उपलब्ध असतात. याशिवाय अंतर्गत व बाह्य घटकांमार्फत वित्तीय पुरवठा होत असतो. औद्योगिक संस्थांचा राखीव निधी, नफा, घसारा, निधी तर बाह्य घटकांमध्ये नवीन भांडवल उभारणी, कर्जरोखे, विक्रीस काढणे, इतर संस्थांकडून अल्पमुदतीची कर्जे घेणे, भागभांडवल, पसंती भाग रोखे विकून भांडवलाची उभारणी केली जाते. याशिवाय मध्यवर्ती बँक अंतर्गत कर्जाबरोबर परकीय कर्ज घेऊन भांडवल उपलब्ध करते.

१.२.३ सहकारी कर्जाची रचना

व्यापारी बँकांचा मर्यादित कर्ज पुरवठा व सावकारांचा अवास्तव व्याजदर यावर उपाय म्हणून सहकारी पतसंस्थांची स्थापन करण्यात आली. नागरी व ग्रामीण भागात सहकारी बँका कर्ज पुरवितात. कर्ज पुरवठा करतांना सहकारी बँकांची रचना या प्रमाणे असते.

- अ) शेतीसाठी अल्प मुदतीचा कर्ज पुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था
  - ब) शेतीसाठी दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्था
  - क) शेती व्यतिरिक्त इतर कार्यासाठी कर्ज पुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था
- सहकारी बँकाची विभागणी दोन प्रकारात असते.

- १) ग्रामीण सहकारी पतसंस्था
- २) नागरी सहकारी बँका

ग्रामीण सहकारी पतसंस्था शेती व्यवसायाची कर्ज विषयक गरज लक्षात घेऊन अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा करतात, तर नागरी सहकारी बँका शहरी विभागातील जनता व्यापारी कामगार, नोकरदार, उद्योजक महिला, यांना स्वतः व पुरेसा कर्ज पुरवठा करण्याकरीता सहकारी बँका व सहकारी पतसंस्थांची स्थापना करण्यात येते. त्यात गृहनिर्माण सहकारी सोसायटी, पगारदारांची सहकारी सोसायटी, महिला सहकारी बँका, बिगर शेती सहकारी पतसंस्था अशा संस्थांचा समावेश होतो.

तसेच सहकारी वित्तपुरवठा संरचनेत राज्य सहकारी बँका (शिखर बँक) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी, यांच्या मार्फत कर्जाचा पुरवठा केला जातो. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँका (नाबार्ड) व देशाची मध्यवर्ती बँक या मार्फत सहकारी कर्जाची गरज पूर्ण केली जाते.

१.३ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न -

---

१. वित्त पुरवठा म्हणजे काय?
२. प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचे लाभ/हानी पाहण्यासाठी कोणती समिती स्थापन केली होती ?
३. वित्त पुरवठा मार्ग स्पष्ट करा.
४. थोडक्यात विशद करा. ग्रामीण कर्जाची गरज
५. सहकारी बँकांची रचना सांगा.

१.४ सारांश Summary

भारतासारख्या विकसनशील देशाला ग्रामीण भागाचा व शेती व्यवसायाचा विकास करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात योजनेसाठी खर्च करावा लागतो. हा खर्च नियोजबद्ध पद्धतीने व कार्यक्षम रीतीने होण्यासाठी ग्रामीण व सहकारी बँकांची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण भागात वित्त पुरवठा मोठ्या प्रमाणात करण्याकरिता कामकाज गटाची स्थापना करून या बँकांची स्थापना करण्यात आली व त्या बँकेचे कामकाज योग्य रीतीने होत आहे किंवा नाही हे पाहण्यासाठी दानवाला समितीची नियुक्ती करण्यात आली होती. ग्रामीण व शेती व्यवसायास मोठ्या प्रमाणावर वित्त सहाय्याने गरज असते कारण या विभागाचा पूर्णपणे विकास झालेला नसल्यामुळे अनेक विभागाकरिता आणि विकासासाठी मोठ्या वित्त संस्थांची आवश्यकता असते. शेतीबरोबरच शेती पूरक व्यवसायाचा विकास करित असताना ग्रामीण भागातील कारागीर व व्यवसायिकांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे असते. शेतीची उत्पादकता वाढविणे व

उत्पन्नात वाढ करण्याकरिता शेतीत तात्पुरत्या व कायमच्या सुधारणा करण्याकरिता मोठ्या पतपुरवठ्याची आवश्यकता असते. ग्रामीण विभागाचा विकास करताना स्वयंरोजगार निर्मिती करणे आवश्यक असते. तसेच उत्पादन घटकांचा पर्याप्त वापर करण्याच्या उद्देशाने वित्तपुरवठा आवश्यक असतो. ग्रामीण विभागाची पुनर्रचना करण्यासाठी वित्त पुरवठा गरजेचा असतो. हा वित्त पुरवठा सहकारी बँका, व्यापारी बँका, नाबार्ड मध्यवर्ती बँक, एतद्देशीय बँका, व्यापारी व्यावसायिक नातेवाईक, मोठे जमीनदार यांच्याकडून होत असून, सहकार ही अंतर्गत व बाह्य स्रोत उभारून वित्ताची उभारणी करित असतात. सहकारी बँकेचे योगदान वित्त पुरवठ्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचे मानले जाते. त्याकरिता सहकारी बँका ग्रामीण व नागरी सहकारी बँक स्थापन करून कर्ज विषयक गरज भागवित असतात. अलीकडे नाबार्डमार्फत ग्रामीण व शेती व्यवसायासाठी वित्तपुरवठा अधिक कार्यक्षमतेने केला जातो.

१.५ पारिभाषिक शब्द

- * **विकसनशील देश Development Country :** जो देश प्राथमिक क्षेत्राकडून सेवा क्षेत्राकडे वाटचाल करित असतो असा देश होय.
- * **वित्त पुरवठा Finance :** बँकांकडून विविध व्यक्ती व संस्था यांना जी रक्कम कर्जाऊ म्हणून दिली जाते, त्यास वित्त पुरवठा असे म्हणतात.

१.६ संदर्भ सूची

१. डॉ. बोधनकर, डॉ. कानेटकर - २००६, भारतीय बँकिंग प्रणाली, नागपूर, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर १३५, १३६, १३७
२. डॉ. खंदारे, डॉ. वाघमोर - २००५, भारतीय बँकिंग पद्धती, औरंगाबाद, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद - ६७, ६८, ६९
३. भोसले काटे - २००२, भारतीय बँकिंग, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर - ९५, १२१, १२२

१.७ सरावासाठी प्रश्न

१. विकसनशील देश म्हणजे काय? थोड्यात स्पष्ट करा.
२. ग्रामीण कर्जाची आवश्यकता का असते ?
३. शेतीची कर्ज विषयक गरज कोणकोणत्या मार्गाने पूर्ण केली जाते?
४. सहकारी बँकांची रचना सांगा.
५. दीर्घकालीन कर्ज शेतीत प्रामुख्याने कोणत्या कारणासाठी घेतले जाते ? स्पष्ट करा.

१.८ वित्तीय समायोजन Financial Inclusion

अर्थव्यवस्था ही विविध क्षेत्रांनी मिळून बनलेली असते. अर्थव्यवस्थेचा कणा वित्तीय संस्था आहे. प्रत्येक क्षेत्राचा विकास करणे हे सरकारचे कर्तव्य असते. भारतात कृषि क्षेत्रात व औद्योगिक क्षेत्रात वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्था आहेत. तर कृषि क्षेत्रात स्वातंत्र्यानंतरही वित्त पुरवठ्यासाठी बिगर संख्यात्मक वित्त पुरवठ्यावर अवलंबून राहावे लागत आहे. तसेच उद्योग क्षेत्राला विकास बँकांनी वित्त पुरवठा केलेला दिसतो. आणि तो प्रामुख्याने दीर्घकाळाच्या स्वरूपात केलेला आहे. भांडवल बाजाराचा संघटित विभागात बँकेतर वित्तीय संस्था महत्त्वाचा घटक आहेत. या वित्तीय संस्था गावपातळीवर काम करीत असलेल्या बचत गट, चिट फंड, मोठ्या गुंतवणूक संस्था या स्वरूपात आढळतात. या संस्थांची मालकी, व्यवस्थापन, संघटन आणि पैसा जमा करण्याचे मार्ग अत्यंत भिन्न स्वरूपात असतात. परंतु या सर्वांचा हेतू एकच असतो, तो म्हणजे बचत आणि गुंतवणूक यांना चालना देणे. या संस्था सामान्यपणे तीन प्रकारात दिसून येतात.

अ) विशेष कायद्याने स्थापन झालेल्या बँकेतर संस्था

ब) विशेष कायद्याने स्थापन न झालेल्या बँकेतर संस्था

क) किरकोळ किंवा अल्प बँकेतर वित्तीय संस्था

असे त्यांचे स्वरूप असते. औपचारिक, संघटित वित्तीय संस्था, गुंतवणूक कंपन्या तसेच बँक व्यवसायाच्या कक्षेत न आलेल्या कमी उत्पन्न असणाऱ्या दुर्बल घटकांना त्यांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणाऱ्या सर्व संस्थांचा समावेश वित्तीय समायोजनात होतो. विशेषतः बँक व्यवसायाचा वाढता विस्तार असूनही ग्रामीण भागातील अनेक कुटुंबे संघटित बँक व्यवसायाचा उपभोग करू शकत नाही. अथवा त्यांच्यापर्यंत बँक सेवा पोहचू शकत नाही. अशा वित्तीय सुविधांपासून वंचित असलेल्या नागरिकांना औपचारिक वित्तीय सेवा-सुविधा मिळण्यासाठी भारतात सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याची सुरुवात केली गेली. रिझर्व्ह बँकेच्या सहकार्याने नाबार्ड व स्वयंसहाय्यता गट व बँक जोडणी प्रकल्प सुरू करण्यात आले. त्यामुळे बँकिंग सेवेचा उपयोग सर्वांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होईल आणि बँकिंग सेवांच्या विविध योजनांचा लाभ घेता येईल. त्यातून भारतीय सर्व समाज बँक व्यवसायाशी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरीत्या जोडण्यास मदत होईल. त्यांना बँक सेवेचा लाभ मिळण्यासाठी शून्य जमा खाते, वित्तीय साक्षरता, पुरेसे कर्ज माहिती, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर अशा विविध घटकांच्या माध्यमातून वित्तीय समायोजन केले जाते.

१.८.१ वित्तीय बहिष्कृती Financial Exclusion

बँक व्यवसायाच्या सेवा-सुविधांचा लाभ मिळू न शकणाऱ्या व्यक्तींना त्यांच्या जीवनचरितार्थ चालविण्यासाठी स्वयंरोजगाराकरिता व व्यवसायात कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी सातत्याने वित्ताची आवश्यकता असते. बहुसंख्य व्यक्ती या निरक्षर व गरीब असल्यामुळे त्या सावकार, सराफी पेढ्या यांच्याकडून आपल्या वित्तीय गरजा पूर्ण करीत असतात. परंतु या संस्था (कर्ज पुरविणाऱ्या) व्याजदर मोठ्या प्रमाणात आकारून मोठ्या तारणावर कर्ज देतात त्यामुळे गरिबीत वाढ होऊन त्यांची कार्यक्षमता कमी होते. या महत्त्वाच्या विचारातून जे नागरिक बँकेच्या वित्तीय सेवेपासून वंचित होतात त्यांना वित्तीय सेवा क्षेत्रात समाविष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात. तरीही वित्तीय बहिष्कृती निर्माण होण्यास पुढील कारणे दिसून येतात.

१. भारतात बँक व्यवसायाचा विस्तार होऊनही ग्रामीण व दुर्गम भागातील सर्वसामान्य जनतेपर्यंत बँक सेवा पोहचू शकली नाही.

२. भारताचा भौगोलिक विस्तार विविध स्वरूपाचा असल्यामुळे बँकेला सर्वांसाठी एक धोरण स्वीकारता येत नसल्यामुळे स्थानिक समस्या विविध प्रकारच्या असल्यामुळे त्या ठिकाणचे नागरिक बँक सेवेपासून वंचित राहतात.
३. बँका सुरक्षित कर्ज वाटपाचे धोरण स्वीकारत असल्यामुळे तारण, आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता जामीन, नियमावली यांच्या आधारे कर्ज देतात. त्याचा परिणाम निरक्षर व गरीब लोक व्यवसायाच्या सेवेपासून वंचित राहतात.
४. सामान्य लोकांकडून अल्परकमेच्या कर्जाची मागणी केली जात असते, ती बँक नियमात नसल्याने त्यांना गरज असूनही बँकेकडून वित्त पुरवठा होत नाही.
५. ग्रामीण भागाबरोबरच शहरी भागातील असंघटित क्षेत्रातील व्यावसायिकांना बँक सेवेचा लाभ मिळत नसल्याचे दिसते. रंगराजन समितीच्या अहवालानुसार ११२ दशलक्ष कुटुंबांना वित्त सहाय्य अथवा कर्ज मिळत नाही, तर १७ दशलक्ष कुटुंबे ही एतद्देशीय बँकांवर अवलंबून होती. तर अर्जुनसेन गुप्ता अहवालानुसार असंघटित क्षेत्रातील बहुसंख्य उद्योजकांना व्यापारी बँकेने नाममात्र कर्ज दिले आहे.
६. ज्यांचे उत्पन्न कमी त्यांची कर्जाची मागणी अधिक दिसून येते, कारण त्यांना दैनंदिन गरजा व चरितार्थाच्या व्यवसायासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. परंतु त्यांना बँक व्यवसायाकडून फारसे सहकार्य मिळत नाही.
७. अनुउत्पादक कर्जाची मागणी अधिक असल्यामुळे कर्जफेडीचे प्रमाण कमी असते. त्याचा परिणाम कर्जबाजारीपणा वाढण्यात दिसत आहे.

कर्जाची गरज पूर्ण न झाल्यामुळे नवीन कर्जाचे पर्याय व्यक्ती शोधतात परिणामी एकूण कर्जात वाढ होत असते. तसेच १९९० च्या नवीन आर्थिक धोरणात कर्ज देताना कडक नियमांचा अवलंब केला जात असल्यामुळे बिगर वित्तीय संस्थांकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज घेतले गेले आहेत. यावर उपाय म्हणून मध्यवर्ती बँकेने ग्रामीण भागातील लोकांना शेतीविषयक कर्ज व आवश्यक क्षेत्रांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी सूक्ष्म वित्त धोरणांचा स्वीकार केला आहे.

१.८.२ नाममात्र शिल्लक खाते / शून्य शिल्लक खाते NO Frill Account

खाते सुरू करणे हा कायद्याच्या भाषेत एक प्रकारचा करार आहे. त्यामुळे हा करार करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्था करार करण्यास पात्र असल्या पाहिजेत. बँकेने हा करार करताना करार करण्यास व्यक्ती पात्र आहे हे पाहिले पाहिजे. मध्यवर्ती बँक सरकारच्या सूचनेनुसार कार्य करीत असते. २००५ मध्ये मध्यवर्ती बँकेने आपल्या सहकारी बँकांना सूचना देऊन शून्य शिल्लक असलेले ग्राहक खाते उघडण्यास सांगण्यात आले. कारण समाजातील दुर्बल आणि कमी उत्पन्न असलेला बहुसंख्य वर्ग बँक सेवे पासून वंचित होता. त्यांना बँक सेवांचा लाभ होण्यासाठी सर्व प्रथम बँकेत खातेदार होणे गरजेचे असल्यामुळे या नवीन खात्यांची निर्मिती करून सर्वसामान्य नागरिकांना नगद रकमेशिवाय खाते उघडता येते. त्यामुळे सर्वांना बँक सेवेचा लाभ मिळणे सुलभ होत जाईल. तसेच के. वाय. सी. तुमचा ग्राहक ओळखा ही मध्यवर्ती बँकेची योजना सहजरीत्या कार्यान्वित झाली. सन २००७-२००८ मध्ये व्यापारी बँकांनी शून्य शिल्लक खाती ९० लाखांपेक्षा जास्त व्यक्तींची उघडली आहेत. सर्वसामान्य व्यक्तींना बँक सेवेचा सहज उपयोग करता येऊ लागला आहे.

१.८.३ वित्तीय समायोजनासाठी माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग

भारतीय बँक प्रणालीमध्ये सर्वप्रथम संगणकाचा वापर करण्यात आला. त्यानुसार बँकांच्या अंतर्गत कामकाज पद्धती प्रक्रियेत सुधारणा होऊ लागलेली आहे. त्यांचा प्रमुख उपयोग ग्राहकांना अनेक प्रकारच्या सुविधा देण्यासाठी केला जात आहे. टेलिग्राफिक ट्रान्स्फर कल्सर सांकेतिक भाषेत जलद गतीने पैसे पाठविले जातात. क्रेडिट कार्य, डेबिट कार्ड, ए.टी.एम., मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, कोअर बँकिंग, अशा इ. बँक पद्धतीचा वापर करून ग्राहकांना आकर्षित केले जात आहे. त्याचा परिणाम बँक सेवा सहज सुलभ आणि स्वस्त या स्वरूपात मिळत असल्यामुळे आणि व्यवहारात परदर्शकता येऊन अचूक व्यवहार होत असल्यामुळे एकूण व्यवहाराची संख्या वाढलेली आहे. त्यामुळे एकूण अर्थव्यवस्थेतील बँक व्यवहारांचे वित्तीय समायोजन करणे, माहिती तंत्रज्ञानामुळे सहज शक्य झाले आहे. तसेच बचत करणारे, गुंतवणूक करणारे, यांना वित्तीय समायोजनामुळे आपले कार्य सहजरीत्या करता येऊ लागले असून, माहिती-तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे देशातील सर्व बँक व्यवहारांची माहिती सर्वसामान्य नागरिकांना उद्योग, व्यावसायिक यांना उपलब्ध होत असल्यामुळे लोकांचा बँकांवरील व सरकारवरील विश्वास अधिक दूर होत आहे.

१.९ सूक्ष्म वित्त Micro Financial

भारतात लहान प्रमाणावर व्यवसाय करणाऱ्या इतर वित्तीय संस्थांमुळे कर्ज कचेऱ्या आणि निधीचा समावेश होतो या कर्ज.

१.९.१ सूक्ष्म वित्तचा अर्थ Financial Exclusion

अल्प उत्पन्न गटाला कर्जाच्या स्वरूपात दिली गेलेली रक्कम होय. थोडक्यात वित्तीय सेवांचा एक गट म्हणून सूक्ष्म वित्त पुरवठा होय. प्रामुख्याने अत्यंत गरीब वर्गाला दिले गेलेले अल्प रकमेचे कर्ज, कर्जाव्यतिरिक्त, बचत, सूक्ष्म वित्त अशा सेवा होय. भारत सरकारच्या एका अभ्यास गटामार्फत पत, काटकसर आणि इतर वित्तीय सेवा व उत्पादन अल्प प्रमाणातील बचत, ग्रामीण व निमशहरी लोकांच्या राहणीमानात वाढ, उत्पन्नातील बदल या सर्व घटकांचा समावेश सूक्ष्म वित्तात कारावा असे सुचविण्यात आले आहे. थोडक्यात सूक्ष्म वित्तामध्ये विनातारण कर्ज, समुह कर्ज, अल्पकर्ज, अनुउत्पादक कर्ज, तातडीचे कर्ज, मागताक्षणी मिळणारे कर्ज, कर्जाची लवचिकता, सहज सुलभपणे मिळणारे कर्ज, वेळेची बचत करणारे कर्ज, व्यक्तिगत तारणावर कर्ज, पारदर्शकता, बचत जमा करणे, अल्प व्याजदर व बँक, प्रमाणे व्यवहार करणारी यंत्रणा अशा यंत्रणेस सूक्ष्म वित्त असे म्हणतात. या विकास संस्थेमुळे दुर्बल व आर्थिकदृष्ट्या गरीब महिला, गरीब कुटुंबे, लहान व्यावसायिक, उद्योजक यांच्या दैनंदिन आर्थिक गरजा भागविणाऱ्या व विक्रीय संस्था म्हणजेच सूक्ष्म वित्तीय यंत्रणा होय. अशा संस्थांच्या स्थापनेमुळे जगभर व भारतासारख्या विकसनशील देशात लाखो कुटुंबांच्या जीवनातील जगण्याचा अंधार दूर होऊन ते स्वतःच्या पायावर ताठ मानेने उभे राहण्यास सूक्ष्म वित्ताचा सर्वाधिक वाटा आहे. सूक्ष्म वित्तमुळे अल्प गटातील व्यक्ती व महिला यांच्या दैनंदिन व व्यवसायाच्या गरजा पूर्ण करण्यास मदत होऊन त्यांना स्वयंरोजगार व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. तसेच मोठ्या प्रमाणात जी मानवी श्रमशक्ती वाया जात होती तिचा पर्याप्त वापर सूक्ष्म वित्तामुळे करता येणे सहज शक्य झाले आहे. त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेत उत्पादन, उत्पन्न, वितरण, किंमती यात मोठ्या प्रमाणात बदल होऊन अर्थव्यवस्थेला

चालना मोठ्या प्रमाणात मिळून नागरिकांच्या राहणीमानाचा उच्च दर्जा सूक्ष्म वित्त पुरवठा झाल्यामुळे सहज शक्य झाला असून, देशाच्या प्रगतीमध्ये व विकासात एक महत्त्वाचा घटक या अर्थाने सूक्ष्म वित्त या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट होतो.

१.९.२ सूक्ष्म वित्तचे महत्त्व

भारतात बँकाचा पुरेशा प्रमाणात व आवश्यक तेवढा विकास आजही झालेला नाही. त्याशिवाय गरीब व्यक्ती ही बँकेचा ग्राहकच नाही अथवा जे ग्राहक आहेत त्यांना आवश्यक अशा कर्जासाठी योग्य तारण मिळू शकत नाही. तसेच बँक कर्जाचे फॉर्म अतिशय क्लिष्ट स्वरूपाचे व हिंदी व इंग्रजीमध्ये असल्यामुळे गरीब व्यक्ती या मोठ्या प्रमाणात निरक्षर असल्यामुळे ते बँकांचे कर्ज आवश्यकता असूनही मिळऊ शकत नाही. याशिवाय बँकांचे नियम काटेकोर पाळण्याकडे बँक कर्मचाऱ्यांची प्रवृत्ती असल्यामुळे गरीबांना विविध कारणांसाठी कर्जाचा पुरवठा करण्यात बँका अपयशी ठरतात. अशा परिस्थितीत गरीबांना अल्पदराने कर्ज पुरवठा करणे, अल्प भूधारकांना शेतीसाठी कर्ज पुरवठा करणे, शेतमजुरांना, बचत गटांना कर्ज पुरवठा करण्याकरिता सूक्ष्म वित्तांचा स्वीकार करण्यात आला आहे. यामधूनच सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याचे महत्त्व पुढील घटकांच्या आधारे स्पष्ट करतो येते.

१. **परंपरागत व्यवसायास मदत** – प्रत्येक देशामध्ये परंपरागत असा व्यवसाय असतो. परंतु गतिमान बदलामुळे या घटकांना आवश्यकता असूनही वित्त पुरवठा केला जात नाही. अशा वेळी सूक्ष्म वित्त सस्थांचे व्यवहार करून या घटकांना बचत व कर्जे दिली जातात. या व्यवसायाचे उत्पादन खर्च कमी असल्यामुळे अल्प भांडवलावर व्यवसायाचा विकास करता येणे सहज शक्य असते.
२. **दारिद्र्यात घट** – सूक्ष्म वित्त पुरवठा झाल्यामुळे कमी उत्पन्न व दरीद्र्य असलेल्या कुटुंबांना आपल्या व्यवसायाची उभारणी करता येते. त्यातून स्वयंरोजगार निर्माण होत असतात. महिलांना आपले व्यावसायिक कौशल्य वापरता येते. त्यातून व्यवसाय व रोजगाराची निर्मिती होऊन या गटाला उत्पन्नाचे साधन मिळून त्यांच्या दारिद्र्यात घट होते.
३. **विश्वासाह पद्धती** – सूक्ष्म वित्ताचा ज्यांना पुरवठा केला जातो ते विश्वासाने कर्जाची परत फेड करतात असा या संस्थांचा अनुभव आहे. कारण या वित्तीय पद्धतीमुळे मुबलक व आवश्यक वित्त पुरवठा त्यातून स्वयंक्षमता निर्माण होण्यात मदत होते. अनुदान, व्याजदर, गरजेप्रमाणे कमी-अधिक करून वित्त साह्य केले जाते. त्याशिवाय व्यवसायाचे व वित्ताचे योग्य मार्गदर्शन मिळत असते. म्हणूनच वित्त देणारी व वित्त घेणाऱ्यांमध्ये विश्वासाहता निर्माण होते.
४. **सबलीकरणास मदत** – सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याचा परिणाम म्हणून महिलांचे समाजातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्यविषयक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्वरूपात सबलीकरण झालेले असून येते. त्याचा परिणाम महिलांमध्ये आत्मनिर्भयता, स्वाभिमान, धाडशीपणा, दिसून येतो. महिलांना समाजात मानाचे स्थान प्राप्त होण्यास सूक्ष्म वित्त सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे.
५. **मागासलेल्या व ग्रामीण भागाचा विकास** – सूक्ष्म वित्तीय संस्थामध्ये समाविष्ट असलेल्या गटामध्ये सामूहिक निर्णय व समान हक्काचा उपयोग करून निधीचा सर्वांसाठी समान प्रमाणात वापर केला जातो. त्यामुळे बचत गटाची संख्या सातत्याने वाढ असलेली दिसते. त्यातूनच सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थाही वाढत आहेत. स्वयं सहाय्यता गट प्रशिक्षण, मेळावे, प्रदर्शन, विक्री

व्यवस्था करून विश्वास वाढवित आहे. या सर्व घटकांचा परिणाम मागासलेल्या व ग्रामीण भागातील बचत गटाची प्रगती होऊन भांडवल निर्मितीचा वेग वाढत आहे. त्यातून या भागाचा विकास घडवून आणण्यास सूक्ष्म वित्त महत्त्वाचे साधन ठरत आहे.

थोडक्यात दुर्बल घटक महिलांच्या विकासात सूक्ष्म वित्त एक प्रेरणास्रोत ठरलेला आहे.

१.९.३ सूक्ष्म वित्तची वैशिष्ट्ये

सूक्ष्म वित्तीय संस्था ही बिगर सरकारी संस्था असून ती व्यापारी बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्थांप्रमाणेच बचत व कर्ज देण्याचे प्राथमिक कार्य करते. सूक्ष्म वित्त संस्था प्रामुख्याने अल्प उत्पन्न गटातील नागरिक, अल्पभूधारक ग्रामीण कारागीर, लहान-लहान व्यावसायिक, फिरते विक्रेते, लहान किरकोळ व्यापारी यांना स्वयंरोजगार अथवा रोजगार निर्मितीसाठी वित्तसाहाय्य व पतपुरवठा करण्याचे कार्य करते. कारण या गटाकडे कर्जासाठी तारण नसल्यामुळे त्यांना इतर वित्त पुरवठा मार्ग फारसे उपलब्ध नसल्यामुळे ते सूक्ष्म वित्तासाठी स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती करून वित्त पुरवठा स्रोत निर्माण करतात. त्यातून सूक्ष्म वित्तची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

१. **बचती निर्माण करणे** – सूक्ष्म वित्त साहाय्य संस्था बचतीच्या तत्त्वावर निर्माण होतात. बचत कशी असावी याचे मार्गदर्शन करणे. सतत बचतीचा मार्ग कसा सुरू राहिल हे पाहणे, बचतीचा उपयोग अल्प गटाच्या व्यवसाय वाढीसाठी करणे, अशी मध्यस्थाची भूमिका स्वीकारून समाजात बचती निर्माण करण्याचे कार्य करते. निर्माण झालेल्या बचती ठेवीच्या स्वरूपात ठेवून त्याचे संरक्षण केले जाते.
२. **निधीची निर्मिती करणे** – सूक्ष्म वित्त साहाय्य गट बचत गटाच्या निधी सांभाळून आवश्यकतेप्रमाणे अथवा मागताच क्षणी परत करत असतात. तसेच हा निधी कमीतकमी खर्चात पूर्व वित्तासाठीही वापरला जातो.
३. **स्वयंसाहाय्यता गट** – या संस्थांमार्फत ग्रामीण व अर्धनागरी भागात महिलांचे व पुरुषांचे स्वयंसहाय्यता गट निर्माण करण्यास मदत करतात आणि त्यांना वित्तसाहाय्य करतात. त्याचबरोबर सूक्ष्म वित्त साहाय्यता गट, विमा बचत, विक्री कौशल्य, आरोग्य शिक्षण, उत्पादन प्रशिक्षण अशा पूरक सेवा पुरवितात.
४. **दारिद्र्यात घट** – या गटाचा मुख्य उद्देश समाजातील दुर्लक्षित, दुर्बल व दारिद्र्य गटाचा विकास करणे हा असतो. त्याकरिता विविध घटकांना विविध व्यवसायासाठी उत्पन्नाचे साधन निर्माण करणे त्यामुळे एका सामाजिक दारिद्र्यात घट होते
५. **सरकारचा कमीतकमी हस्तक्षेप** – या गटामार्फत वित्तीय क्षेत्रात स्वयंचलित कार्यपद्धती स्वीकारली जाते. त्यामुळे सरकारने निर्माण केलेला आराखडा व धोरण यानुसार आपले वित्तसाहाय्य व पतपुरवठा करीत असते. त्यामुळे गटाच्या व्यवहारात सरकारचा कमीतकमी हस्तक्षेप होत असतो. कारण या संस्था समाजविकास दृष्टीकोनातून विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देणे, प्रामुख्याने महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी या गटाचा सर्वाधिक उपयोग होतो. समाजप्रबोधन व समाजविकासावर भर देण्यात येतो.

याशिवाय सूक्ष्म वित्त पुरवठ्यामुळे समाजातील आर्थिक विषमता कमी होण्यास व साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर करण्यास मदत होत असते.

१.९.४ सूक्ष्म वित्तांची कृतिशीलता व निरंतरता

भारताच्या ग्रामीण भागाचा विकास, रोजगार निर्मिती स्वयंरोजगारास चालना, महिला सक्षमीकरण या गटांना चालना देण्यासाठी स्वयंसाह्यता बचत गट व नाबार्ड यांची निर्मिती करण्यात येऊन अल्पउत्पन्न गटाच्या अल्पबचतीच्या माध्यमातून कौशल्य प्राप्त व्यवसायास चालना देण्याच्या उद्देशाने व ग्रामीण कारागीर उद्योजक, व्यवसायिक लहान व्यापारी यांच्या कार्यक्षमतेचा पर्याप्त वापर करण्यासाठी व महिलांच्या उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील सहभाग वाढून त्यांना वित्त व्यवस्थेच्या घटकांचा फायदा मिळवून देण्याच्या दृष्टीने आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेला वाव मिळवून देण्यासाठी व त्यांच्यात सक्षमता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने बचत गटाची निर्मिती करण्यात आली. सुरुवात जरी बांगलादेशात झालेली असली तरी भारतासारख्या विकसनशील आणि ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येला त्याचा सर्वाधिक फायदा झालेला दिसून येत आहे. जागतिक बँकेने या विभागास वित्त पुरवठा व साह्य करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. त्यातूनच मागासलेल्या भागाचा विकास व दारिद्र्य निवारण्यास मदत झालेली असून महिलांमध्ये आत्मनिर्भरता निर्माण झालेली दिसून येते. तर नाबार्डसारख्या महत्त्वाच्या वित्त संस्थांची निर्मिती होऊन मध्यवर्ती बँका, ग्रामीण बँका व सहकारी बँकांच्या शाखा विस्तारासाठी शिफारस महत्त्वाची मानली जात आहे. मायराडा संस्थेच्या माध्यमातून सूक्ष्म वित्ताचे धोरण स्वीकारले जात आहे. ग्रामीण व निरक्षर दारिद्र्य रेषेखाली राहणाऱ्या महिलांच्या विकासासाठी स्वयंसाह्यता बचत गटांना वित्त पुरवठा नाबार्ड मार्फत करण्यात येऊन रोजगार व स्वयंरोजगार मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण केल्या जात आहेत. पथदर्शी प्रकल्पांतर्गत ५०० स्वयंसाह्यता बचत गटांना कर्ज पुरवठा करण्यात आला आहे तर ३९४ सूक्ष्म उद्योगांना वित्त पुरवठा केलेला आहे. तर १९९२ ते २००६ मध्ये २२ लाख ३८ हजार ५६५ बचत गटांना १,१३,९७५ रुपये कर्जपुरवठा तर २००८-२००९ मध्ये केंद्र सरकारच्या अंदाजपत्रकात फायनॉंशिअल एनक्ल्यूजनची संकल्पना पूर्ण करण्यासाठी बँकांना प्रोत्साहित करण्यात येईल. तसेच बँका व बँकेतर संस्थांप्रमाणे स्वयंसाह्यता गटाच्या संस्थांना अनुउत्पादक कारणांसाठीही कर्ज देण्यास सुरुवात करण्यात आली आहे. महिलांचा मोठा गट बचत गटाच्या चळवळीत सहभागी झालेला आहे. तर स्वयंसेवी संस्था एन.जी.ओ.मार्फत ७४ टक्के प्रमाणात बचत गटाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. त्याचा एकत्रित परिणाम महिलांमधील दारिद्र्य कमी होण्यास मोठी मदत झालेली आहे. अलीकडे बँका स्वतः बचत गट स्थापन करीत असून त्यांना मार्गदर्शक आणि उत्पादन विक्रीस मदत करीत आहे. सूक्ष्म वित्त आर्थिक कार्यक्षमतेने व जोमाने होण्यासाठी नाबार्डकडे मायक्रो फायनॉंन्स डेव्हलपमेंट फंड निर्माण करण्यात आला आहे. इंटरनॅशनल फायनॉंन्स कॉर्पोरेशन, जर्मन बँक, मायक्रो फायनान्स इन्व्हेस्टर्स फाउंडेशन यासारख्या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून सूक्ष्म वित्त पुरवठा केला जात आहे. तर भारतासारख्या विकसनशील देशात सूक्ष्म वित्त अधिक प्रमाणात करण्यासाठी (फायनॉंन्स डेव्हलपमेंट कौन्सिल) शिफारस करण्यात आली आहे.

अशा विविध प्रकारात सूक्ष्म वित्तासाठी सातत्याने प्रयत्न केले जात असून सूक्ष्म वित्तातून ग्रामीण विकास व रोजगार निर्मिती होवून दारिद्र्य दूर करून सर्व सामान्यांची जीवनमानाची पातळी उंचावण्यास मदत होत आहे.

१.९.५ स्वयंसाह्यता गट (एस.एच.जी.)

१९७५ नंतर बांगलादेशात प्रा. डॉ. महमंद युसूस या आद्यकर्त्याने या चवळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली. स्वयंसाह्यता ग्रामीण विकासाच्या विविध उपक्रमांमध्ये असलेल्या जनतेच्या सहभागाचे द्योतक आहे. स्वयंसाह्यता गट विशिष्ट ठिकाणच्या समान व्यवसाय करणाऱ्या व समान आर्थिक गरजा असणाऱ्या प्रीन्सीपल अण्ड प्रेक्टिस ऑफ बैकिंग

व्यक्तींनी स्थापन केलेला गट आहे की, ज्यांच्या माध्यमातून गटाच्या सदस्यांना निर्णयानुसार गटाने उभारलेल्या बचत निधीतून कर्ज वाटप केले जाते. दुसऱ्यांवर अवलंबूनल न राहता स्वतःमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी स्वतःच प्रयत्न करणे त्यालाच स्वयंसाहय्यता म्हटले जाते. स्वयंसाहय्यता गट हे समान समस्या अथवा समान परिस्थिती असणाऱ्या लोकांनी स्थापन केलेले व्यावसायिक गट असतात. साधनसामग्री एकत्रित करणे, माहिती संकलित करणे, परस्पर साहाय्य करणे, सेवा पुरविणे या कारणांकरिता स्वयंसाहय्यता गटाची स्थापना करण्यात येते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर असे स्वयंसाहय्यता गट अमेरिकेत निर्माण झाले होते. १९६०-१९७० दरम्यानच्या दशकात ही संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली होती. स्वयंसाहय्यता गट व्यावसायिक मदतीबरोबरच सभासदांसाठी विविध चर्चासत्रे, सभा, माहितीपत्रके, साहित्य व सामाजिक सेवा पुरवित असतात.

स्वयंसाहय्यता गटामध्ये स्वतःची मदत व सहकार्य या तत्त्वावर १० ते २२ सदस्य (सभासद व्यक्ती/महिला) एकत्र येऊन आपल्या अल्प बचती एकत्र करून गरजू सभासदांची आर्थिक गरज भागवितात. स्वेच्छेने एकत्र येऊन जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाकरिता महिलांनी परस्पर सहकार्यातून चालविलेली लोकशाही संघटना म्हणजे स्वयंसाहय्यता बचत गट होय.

थोडक्यात समान स्तरावरील लोकांच्या इच्छेनुसार सहभाग, समप्रमाणात आर्थिक सहभाग, तात्काळ कर्ज, परस्परांवरील विश्वास ही प्रमुख वैशिष्ट्ये या गटाची असतात. विशेषतः महिलांचा सहभाग, ग्रामीण पातळीवर वित्त व्यवस्थेची कायमस्वरूपी यंत्रणा, रोजगारात वाढ अशी प्रमुख वैशिष्ट्यांसह हा गट स्वयंप्रेरणेने कार्य करित असतो. तसेच समाजात काटकसर व बचतीची सवय लावणे, स्थानिक पातळीवर तात्काळ कर्ज मिळविणे, बँक व्यवहारांचा परिचय होतो. ग्रामीण भागात बँक सुविधा, बँक जाळे पसरविणे, बँक व्यवसायात पुरक सेवा निर्माण करणे, ग्रामीण भागात उद्योग व्यापार यात वाढ होऊन ग्रामीण जीवनमानाची पातळी उंचावणे, ग्रामीण जनतेमध्ये स्वावलंबन, सहकार्याची भावना निर्माण करणे, एतद्देशीय, बँकाच्या कर्जापासून मुक्तता करणे, अशा समाज विकास घटकांचा विचार करून या स्वयंसाहय्यता गटाची स्थापना करण्यात येते.

स्वयंसाहय्यता गटाची भूमिका

स्वयंसाहय्यता गटाच्या स्थापनेमुळे बचत समाजाकडून मोठ्या प्रमाणात संकलित केल्या जातात. त्यामुळे गरीब जनतेच्या जीवनात क्रांतिकारक बदल घडून आलेला आहे. त्यामुळे समाजात सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक परिवर्तन मोठ्या प्रमाणात झाले आहेत. प्रामुख्याने महिलांना जीवन जगण्याचा एक स्वाभिमानी मार्ग उपलब्ध होऊन सामाजिक जाणवा मोठ्या प्रमाणात निर्माण होऊन स्वतःच्या पायावर आर्थिकदृष्ट्या उभे राहून आत्मनिर्भतेची भावना निर्माण करण्याचे कार्य स्वयंसाहय्यता गट करित असल्यामुळे या गटाची भूमिका अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचा घटक आहेत.

१. **उत्पन्नात बदल** – स्वयंसाहय्यता गटाच्या माध्यमातून गरीब लोकांची बचत क्षमता वाढून नव्याने व्यवसाय, उद्योग नव्याने सुरू करण्यात येतात. त्यातून रोजगाराची निर्मिती व स्वयंरोजगार निर्माण होऊन त्याच्या उत्पन्नात बदल होतात.
२. **राष्ट्रीय विकास** – राष्ट्राला विकसित राष्ट्र होण्याकडे वाटचाल करण्यासाठी आदर्श व सर्वसमावेशक प्रणालीची गरज असते. ही गरज या गटाच्या माध्यमातून पूर्ण करता येणे सहज शक्य होते. म्हणजे या गटाच्या स्थापनेमुळे राष्ट्राच्या विकासाला मदत करता येते.
३. **शेती व शेती पूरक व्यवसायाचा विकास** – शेती क्षेत्र व बचत गट यांचे अत्यंत जवळचे संबंध असून ते परस्परांवर अवलंबून असलेलेही दिसून येतात. ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यास ग्रामीण भागात स्वयंसाहय्यता बचत गटाच्या मदतीने शेतीवर आधारित प्रक्रिया पूरक व्यवसाय-कुटीर

उद्योग सुरू करण्यात येऊन औद्योगिककरणास मदत करण्यात येते.

४. **ग्रामीण विकास** – बचत गटाच्या साहाय्याने ग्रामीण भागात अनेक उपक्रम सुरू करण्यात येण्यास मदत होते. त्यामुळे स्थानिक रोजगाराची निर्मिती होते व अप्रत्यक्षपणे शहरीकरणावर नियंत्रण करता येते. ग्रामीण दारिद्र्यता दूर करण्यास साहाय्यभूत ठरतात. त्यामुळे बचतीत वाढ होऊन रोजगार व व्यवसायाच्या संधी निर्माण होऊन ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होते.
५. **वित्तीय व सेवा यामध्ये वाढ** – या गटांना प्राथमिक अवस्थेत सवलतीच्या दराने विनातारण कर्ज दिले जाते. तसेच वाहतूक सेवा व विमा यांच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. एकूण बँकांच्या व्यवसायातही वाढ होत असते. तसेच अनेक प्रकारच्या व्यवसाय सेवा निर्माण होतात. सेवेला महत्त्व असल्यामुळे सामाजिक मूल्यांनी जाणीव निर्माण होते. त्यातून संस्कृतीचा विकास होतो. आर्थिक प्रश्नांची एकत्र येऊन सोडवणूक केली जाते. त्यातून स्वनिर्णयाची शक्ती वाढीस लागते.
६. **व्यवस्थापनात सहभाग** – या गटाच्या व्यवस्थापनात वित्तीय संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते, स्वयंसेवी, त्यांच्या सभासद, व्यक्ती, समाजमान्य व्यक्ती, शासन या सर्वांचा सहभाग होतो. कारण या गटाचे कार्य लोकशाही पद्धतीने उंचावण्यास मदत होते. व्यवसायात प्रशिक्षण मिळवून व्यवसाय कौशल्य प्राप्त होते. त्यातून बाजारपेठेची माहिती होऊन बाजारकौशल्य प्राप्त होत असते.
७. **स्त्री-सक्षमीकरण** – बचत गटामध्ये काटकसर, उत्पन्नात वाढ, स्वयंरोजगार, सामाजिक सहभाग, अशा जाणीव असलेल्या महिलांची निवड सदर गटात करण्यात येते. त्यातून स्त्री क्षमता व स्वयंनिर्णयास संधी निर्माण होतात. कर्तव्याला वाव मिळतो. त्यातून महिला सबलीकरण होऊन स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होण्यास मदत होते.

महिला गटाची स्थापना स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेनुसार मोठ्या प्रमाणात करण्यात येत आहे. या बचत गटाच्या स्थापनेमुळे महिलांमध्ये नवे कर्तव्य, नवी विचारशक्ती, आर्थिक वाटा, निर्माण होऊन आर्थिक निर्भरता येवून महिलांना समानीकरणाचा हक्क प्राप्त होवून त्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक सबलीकरण झालेले आहे. जवळजवळ १५ दलक्ष कुटुंबांना या स्वयंसाहाय्यता गटांचा फायदा झालेला आहे.

१.९.६ सूक्ष्म वित्तामध्ये नाबार्डची भूमिका

भारताच्या मध्यवर्ती बँकेने कृषी वित्त विभाग व ग्रामीण योजना आणि कृषी वित्त पुरवठा व ग्रामीण विकास यांचे विलीनीकरण होऊन राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक नाबार्ड १९८२ मध्ये संसदेच्या कायद्याने स्थापन झाली. नाबार्ड ही देशातील कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी साहाय्य व प्रोत्साहन देणारी सर्वोच्च विकास बँक आहे. कृषी आणि ग्रामीण विकासाकरिता वित्त साहाय्य देणे, त्या करिता योजना आखणे, वित्त व्यवस्था कृषीक्षेत्र, लघुउद्योग, गृहउद्योग, ग्रामीण उद्योग, हस्तकला यांना भांडवल पुरवठा करते. १९८२ मध्ये नॅशनल बँक फॉर अॅग्रीकल्चरल, अॅण्ड रुलर, डेव्हलपमेंट-नाबार्ड बँकेची स्थापना करण्यात आली.

भारत सरकारने नाबार्डच्या माध्यमातून सूक्ष्म वित्त पुरवठा करण्याचे बचत गट हे एक माध्यम होऊ शकते का? याचा शोध घेण्यासाठी १९६७ मध्ये एक अभ्यास गट नेमला, त्याच वेळी नाबार्डने रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या पाठिंब्याने म्हैसूर पुनर्निवारण आणि विकास एजन्सी नाबार्ड-मायराडा या स्वयंसेवी संस्थेच्या साहाय्याने १९८६-८७ मध्ये स्वयंसाहाय्यता गटाविषयी प्रकल्प सुरू केला. ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासासाठी स्वयंसाहाय्यता गट यांच्या माध्यमातून वित्त पुरवठा करण्याची योजना नाबार्डने केली. स्वयंसाहाय्यता गट ह्यांच्या माध्यमातून वित्त पुरवठा करण्याची योजना नाबार्डने केली. स्वयंसाहाय्यता

बचत गटांना बँक कर्जाद्वारे जोडण्याचा पथदर्शी प्रकल्प १९९२ मध्ये सुरू केला. सुरुवातीस ५०० स्वयंसाहय्यता बचत गटांना कर्जे दिली. नाबार्ड स्वयंसाहय्यता बचत गट संलग्नता अभियान राबवून अनेक स्वयंसाहय्यता गटांना वित्तीय पुरवठा केला जात आहे. २००६ मध्ये नाबार्डने उद्योग, विकासासाठी आवश्यक ते कौशल्य प्राप्त व्हावे म्हणून **सूक्ष्म उद्योग विकास** कार्यक्रम सुरू केला. २००८ मध्ये ३९४ सूक्ष्म उपक्रम विकास कार्यक्रमाद्वारे मधुमाशी पालन, मशरूम शेती, बागायती, फुलशेती, कंपोस्ट खत, डेअरी इ. साठी बचत गटांच्या सदस्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. २००७-२००८ मध्ये नाबार्ड भोपाळ, चैन्नई, नवी मुंबई या भागामध्ये ३.८ लाख रु पयांचे अनुदान वेगवेगळ्या स्वयंसाहय्यता गटांना प्रदर्शनाकरिता देण्यात आले आहे. ग्रामीण भागात गरिबांना कर्ज सहजतेने आणि सुलभतेने मिळण्यासाठी एक नवीन योजना तयार करण्यात येऊन **पोस्ट ऑफिस** बचत गटाशी जोडण्यात येणार आहे. सूक्ष्म वित्त क्षेत्रातील बँका इतर वित्तीय संस्था, स्वयंसाहय्यता गट, सरकारी संस्था यांना अधिक सहभागी होण्यासाठी नाबार्ड प्रशिक्षण कार्यक्रम व प्रसिद्धी माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग करित आहे. राज्य सरकार व सहकारी बँकांना सल्ला देणे व मार्गदर्शन करणे, ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाच्या योजना आखून त्यांचे निरीक्षण करणे, नवीन प्रादेशिक ग्रामीण बँक व सहकारी बँक यांच्या शाखा सुरू करण्यास नाबार्डची शिफारस आवश्यक आहे.

१.१० स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१. नाबार्ड स्थापना कोणत्या वर्षी झाली ?
२. नाबार्ड ही कोणत्या क्षेत्रात कर्ज पुरवठा करणारी संस्था आहे ?
३. बचत गटांच्या माध्यमाकरिता कोणता अभ्यास गट नियुक्त करण्यात आला ?
४. पथदर्शी प्रकल्प कोणत्या वर्षी सुरू करण्यात आला ?
५. बँकाच्या नवीन शाखा उघडण्यास कोणाची शिफारस आवश्यक आहे ?

१.११ सारांश

भारताच्या संसदेने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी आणि कृषी क्षेत्राची पुर्ननिर्मिती करण्याच्या उद्देशाने नाबार्डची स्थापना केली आहे. ग्रामीण व शेतीस वित्त पुरवठा करण्याबरोबरच योजनांची आखणी करणे आणि वित्त व्यवस्था कृषी, लघुउद्योग, गृहउद्योग, हस्तकला, ग्रामीण उद्योगांच्या उभारणीसाठी वित्त पुरवठा करणे, नाबार्डच्या माध्यमातून सूक्ष्म वित्त पुरवठा करण्यासाठी **मायराडा** या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासासाठी स्वयंसाहय्यता गटांच्या माध्यमातून वित्त पुरवठा करण्याची योजना पथदर्शी प्रकल्पांतर्गत ५०० स्वयंसाहय्यता बचत कर्जाची पुरवठा करण्यात आला. बचत गट संलग्नता अभियान राबवून स्वयंसाहय्यता गटांना वित्त पुरवठा केला जातो. २००६ मध्ये उद्योग विकासासाठी कौशल्य निर्माण करण्यासाठी सूक्ष्म उद्योग विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात येऊन ३९४ सूक्ष्म उद्योगांना वित्त पुरवठा करण्यात येत आहे. बचत गटांच्या सदस्यांना प्रशिक्षण देणे, प्रदर्शनाची मांडणी करण्यासाठी वित्त पुरवठा करण्यात येतो. ग्रामीण भागात गरिबांना सहजतेने व सुलभतेने वित्त साहय्य होण्यासाठी पोस्ट ऑफिस बचत गटांना जोडण्यात येणार आहे. सर्व वित्तीय संस्थांचा सहभाग वाढविण्यासाठी नाबार्डमार्फत प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. तसेच राज्य सरकार व सहकारी बँकांना सल्ला देणे,

मार्गदर्शन करणे, नवीन प्रादेशिक ग्रामीण बँका व सहकारी बँकांच्या नवीन शाखांना परवानगी देण्यासाठी नाबार्डची शिफारस आवश्यक आहे.

थोडक्यात स्वयंसाहय्यता बचत गट नाबार्डच्या मार्फत ग्रामीण भागाचा विकास होऊन स्वयंरोजगार निर्मिती व उपलब्ध साधनांचा व्यावासाय व उद्योगासाठी पर्याप्त वापर करणे, महिलांचे सक्षमीकरण व सर्व वित्तीय संस्थांचा सहभाग या विकासात्मक दृष्टीने या दोन्ही संस्था महत्त्वाच्या घटक आहेत.

१.१२ पारिभाषिक शब्द (Glossary)

MYRADA	-	म्हैसूर पुर्ननिवारण आणि विकास एजन्सी
SIDP	-	सूक्ष्म उद्योग विकास कार्यक्रम
NABARD	-	राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक
SHG	-	स्वयंसाहय्यता गट

१.१३ संदर्भ सूची

- १) डॉ. चौधरी, डॉ. सरोदे, २०११, बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे आणि कार्यपद्धती, जळगाव, वृंदा पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्र. १०४ ते ११०
- २) प्रा. अजहर खान, प्रा. जोशी, २००२, बँकिंग व फायनान्स २, नाशिक य. च. म. मु., पृष्ठ क्र., ११, १२, १३

घटक क्रमांक - ८

सर्वसामान्य व्यक्तिंकरिता बँकेची सेवा

अनुक्रमणिका

- १.० घटकाची उद्दिष्टे
- १.१ ग्राहक सेवा
- १.२ ग्राहकांना येणाऱ्या समस्या व अडचणी
- १.३ ग्राहक संरक्षण कायदा आणि बँक सेवा
- १.४ रिझर्व्ह बँकेचा ग्राहक सेवा विभाग
- १.५ ठेवी विमा योजना
- १.६ ग्राहक सेवांचा दर्जा
- १.७ पतविषयक सल्ला
- १.८ वित्तीय शिक्षण
- १.९ ग्राहकांना समजावून घेणे के.वाय.सी.
- १.१० स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- १.११ सारांश
- १.१२ पारिभाषिक शब्द
- १.१३ संदर्भ सूची
- १.१४ सरावासाठी प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

भारत सरकारच्या खुल्या आर्थिक धोरणानंतर विदेशी बँका व नव्यानेच स्थापन करण्यात आलेल्या खाजगी क्षेत्रातील बँका ह्यांचा अर्थव्यवस्थेतील सहभाग वाढत आहे. बँकिंगच्या व्यवसायात स्पर्धा वाढत आहे. ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या चांगल्या दर्जाच्या नावीन्यपूर्ण सेवा देण्याचा प्रयत्न बँका करीत आहेत. स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका, प्रयत्न करीत आहेत. त्यातूनच नावीन्यपूर्ण सेवा देत आहेत. त्यात कामकाजाच्या वेळेत वाढ, रविवारची सेवा, ग्राहकांच्या सोयीनुसार सकाळ-संध्याकाळ सेवा, नवीन प्रकारच्या ठेवी, बचत खात्याशी निगडित मुदत ठेवी, घरपोहच बँकिंग सेवा, दूरध्वनीवरून बँकिंग सेवा, संगणकाचा वापर, व्याजदरात वाढ, स्टॉक इन्व्हेस्ट क्रेडिट कार्ड, ए.टी.एम. मर्चंट बँकिंग, डि-मॅट खाते, ई-बँकिंग, अशा विविधपूर्ण सेवा बँका सर्वसामान्य ग्राहकांकरिता मोठ्या प्रमाणात पुरवित आहेत. बँक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे बदल घडून आलेले आहेत. त्यातूनच बँकेच्या, ग्राहकांच्या समस्या निवारण केल्या जात आहेत. त्यांना बँकेच्या विविध योजनांची माहिती दिली जात आहे.

एखाद्या व्यक्तीचे बँकेत खाते असणे आणि बँकांमार्फत व्यवहार करण्याची सवय असलेल्या

व्यक्तीला बँकेचा ग्राहक म्हणण्यात येतो.

बँकेचा व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीलाच बँक व्यवसायाची / ग्राहक म्हटले जाते.

बँक आणि ग्राहक यांच्यातील परस्पर संबंध महत्त्वाचा आहे. बँकेचा ग्राहक हाच बँकेचा खातेदार असतो.

अलीकडील काळात बँका सुरक्षित वातावरणातून स्पर्धात्मक वातावरणात आपला व्यवसाय करित असल्यामुळे सर्वसामान्य ग्राहकांच्या हिताच्या विविध योजना आखून बँक व्यवसायाचा विकास घडवून आणित आहेत. त्यातूनच ग्राहक संरक्षण कायदा, बचत विमा, वित्तीय शिक्षण, के. वाय. सी. अशा महत्त्वपूर्ण योजनांचा सहभाग आपल्या कार्यात करित आहे.

१.१ ग्राहक सेवा

बँकांमुळे शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, इत्यादी क्षेत्रांच्या भांडवल विषयक गरजा पूर्ण होतात. बँकांमुळे लोकांना बँक व्यवसायाची-बचतीची सवय लागते. लोक बँकांच्या विविध सेवा-सुविधांचा लाभ घेतात. बँकांचे प्रमुख कार्य ठेवी स्वीकारणे आणि कर्जे देणे हे आहे. त्यामुळेच बँकेत खाते उघडणारी व्यक्तीही बँकेची ग्राहक असते. बँकेच्या ग्राहकांना विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देणे बँकेचे कार्य आहे. बँकेचा व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीलाच बँकेचा ग्राहक समजण्यात येते.

एखाद्या व्यक्तीचे बँकेत खाते असणे आणि बँकांमार्फत व्यवहार करण्याची सवय असलेल्या व्यक्तींना बँकेचा ग्राहक म्हणण्यात येते.

डॉ. हार्टस् - बँकेच्या व्यवहारासाठी ज्या व्यक्तीने खाते उघडले व बँकेची व्यवहार करण्याच्या सवयीप्रमाणे जबाबदारी स्वीकारण्याची तयार असलेली व्यक्ती म्हणजेच ग्राहक होय.

सर जॉन पॅजेट - ग्राहक होण्यासाठी बँकेच्या नेहमीच्या व्यवहारात समाविष्ट होणारे वेगवेगळ्या प्रकारचे मान्यताप्राप्त व्यवहार करण्याची सवय असली पाहिजे.

जी व्यक्ती बँकेत कोणत्याही प्रकारचे खाते उघडते, बँकिंगचे व्यवहार करते अथवा बँकांनी उपलब्ध करून दिलेल्या सेवा-सुविधांचा फायदा बँकेला ठरविलेल्या रक्कम देऊन करते अशा व्यक्तीला ग्राहक असे म्हणतात. बँकेचा ग्राहक हा बँकेचा खातेदार असतोच.

बँकेचा ग्राहक म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने बँकेतून रक्कम काढणे किंवा ती बँकेतून काढण्याच्या तयारीत असणे. बँकेचा ग्राहक ह्या व्याख्येनुसार जी व्यक्ती बँकेत कोणत्याही प्रकारचे खाते उघडते, बँकिंगचे व्यवहार करते, बँकिंग सेवेचा लाभ घेते अशा व्यक्तीला बँकेचा ग्राहक समजण्यात येते.

थोडक्यात बँक व खातेदारात जो करार झालेला असतो आणि त्यानुसार खातेदार विविध प्रकारच्या सेवांचा लाभ घेत असतो आणि बँक सेवा पुरवित असते, त्याला बँकेचा खातेदार समजण्यात येते.

१.२ ग्राहकांना येणाऱ्या समस्या व अडचणी

वित्त व्यवहारात बँक हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. कारण आधुनिक काळात बँका सर्वसामान्यांची सर्व आर्थिक कार्ये करित असतात. वीज बिल भरणे, लॉकरमध्ये मोल्यवान वस्तू व दागिने ठेवणे, आपल्याला मिळालेले चेकचे पैसे घेणे, कर्ज घेणे, ड्राफ्टने पैसे पाठविणे, भाग, कर्जरोखे विकत घेणे, प्रवासी धनादेश घेणे, ए.टी.एम. क्रेडिट कार्ड इ. विविध सेवांचा ग्राहक बँकांकडून लाभ घेत असतात. हे सर्व व्यवहार करताना ग्राहकांना काही समस्या येत असतात अथवा त्यांचे व्यवहार पूर्ण होताना अडचणी निर्माण होत असतात.

१. आधुनिक जीवन गतिमान असल्यामुळे प्रत्येकाला बँकेत गेल्यावर बँकिंग कार्ये त्वरित व्हावे असे वाटत असते. परंतु प्रत्यक्षात बँक व्यवस्थापनाकडून अडचणी येत असतात. प्रामुख्याने संगणक योग्य सेवा देत नाही तर काही वेळा बँकेच्या वेळेच्या उशिरा कर्मचारी हजर होतात. त्यामुळे ग्राहकांना बँक सेवेत अडथळा येतो.
२. बँक कर्मचारी व अधिकारी आपल्या ग्राहकांना बँक सेवा व योजना विषयी योग्य ते मार्गदर्शन करीत नाहीत. अशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल खातेदारास योग्य मार्गदर्शन न करता दुर्लक्ष केले जाते. विनाकारण अशा खातेदारांना नंतर या अथवा थोडा वेळ थांबा असे सांगून थांबवून ठेवले जाते.
३. बँक योजनांची पूर्ण माहिती महिला, अपंग, अशिक्षित व्यक्ती, वृद्ध नादर ठरलेली व्यक्ती, यांना योग्य प्रमाणात माहिती व सहकार्य बँकेकडून केले जात नाही.
४. ग्राहकांनी केलेल्या तक्रारीकडे/ विनंतीकडे तत्परतेने लक्ष दिले जात नाही. व्यवहारांच्या नोंदी नियमित केल्या जात नाहीत. बँकेकडून कर्ज प्रकरणात निर्णय घेण्यास वेळ लागत असतो. परगावच्या ग्राहकांच्या अडचणींचा योग्य तो विचार केला जात नाही.
५. खातेदारांना निरनिराळे फॉर्म भरण्यासाठी बँक कर्मचाऱ्यांकडून योग्य ते सहकार्य केले जात नाही. ग्राहकांच्या अडचणी विचारात घेऊन बँकेचे विविध फॉर्म तयार करण्यात आले पाहिजेत. सर्व ग्राहकांना बँकांकडून समान स्वरूपाची वागणूक दिली जात नाही. विशिष्ट अशिक्षित ग्राहकांकडे दुर्लक्ष केले जाते.
६. खाते उघडल्यानंतर विलंबाने पास बुक मिळत असते. चेक बुक, मिळण्यास उशिर होत असतो. पत्रव्यवहाराबाबतही बँक जागृत असलेल्या दिसून येत नाहीत. प्रामुख्याने बँक ग्राहकांविषयी उदासिन दृष्टिकोन कर्मचाऱ्यांमध्ये दिसून येतो.
७. बँक कर्मचारी संघटित असल्यामुळे ग्राहकांशी सलोख्याचे संबंध ठेवण्याऐवजी अहं भावना कर्मचाऱ्यांमध्ये दिसून येते. पर्यायाने बँक कर्मचाऱ्यांची बेशिस्त ग्राहकांना जाणवत असते.
८. कर्ज मंजुरीस लागणारा योग्य कालावधी किरकोळ कारणावरून कर्ज नाकारणे काही प्रसंगी पतक्षमता नसतांनाही हितसंबंधितांना कर्ज पुरवठा करणे. व्याजाची आकारणी अयोग्य रीतीने करणे.
९. अनेक वेळा बँकेत पुरेसा निधी नसल्यामुळे मोठी रक्कम काढण्यास अथवा मोठ्या रकमेचे कर्ज देण्यास अनेक अडचणी येऊन ग्राहकांना वारंवार बँकेत यावे लागते.
१०. बँक व्यवसायाच्या यांत्रिकीकरणामुळे ग्राहकाला बँक सेवा सहज मिळण्याऐवजी अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. ए.टी.एम. मध्ये पैसे न मिळणे अथवा कमी रक्कम मिळणे, दुसऱ्यांचे खात्यावरून पैसे वर्ग होणे, विड्रावलची पावती न मिळणे, तर क्रेडिट कार्ड न मागताच आवश्यकता नसतांना दिले जाते. विमा काढण्यासाठी विविध बंधने टाकणे.

अशा व्यवहारिक अडचणी बँक खातेदारांना बँक व्यवहार करताना सातत्याने येत असतात. बँक व्यवस्थापनाकडून ही समस्या व अडचणी सातत्याने कमी करून ग्राहकहित विचारत घेऊन बँक आपल्या बँकिंग प्रणालीमध्ये सातत्याने सुधारणा करीत असल्याचे अलीकडे स्पर्धात्मक परिस्थितीमुळे दिसून येत आहे.

१.३ ग्राहक संरक्षण कायदा आणि बँक सेवा

ग्राहक हा प्रत्येक व्यवसायाचा अविभाज्य भाग आहे. ग्राहक या संकल्पनेमध्ये व्यक्ती, कुटुंबे विविध संस्थांचा समावेश असतो. बँक व्यवसायात खातेदार हाच बँकेचा खातेदार असतो. त्यांचे आर्थिक हितसंबंध बँकेशी असतात आणि बँक आपल्या ग्राहकांच्या हिताचा विचार करून आपले व्यवहार पूर्ण करीत असते.

ग्राहक संरक्षण कायद्यामार्फत ग्राहकांचे हितसंबंध अबाधित ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. ग्राहक मंडळे आणि इतर माध्यमातून ग्राहकांचे प्रश्न व समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. बँकांच्या व वित्तीय सेवांचा या कायद्यात समावेश असतो. सेवेतील त्रुटी व आर्थिक स्वरूपाची हानी यांची भरपाई या ग्राहक संरक्षण कायद्यान्वये करण्यात येते. कारण बँकिंग सेवेचा दर्जा व गणवत्ता विशिष्ट पातळीवर राहिली पाहिजे. बँक सेवा प्रमाणित स्वरूपाची असली पाहिजे. बँक सेवेत काही अडचणी, त्रुटी, समस्या निर्माण झाल्यास बँकेस आर्थिक व इतर नुकसान भरून देण्याची वेळ येत असते. बँक आपल्या सेवा ग्राहकांकडून सेवाकर घेऊन पुरवित असतात. ग्राहकही सेवेचा आकार देऊन बँकेच्या विविध सेवांचा लाभ घेत असतो. अशा प्रसंगी बँकेकडून सेवा देण्यात दुर्लक्ष झाले किंवा अनवधानाने चूक झाल्यास त्याची संपूर्ण जबाबदारी बँकेवर असते. त्यामुळे ग्राहकांच्या सेवा बाधित होऊन त्यांना सेवेचा योग्य परतावा मिळत नाही. म्हणून ग्राहक संरक्षण कायदा, बँक व्यवहारात महत्त्वाचा घटक मानला जाऊन खातेदाराचे संरक्षण कायदा या नात्याने आपले कार्य करित असतो.

१.४ रिझर्व्ह बँकेचा ग्राहक सेवा विभाग

रिझर्व्ह बँकेने २००४ मध्ये ग्राहक सेवा विभाग सुरू केला आहे. या विभागामार्फत ग्राहकांच्या हक्काचे रक्षण करणे, ग्राहकांना पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांची गुणवत्ता सुधारणे, ग्राहकांच्या तक्रारी व समस्यांचे निवारण करणे, अशी महत्त्वाची कार्ये ग्राहक सेवा विभाग करित असतो. ग्राहक सेवाविषयी सर्व कार्ये एकत्रित करणे, त्यामध्ये सुसंवाद निर्माण करणे, त्यानुसार हा विभाग काही महत्त्वाच्या भूमिका पार पाडत असतो.

- अ) रिझर्व्ह बँक आपल्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सर्व बँकांमध्ये सेवा विभाग स्थापण्यास पुढाकार घेते आणि त्यात समन्वय प्रस्थापित करते व सर्व बँकांच्या कार्यपद्धतीत एकसूत्रता निर्माण करते.
- ब) व्यापारी बँका व सहकारी बँका यांच्यात दुवा म्हणून कार्य करून ग्राहकांच्या तक्रारी निवारण करण्याकरिता योग्य यंत्रणा निर्माण करणे व तिची कार्यक्षमता सातत्याने टिकून राहण्यासाठी नियंत्रण ठेवणे.
- क) बँक व्यवसायाच्या सेवेविषयी असलेल्या तक्रार विचारात घेऊन त्या निवारणासाठी एक स्वतंत्र मंडळ स्थापन करण्यात आले आहे. सर्व व्यापारी बँका या मंडळाशी संलग्न ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँक प्रयत्न करित आहे. त्यानुसार व्यापारी बँकांमध्ये पुढील संरचना लागू करण्यात आली आहे.
  १. धोरण निर्माण करण्यासाठी मंडळस्तरीय ग्राहक सेवा समिती स्थापन केली आहे.
  २. ग्राहक सेवांच्या समीक्षेसाठी स्थायी समिती
  ३. शाखानिहाय ग्राहक समिती
  ४. रिझर्व्ह बँकेशी संपर्क करण्यासाठी नोडल अधिकारी विभागाची स्थापना केलेली आहे.

ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करणे, या निवारण प्रक्रियेला भक्कम बनविणे, ग्राहक सेवांवर शाखास्तरीय समितीला थकबाकीदारांना कर्ज कराराची प्रत प्रस्तुत करणे. वसुली प्रतिनिधी नेमण्याबाबत मार्गदर्शन करणे, बँकेत खाते उघडणे, खाते बंद करणे, अपंग व्यक्तीसाठी खाते उघडणे, विकलांग अथवा अपंग व्यक्तीसाठी पालक म्हणून एखाद्या व्यक्तीची नेमणूक करण्याची परवानगी देणे, इतर सुविधा विकलांग व्यक्तींना देणे, इत्यादी अनेक उपक्रमांचा समावेश रिझर्व्ह बँकेच्या ग्राहक सेवांमध्ये करण्यात आला.

१.५ ठेवी विमा योजना

१९३३ मध्ये अमेरिकेत सर्वप्रथम ही योजना लागू करण्यात आली. भारतात १९६२ मध्ये प्रारंभ करण्यात आला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आणि महामंदीच्या काळात अनेक बँका बंद पडल्या. त्यामुळे ठेवीदारांच्या बचतींना संरक्षण देण्याची आवश्यकता भासू लागली. त्यातूनच भारतात **ठेवी विमा योजना** कायदा १९६१ मध्ये लागू करण्यात आला. बँकांच्या ठेवीदारांचे हितसंरक्षण व्हावे म्हणून १९४९ च्या बँकिंग कंपनीज् रेग्युलेशन अॅक्ट नुसार रिझर्व्ह बँकेला भारतातील बँकांवर नियंत्रण ठेवण्याचे अनेक अधिकार देण्यात आले. महाराष्ट्रातील लक्ष्मी बँक व केरळमध्ये पिलाई बँक १९६० मध्ये बुडाल्या. त्यानंतर भारतात १९६१ मध्ये **ठेव विमा योजना** कायदा अस्तित्वात आला. १९६२ मध्ये **ठेवी विमा महामंडळ** स्थापन करण्यात आले. १९७८ मध्ये भारतीय पत हानी महामंडळाच्या ठेवी विमा महामंडळात विलीन करण्यात येऊन नवीन महामंडळ **ठेवी विमा पतहमी महामंडळ DICGC स्थापन करण्यात आले**. या अंतर्गत ठेवीदारांच्या ठेवींना संरक्षण देण्यात आले आहे. एक लाख रुपये मुद्दल आणि व्याज अशा दोन्ही रकमांना संरक्षण देण्यात आले आहे. बँकेचा व्यवसाय परवाना रद्द होणे, बँकेचे विसर्जन होणे, दुसऱ्या बँकेत समिलीकरण होणे, बँकांची पुनर्भारणी अशा सर्व प्रसंगी ठेवीदारांचे हितसंबंध संरक्षित केले जातात. डी.आय.सी.जी.सी. सर्व प्रकारच्या बचत खात्यांवरील ठेवींना संरक्षण देते. बँक व्यवसायाकडे सामान्य जनतेच्या ठेवी वाढविण्यासाठी ठेवी आकर्षित करण्यासाठी जनतेच्या-ठेवीदारांचा विश्वास संपादन करण्यासाठी ठेवी विमा योजना महत्त्वाची ठरत आहे. ठेवीदारांमध्ये बँकांविषयी विश्वास निर्माण करणे, बँकेतील ठेवी काढून घेण्याच्या प्रवृत्तीवर आळा घालणे, बँका तोट्यात आल्या अथवा बुडाल्या तरी ठेवीदारांना पैसे परत मिळवून देणे, बँक व्यवसायाचा विकास करण्यासाठी बँकांच्या ठेवी वाढविण्यास प्रोत्साहन देणे, सर्वसामान्यांच्या बँकिंग सेवा व सवयीत वाढ करणे, अशा महत्त्वाच्या घटकांकरिता ठेवी विमा योजना मध्यवर्ती बँकेकडून ग्राहकांच्या हिताकरिता सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेनुसार बँकेच्या सर्व ठेवीदारांना त्यांच्या ठेवीबाबत संरक्षण देणे, आणि लहान लहान कर्जदारांना दिलेल्या कर्जाची हमी हे महामंडळ घेत असल्यामुळे बँकांनाही संरक्षण प्राप्त झाले आहे.

१.६ ग्राहक सेवांचा दर्जा

अलीकडे बँक सेवांची मागणी सर्वच क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणात केली जात आहे. त्याचा परिणाम बँकांच्या शाखांमध्ये सातत्याने गर्दी वाढत आहे. त्यातही पैसे काढणे, चेक बुक घेणे, पास बुक भरून घेणे, अशा सेवा वारंवार कराव्या लागत आहेत व इतर बँकिंग सेवांचीही मागणी सातत्याने वाढतच आहे. त्याच्या तुलनेने बँक सेवा पुरविणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी असल्यामुळे सेवा प्रदान करण्यास विलंब होत असतो. त्यातून ग्राहक व बँक व्यवस्थापन यांच्यात संघर्ष / वाद निर्माण होत असतो. या समस्यांमधून काढलेले मार्ग म्हणजे सेवांचे प्रमाणिकरण करण्याचा प्रयत्न होय. त्यातूनच बँकांनी कामाची वर्गवारी करून कोणत्या कामाकरिता किती कालावधी लागेल, सदर कामाकरिता कोणत्या अधिकारी वर्गास भेटावे, भेटण्याची वेळ, वार निश्चित केलेले बोर्ड बँकेच्या अग्रभागी लावलेले दिसून येतात. बँकिंग व्यवहारात पैशांशी संबंध असल्यामुळे बँक सावधानता बाळगूनच व्यवहार करून ग्राहकांचे हित जपत असते. थोडक्यात ग्राहकांचा असंतोष कमी करण्यासाठी प्रमाणिकरणाचा प्रयत्न केला जातो. त्यात प्रामुख्याने कागदपत्रांचे प्रमाणिकरण, प्रमाणित दस्तऐवज निर्माण करून ग्राहकसेवा, सुकर व विनाविलंब देत राहण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. प्रमाणिकरणामुळे बँका व ग्राहक दोघांना फायदाच होत असतो. कारण खातेदारांना योग्य

मार्गदर्शन मिळत असून कामाचा कालावधी निश्चित केलेला असल्यामुळे विनाकारण वाद निर्माण होत नाहीत. तसेच बँकांकडून विश्वासाह सेवा मिळण्याची खात्री निर्माण झालेली असते. बँकेचीही बाजारातील पत सुधारून व्यवसायात वाढ होते. शाखा व्यवस्थापकाला कर्मचाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवणे सहज शक्य होते. व सर्व कामांचे नियोजन करता येऊन शाखेची कार्यक्षमता वाढविण्यास मदत होते. त्याचा परिणाम बँक व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात समाजाभिमुख होण्यास बँक सेवांचे प्रमाणिकरण एक महत्त्वा पूर्ण घटक ठरत आहे. रिझर्व्ह बँक आणि खाजगी बँक व सार्वजनिक क्षेत्रातील ११ बँकांनी Banking Codes and Standards Board of India BCSBI स्थापन करण्यास पुढाकार घेतला आहे. २००६ मध्ये ही संस्था स्थापन केलेली आहे. सोसायटी रजिस्ट्रेशन अॅक्ट नुसार या संस्थेची स्थापना केलेली आहे. या संस्थेमार्फत बँक ग्राहकांना चांगल्या सेवा, उत्कृष्ट दर्जा जलद स्वरूपात मिळण्यासाठी बँकेत पारदर्शकता तत्त्व उत्तरदायित्व तत्त्व, विश्वासाहता तत्त्व व सचोटीचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले आहे. या संस्थेने नियम तयार करून बँकेच्या सर्व सेवांना हे नियम लागू करण्यात आले आहेत. बँकेच्या कर्मचाऱ्यांना पुरेसे प्रशिक्षण, रात्रंदिवस देण्यात येणाऱ्या सेवांची यांत्रिक देखभाल करण्यासाठी योजना कार्यान्वित करून सेवेत खंड पडू न देणे, ई-बँकिंग माहिती अद्ययावत ठेवून देण्यात येते. परदेशी बँकांबरोबर स्पर्धा, ग्राहकांच्या संख्येत वाढ करण्यासाठी विश्वासाहतेत वाढ, नागरिकांमध्ये बँक व्यवसायाच्या जाणिव्या निर्माण करणे, अशा महत्त्वाच्या घटकांकरिता बँक सेवांचे प्रमाणिकरण करण्यात आले.

१.७ पतविषयक सल्ला

ज्या व्यक्ती आणि संस्था यांनी बँकांकडून कर्ज घेतलेले आहे, त्यांना कर्ज नियोजन आणि कर्ज व्यवस्थापन यासाठी दिला जाणारा सल्ला म्हणजे पतविषयक सल्ला होय. क्रेडिट कौन्सिलिंग/ पतविषयक सल्ला ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यात विविध व्यक्ती आणि संस्था बँकांकडून मोठमोठ्या रकमांची कर्जे घेतात. परिणामकारक उपाययोजना करूनही या कर्जांची परतफेड त्यांचेकडून होऊ शकत नाही. यासाठी अशी मोठमोठ्या रकमांची कर्जे घेणे कशा प्रकारे टाळावी, कर्जाची परतफेड कशा प्रकारे करावी या बाबत शिक्षण देणारी प्रक्रिया पतविषयक सल्ला होय. ग्राहकांची कर्जातून सुटका कशी होईल यासाठी कर्ज व्यवस्थापन योजनेद्वारा कर्जदाराला दिलेली मोठी कर्जे परत करण्यासाठी योजना तयार करणे, त्याकरिता कमीतकमी कर्जे परतफेड ही व्याजदर आकारणी याबाबतही मार्गदर्शन केले जाते. पतविषयक मार्गदर्शन करणाऱ्या संस्था, बँका आणि कर्जदार यांच्यात मध्यस्थांची भूमिका पार पाडतात. सन २००१ ते २००६ या काळात घर खरेदी व इतर मालमत्ता खरेदी करण्याकरिता कर्जे मागणी प्रमाण ५० टक्क्यांनी वाढले आहे. नवीन जीवनशैली व अर्थव्यवस्थेची वेगाने होणारी प्रगती त्यामुळे कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण सातत्याने वाढतच आहे. वेळोवेळी कर्जफेड करताना अडचणी आल्यामुळे बँकांसमोर कर्ज वसुलीच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात आहे. पतविषयक मार्गदर्शन करणारे सल्लागार, बँक आणि कर्जाची मागणी करणारे यांच्यात मध्यस्थांची भूमिका करतात. **सुलभ कर्ज आणि कर्जाची वसुली** या तत्त्वाच्या आधारे पतविषयक सल्ला देण्यात येतो. त्यासाठी कर्जदाराचे आर्थिक प्रश्न कोणत्या मार्गाने सुटू शकतील, घेतलेले कर्ज योग्य कारणासाठी न वापरल्यास कर्जदाराला किती किंमत मोजावी लागेल, पत विषयक मार्गदर्शन अनावश्यक व अव्यवहार्य कर्ज घेणाऱ्यास वेळीच सावध करते. भारत सरकारने **अभय** नावाने एक ट्रस्ट स्थापन केला आहे, त्याकरिता बँक ऑफ इंडियाने पुढाकार घेतलेला आहे. सन २००६ पासून मुंबई येथे प्रथम केंद्र सुरू केले आहे. त्यानंतर वर्धा, चेन्नई, येथे केंद्र सुरू आहेत. या संस्थेमार्फत समाजात जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य केले जात आहे. मित्रत्वाच्या नात्याने आपुलकीने वेळीच दिला जाणारा सल्ला संबंधित

लोकांना कर्जाच्या विळख्यातून मुक्त राहण्यास मदत करतो.

बँक आणि कर्जदार यांना पतविषयक धोरणाबाबत जागरूक राहण्यासाठी पतविषयक सल्ला केंद्रांची निर्मिती करण्यात आली आहे.

१.८ वित्तीय शिक्षण

आधुनिक काळात बचत गुंतवणुकीचे महत्त्व सर्वांनाच लक्षात आले आहे. समाजातील विविध घटकांच्या बचती आपल्याकडे आकर्षित करण्याकरिता वित्तीय संस्था व बँकांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली आहे. अनेक योजनांमुळे गुंतवणूक करणाऱ्या व्यक्तींचा गोंधळ होत असतो. योग्य योजनांची निवड करण्यासाठी **सुरक्षितता आणि नियमित निश्चित उत्पन्न** या घटकांकडे गुंतवणूकदार लक्ष पुरवितात. त्याकरिता विविध योजनांचा तुलनात्मक अभ्यास केला जातो. योजनांमधील संभाव्य धोके विचारात घेऊन योग्या अशा योजनेची निवड करण्यासाठी व आपल्या पैशाचे नियोजन करण्यासाठी वित्तीय शिक्षणाची आवश्यकता असते. कारण चुकीच्या पद्धतीने गुंतवणूक झाल्यास गुंतवणूकदाराला मोठे नुकसान सहन करावे लागते. पर्यायाने भविष्यातील गुंतवणुकीवर विपरित परिणाम होण्याची शक्यता असते. तसेच भारतासारख्या विकसनशील देशात **आकर्षित व्याजदर** यासारखे प्रलोभने दाखविण्यात अनेक खाजगी वित्तीय संस्था आहेत. त्यामुळे गुंतवणूकदाराला पश्चातापाची पाळी येत असते. त्याकरिता वित्तीय शिक्षण सर्वात महत्त्वाचे मानले जाते. वित्तीय क्षेत्रातील शिक्षण साक्षरता वित्तीय क्षेत्राची विश्वासाहता वाढविण्यास महत्त्वाचे मानले जाते. वित्तीय शिक्षण हे एक प्रक्रिया आहे. वित्तीय शिक्षण फक्त गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे नसून दैनंदिन आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. वित्तीय शिक्षणामुळे वित्तीय क्षेत्राचे महत्त्व वाढत आहे. वित्तीय क्षेत्रातील शिक्षण हे व्यक्तीला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यास मदत करते. या ज्ञानामुळे व्यक्तीला वेळ, पैसा, गुंतवणुकीतील धोक्याची जाणीव होते. ग्राहकांना आपले अंदाजपत्रक व्यवस्थित ठेवण्यास मदत होते. कारण गुंतवणूक करताना फसवणूक झाल्यास व्यक्तींचे गुंतवणूक विषयीचे अंदाज चुकून मोठे आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते. वित्तीय शिक्षणामुळे ग्राहकांना कर्ज घेणे व परतफेड करणे या बाबतचे धोरण निवडता येते. विविध गुंतवणूक योजनांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्या गुंतवणुकीपासून मिळणारा फायदा, मोबदला किती असेल, त्या गुंतवणुकीचे संभाव्य धोके कोणते याचा अंदाज करता येतो. स्वतःचे आर्थिक हितसंबंध जपण्याविषयी गुंतवणूकदारांत जागरूकता निर्माण होते. भविष्यकालीन तरतूद करण्यासाठी वित्तीय शिक्षण आवश्यक ठरते. सन २००८ मधील आर्थिक मंदी ही वित्तीय शिक्षणाच्या अभावानेच निर्माण झाली. वित्तीय शिक्षण ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. वित्तीय बाजारपेठा जगाच्या विविध भागात विकसित होत आहेत. जागतिकीकरणात व उदारीकरणामुळे गुंतवणुकीच्या संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहेत. त्यामुळे वित्तीय शिक्षण ही काळाची गरज ठरली आहे. उत्पन्न - मिळकत-खर्च तसेच बचत विषयक सवयींचा यात योग्य तो समन्वय साधण्यासाठी वित्तीय शिक्षण आवश्यक ठरले आहे.

१.९ ग्राहकांना समजावून घेणे - के.वाय.सी.

वित्तीय क्षेत्राच्या वाढत्या घटकांमुळे बँकांना अधिकाधिक स्वायंतता देण्यात आली आहे. अशा स्वायत्ततेमुळे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येत आहेत. परिणामी आर्थिक गैरव्यवहार करणे, कर चुकविणे, लाच घेणे, आर्थिक फसवणूक करणे, नोटांची बेकायदा निर्मिती करणे इत्यादी गैरव्यवहार

मोठ्या प्रमाणात होण्याची शक्यता असते. हे सर्व धोके टाळण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने के.वाय.सी. योजनेची सुरुवात केली आहे. 'तुमच्या ग्राहकांना समजून घ्या' योजनेअंतर्गत बँक व्यवसायाच्या वाढीसाठी बँकांना ग्राहकोपयोगी योजना राबवाव्या लागतात. या योजनेनुसार प्रत्येक बँकेने नवीन खाते सुरू करताना त्या ग्राहकाची सर्व वैयक्तिक व सामाजिक माहिती करून घेणे आवश्यक असते. कारण अयोग्य व्यक्ती बँकेचा ग्राहक होणार नाही अथवा कोणताही गैरव्यवहार होणार नाही यासाठी बँका आपल्या ग्राहकांना नो फ्रिल अकाऊंट सुविधा देतात. असे खाते उघडण्यासाठी ग्राहकांच्या निवासाचा पत्ता, व्यवसायिक माहिती, रेशन कार्ड, पॅनकार्ड, मोबाईल नंबर, वीज बिल अशा ओळखपत्रांची मागणी करून त्याचे खाते उघडा असे रिझर्व्ह बँकेने आपल्या सहकारी बँकांना आदेश दिलेले आहेत. या पद्धतीनुसार एखादा ग्राहक ५०,००० रुपयांपेक्षा जास्त रुपयांचा व्यवहार करित असेल तर त्या खातेदाराकडे पॅनकार्ड असणे आवश्यक मानले जाते. ग्राहकाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे, प्रत्येक खातेदाराची प्रकारानुसार वर्गवारी करणे, बँकेत होणाऱ्या भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवून कायमचा आळा बसवावा, बँकेत जमा होणाऱ्या नोटा तपासणे, संशयास्पद ग्राहकांची माहिती तयार करून त्याच्या व्यवहारावर लक्ष ठेवून त्याबाबत मार्गदर्शक सूचना प्रकाशित करून रिझर्व्ह बँकेच्या सूचनेनुसार के.वाय.सी. तत्वाचा वापर करून बँक व्यवसायात पारदर्शकता निर्माण केली जात आहे.

१.१० स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१. बँकांमध्ये व्यवहार करताना ग्राहकांना येणाऱ्या अडचणी थोडक्यात सांगा.
२. बँकेत ग्राहक संरक्षण कायद्याचे महत्त्व सांगा.
३. रिझर्व्ह बँकेचा ग्राहक सेवा विभाग कोणते कार्य करतो ते स्पष्ट करा.
४. ग्राहक सेवांचा दर्जा टिकविण्यासाठी बँक कोणत्या उपाययोजना करतात ?
५. वित्तीय शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

१.११ सारांश

बँकेचा ग्राहक या नात्याने सर्वसामान्य व्यक्तीकरिता बँक विविध प्रकारच्या सेवा आपल्या ग्राहकांना पुरवित असते. त्यामधून ग्राहकाच्या आर्थिक जीवनात बदल घडून त्याच्या राहणीमानाची पातळी उंचावण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु बँकांमार्फत विविध सेवा पुरवित असताना ग्राहकांना काही समस्या व अडचणींचा सामनाही करावा लागतो. बँक कर्मचाऱ्यांचे वेळकाढू धोरण, माहितीचा अभाव, कर्मचाऱ्यांची अहंम भावी वृत्ती, तरीही आधुनिक काळात बदलत्या तंत्रामुळे ग्राहकांच्या अडचणी निवारण्यास बँका बऱ्याच अंशी यशस्वी ठरलेल्या दिसतात, ग्राहकांच्या हितांचा विचार करून बँक सेवांबाबत ग्राहक संरक्षण कायद्याचा उपयोग केला जातो. त्यातून ग्राहकांच्या हिताची जोपासना केली जाते. तर रिझर्व्ह बँकेत सन २००६ मध्ये ग्राहक सेवा विभाग सुरू करून ग्राहकांना पुरविण्यात येणाऱ्या सेवांची गुणवत्ता वाढीवर भर दिला आहे. तसेच ग्राहक सेवा एकत्रित करून ग्राहकांशी सुसंवाद प्रस्थापित केला आहे. प्रत्येक व्यापारी बँकेत ग्राहक सेवा विभाग निर्माण करण्यात आला आहे व सातत्याने संपर्काकरिता नोडल अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली आहे. ग्राहकांच्या ठेवी सुरक्षित राहण्यासाठी ठेव विमा योजनेची सुरुवात करण्यात आली आहे. त्याकरिता ठेवी विमा पत हमी मंडळ स्थापन केले आहे. त्यानुसार सर्व बचत खात्यांनाही संरक्षण देण्यात आले आहे. आपल्या ग्राहकांना उच्च दर्जाच्या सेवा प्रदान करण्यासाठी बँका आपल्या कार्यपद्धती

प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून सेवांचे प्रमाणिकरण करून दर्जा उंचावत आहे. ग्राहकाचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी त्यांना पतसल्ला देण्याचे धोरण स्वीकारून योग्य पद्धतीने गुंतवणूक करण्याचे व कर्जाचे मार्गदर्शन केले जात आहे. बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत ग्राहकांचे नुसकान होऊ नये, त्यांची गुंतवणूक योग्य प्रकारे होण्यासाठी वित्तीय शिक्षण देण्याचे काम बँका करीत आहे. याशिवाय तुमच्या ग्राहकांना समजून घ्या या उपक्रमात ग्राहकांच्या अडचणींवर योग्य उपाय शोधून चांगल्या ग्राहकाची निवड करून बँक सेवेचा लाभ मोठ्या प्रमाणात मिळवून देत आहेत. या व्यतिरिक्त बँक व्यवहारातील भ्रष्टाचार व प्रशासकीय त्रुटी दूर करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक के.वाय.सी. या प्रणालीचा वापर करून बँक व्यवसायात पारदर्शकता निर्माण करीत आहे.

१.१२ पारिभाषिक शब्द Glossary

- * **CONSUMER PROTECTION ACT** - ग्राहक संरक्षण कायदा
- * **CUSTOMERS SERVICES** - ग्राहक सेवा
- * **DEPOSIT INSURANCE SCHEME** - ठेवी विमा योजना
- * **K Y C KNOW YOUER CUSTOMER** - तुमच्या ग्राहकांना समजून घ्या

१.१३ संदर्भ सूची

---

१. डॉ. चौधरी, डॉ. भंगाळे - सन २०११, बँक व्यवसायाची मुलतत्त्वे आणि कार्यपद्धती, जळगाव, वृंदा पब्लिकेशन, पान नं. ११२, ११३, ११७, १२६.
२. प्रा. श्रीकांत जोशी - सन २००२, बँकिंग व फायनान्स १, नाशिक, य. च. म. मु., पान नं. २, ६, ९, ३६, ३७.
३. भोसले काटे - २००२, भारतीय बँकिंग, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर - पान नं. ७०, ७२, १९८, २०५.

१.७ सरावासाठी प्रश्न

---

१. यांत्रिकीकरणामुळे ग्राहकांना बँकेत कोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो?
२. बँक सेवेत ग्राहक संरक्षण कायद्यामुळे सुधारणा झाली आहे काय ?
३. रिझर्व्ह बँक ग्राहक सेवा विभागामार्फत कोणकोणत्या सेवा पुरविते ? चर्चा करा.
४. बँकांकडून पतविषयक सल्ला कोणकोणत्या कारणांसाठी दिला जातो.
५. बँक व वित्तीय संस्थांमध्ये शिक्षण आवश्यक आहे काय ?